

Devona (I- qism)

Tohir Malik

— *Buvajon, mushuk nimadan tarqalgan?*
— *Mushukmi? Mushuk — arslondan, bolam.*
— *It-chi?*
— *It — bo'ridan.*
— *Odami-chi?*
— ...

Muqaddima O'rnida

... U xurjunini yelkasiga olib, uzoq yurdi. Ko'chki bosgan yerga yetib kelgunicha oyoqlari qaqshab ketdi. U hali ko'chki nima ekanini bilmasdi. Belga qadar qorga botgan kezlari iziga qaytganidan pushaymon bo'lar, chiqib olganda esa: «Ota yurtidan uzilgandan ko'ra muzlab o'lganim afzal», deb qo'yardi.

Oqshomga borib uning sillasi quridi, ochiqdi. Shunda ham to'xtamadi. Faqat shom qorong'usidagina tamaddi qilib olish maqsadida xurjunini yerga qo'ydi. O'tirib, nafasini rosladi. Keyin qo'lini xurjunga tiqdi. Silliq, sovuq, yumaloq bir narsaga qo'li tegdi. Seskandi. Xurjuning og'zini ochib, ikki qo'llab uni chiqardi. Chiqardi-yu, serrayib qotib qoldi. Nafasi ham, yurak urishi ham to'xtadi. U xurjundan... akasining kallasini olgan edi!..

Tog'lar ham qotib qoldi. Osmon ham. Dunyoning hayot tomirlaridan jon chiqib ketdi. Bir zum, faqat bir zum shunday bo'ldi. U qo'lidagi kallani tashlab yubordi. Akasining kesilgan boshi qorga cho'kdi. Uning qalbidan otilgan faryod sukunatni qalqitib yubordi. Tog'lar aks-sado berdi. Yo'q, aks-sado emas bu. Tog'lar ham faryod chekdi. Bu faryodni qorlar o'ziga shima olmadi — osmon bag'riga singirdi.

Hozirgina oqligi bilan ko'zni qamashtirayotgan qor bir nafasda qop-qora bo'lib qoldi. Keyin asta qizardi. Cho'qqilardan qip-qizil qon oqib kela boshladi. Issiq qon uni ham bag'riga tortib, avval tovonini kuydirdi, keyin badaniga tarqaldi. So'ng miyasi qiziy boshladi. Tomog'i qurib, qonni simira ketdi. Simirgan sayin ichi kuyaverdi. Keyin qon qorga singib, atrof asta oqardi. Shunda u qorga botib turgan kallani avaylab qo'lga oldi. Yumuq ko'zlarni, o'siq qoshlarni siladi. Silay turib vujudidan yana faryod otilib chiqdi.

Osmon qa'riga ikki kungacha faryod otilib turdi. Keyin bu ovoz boshqa yerlarga ko'chdi.

U ozib-to'zib ketdi. Borar joyini ham unutdi: telba bo'lib qoldi. Kallani qo'lidan qo'ymay, tentirab yuraverdi. Bir yerda oyog'i toyib, pastga qarab yumalaganida uni yo'qotdi. Alam bilan nola chekdi. Oxiri bir yumaloq toshni kalla xayol qilib avaylab oldi. Qosh-ko'zni izladi. Topolmay uvvos solib yig'ladi. Lekin uni tashlab yubormadi. Ehtiyotlab ko'tarib yuraverdi.

Oradan bir necha kun o'tgach, savdo vajidan Koshg'arga borib-kelib yuruvchi o'zbeklar uni ko'rib qolib, xachirga mingashtirib oldilar. Charx urayotgan quzg'unlar yemishlaridan mahrum bo'ldilar. Ko'chkini pastlab o'tgan savdogarlar yig'isidan bezor bo'lib, uni yana tashlab ketdilar.

Quzg'unlar yana yemish umidida uning ustida charx ura boshladilar...

Elchilar

Nog'oralar chalindi. Jarchilar jar solib, buxoroliklarni baland minora atrofiga to'pladilar. Saroy va din, tijorat va irodat ahli odatlarini qilib, minoraga yaqinroq yerdan joy oldilar. Yuzu ko'zlarida hadik zohir bo'lgan ahli ano bilan ahli niyoz esa panaroqda turishni afzal ko'rdilar.

Jarchilar Buxoro saltanatida «shakkok» paydo bo'lgani, Vobkent minorasi sirtida tik yurgani, amir hukmi bilan bugun uning ulkan minoraga ro'para qilinajagini kallai saharlab fuqaroga ma'lum etdilar.

To'planganlar bu gaplarga bir ishonib-bir ishonmay, gangib, ora-sira bahslashib, «shakkok»ning olib kelinishini kutar edilar:

- Minora sirtidan yurgani yolg'on bo'lsa-chi?
- Boshi ketadi.
- Rost bo'lsa-chi?
- Bari bir boshi ketadi.

Minoraga yaqin turganlar ham bo'lajak voqeani o'ylashar, ammo chetdagilarga o'xshab, fikrlarini tilga uzatmas edilar:

«... Agar-chi, «shakkok» chindan ham minora sirtida tik yura olsa, u odam emas, iblis bo'ladi. Iblis fuqaro orasiga aylandimi, imon ketadi. Imon ketsa, davlat tayanchidan ayriladi. Farg'ona muzofoti qaqshab, Buxorodagi yirtiq choponlar g'imirlab turganda bu nimasi edi? Xudo bu ofatni ularga ne uchun ravo ko'rdi? Qaysi gunohlari uchun jazolamoqchi? Iblis shu qadar qudratga ega ekan, ularning jonini sug'urib olishi ham mumkin-ku? ... Atrofda sipohilar muncha kam?...»

Ana shu sarosima bilan orqaga qaraganda tislanihga joy yo'qligini ko'rgach, noiloj yurak yutib, joylarida qotib qolaverdilar.

Nihoyat, oyoq-qo'llariga kishan urilgan «shakkok»ni olib keldilar. Baland bo'yli, yelkalari keng, ko'zlarida o't chaqnaib turgan sarpoychan bu odam aravadan bamaylixotir tushib, minora tomon yurdi. Buni ko'rib, olomon bir guvrandi.

*Amir farmoni o'qildi.
Maydonga sirli sukunat cho'kdi.*

*«Shakkok» kulimsirab turaverdi.
Olomon hayratda...*

Mullavachchalar davrasidagi qoruvli yigit «shakkok»ni ko'rdi-yu, tili kalimaga kelmay qoldi. Buxoroliklar orasida «Tabib afandi» degan nom bilan ma'lum bo'lgan odam ko'zida esa nechundir g'azab uchqunlanadi.

«Shakkok» odamlar orasidan uni izlab topgach, yana kulimsiradi. Kishanlar yechilishini ham kutmay minora sirtiga oyoq qo'ydi. Qaddi bir oz qiyalanib turdi-da, keyin rostlandi. Kishanlarni sharaqlatgancha, tik yurib ketdi.

Chetroqda turganlar kalima keltirib, vahimaga tushib, qocha boshladilar.

«Shakkok» minoraning narigi tomonidan yurib tushganida maydonda qo'rquvdan titrayotgan besh-o'n sipohidan bo'lak hech kim qolmagan edi. «Shakkok» bir nojo'ya harakat qilsa, ular

ham qochib qolishga tayyor edilar. Ammo uning harakatida tajovuz sezilmadi. Kulimsiraganicha aravaga chiqib o'tirdi. Sipohiylar nima qilarlarini bilmay, yana zindon sari yurdilar.

Ertasi kuni Buxoro xalqini tashvishli xabar uyg'otdi: minora sirtida tik yurgan «shakkok» qanotli maxluqqa minib, uchib ketibdi! Soqchilarning barchasi uning o'rnida — zindonda uxlab qolishganmish...

Tahlikada qolgan shaharda Olloh yo'liga qurbonliqlar ataldi. Odamlarning halovati yo'qoldi. Barcha qiyomatning haq ekaniga ishonib turgan kezda, kunchiqar tomonda kuchli guldirak tovushi eshitildi. Keyin falak qarsillab, ikkiga ajralib ketganday bo'ldi. Odamlar rozi-rizolik tilashib, qiyomatni kuta boshladilar. Ammo vahimali guldirak uzoqlasha borib, zamin ham, samo ham jimib qoldi.

Sarosima bilan kutilgan qiyomat sodir bo'lmadi.

Xuddi shu onda Yer kurrasi atrofida yo'ldosh kabi aylanayotgan yassi kema sayyoradan uzoqlashib, Somon yo'li tomon uchdi.

Kemaning uchburchak shaklidagi asosiy xonasida Buxoro xalqini sarosimaga solgan «shakkok» — Tang sayyorasining elchisi Lukn boshini egib o'tirardi. Undan ikki qadam narida turgan safar rahbari — yerliklarga «Tabib afandi» sifatida tanilgan Rhaq ham jim edi.

... Lukn qilgan ishidan vaqti chog' bo'lib, amir zindonida xotirjam yotar edi. Istasa, shu onning o'zida zindondan chiqishi, arkka kirishi, hammayoqning to's-to'polonini chiqarishi mumkin edi. Uni Rhakdan bo'lak hech kim ushlab qololmasdi. Darvoqe, Rhaq... Lukn

Tabib afandi libosidagi o'zining hamrohini ko'z oldiga keltirganda yuzida g'olib kishining mamnun va mag'rur kulgisi paydo bo'ldi. Ha, Rhaq — yerlik odamlar ongiga yuksak baho berib yurgan donishmand bugun beadam sarosimaga tushdi. Luknning minora sirtida yurishyoq odamlarning aqlini oldi. «Ular qumliklar panasidagi fazo kemasini ko'rishsa bormi, eslari og'ib qolishi tayin. Bu odamlar taraqqiyot yo'liga chiqa olmaydilar. Rhaq endi bunga ishongan bo'lishi kerak». Yerliklar «Osmon» deb atovchi bu qora bo'shliqda Tang degan sayyora borligini rad qilib bo'lmaganidek Luknning nazarida bu fikrini inkor etish mumkin emas. Uning uchun yerlik odamlarning sarosimaga tushishlaridan ko'ra, hamrohi ko'zidagi tashvishni ko'rish muhim edi. Lukn bu tashvishni ko'rdi! Bu tashvish pardasi ortida mag'lub odamning nigohi yashirin deb o'ylagan. Lukn bahslarning o'z foydasiga hal bo'lganiga, Tang sayyorasiga — ona yurtiga o'zining mutlaq tasdiqlangan fikri bilan qaytajagiga amin edi.

Ana shu ishonch uning vujudiga rohat baxsh etdi. Butun charchoqlari hovur kabi ko'tarilganday bo'ldi. Zindonga yaqinlashishga yuragi dov bermayotgan soqchilarga qarab, kulimsirab qo'ydi-da, g'adir-budir toshlar ustiga uzala tushdi. Shu ko'yi ko'zi ilindi.

Zindonda mamnun yotgan Lukn yanglishgan, hamrohi ko'zidagi tashvishni to'g'ri uqmagan edi. Rhaq esa, aksincha, uning mamnunligi boisini yaxshi anglab, qaytish tadorigini tezlashtirdi. Tunda zindonga yaqinlashib, hali ham tili kalimaga kelmayotgan, na amirga bo'ysunib «shakkok»ni qo'riqlashni, na qochib qolishni bilmay kalovlanib turgan soqchilarga biotok oqimini yo'llab, uxlatdi. Soqchilar yaqinlashayotgan qora sharpani ko'rishdi-yu, ammo uxlab qolganlarini o'zlari ham sezishmadi. Ertalab oqshomda o'zlarini «shakkok» zindonida ko'rib, «jonlarini omon saqlab qolgan Ollohga» ming karra shukur qilib, «osmondan qanotli odamsimon maxluqot tushib, og'zidan o't purkagani, ana shu otash zabtida uxlab qolishgani, keyin «shakkok» qanotli maxluq yelkasiga minib uchib ketgani»ni biri olib-biri qo'yib aytib berdi. «Uxlab qolgan bo'lsalaring, «shakkok»ning uchib ketganini qanday ko'rdilaring?» deguvchi zot

topilmadi.

Rhaq zindonda yotgan Luknga biotok oqimini yo'llab, uni yanada qattiqroq uxlatdi. So'nggi ishlarga xalaqit berishi mumkin bo'lgani sababli uni Yer doirasidan uzoqlashgunlaricha uyg'otmadi.

Lukn qop-qorong'i bo'shliqda uchib ketayotgan kemada uyg'onib, avvaliga gangib qoldi. So'ng yerlik odam qiyofasidan chiqib, asl shakliga kirgan — bo'yi ikki baravar uzayib, qo'li kichraygan, burni o'rnida tangadek teshik qolgan, og'zining kattaligi o'zgarmagan, ammo sochi chin rangini olib, yam-yashil bo'lgan safar rahbariga ko'zi tushib, hammasini fahmladi. Rhaqga g'azab bilan tikildi...

Yer tomon uchayotganlarida ularning zimmalariga faqat bir vazifa — sayyorada istiqomat qiluvchi jonzotlarning taraqqiyot darajasini o'rganishgina yuklangan edi. Yer hayotiga aralashish qat'iyanan man etilgani uchun ham ular odam qiyofasiga kirib olgandilar. Yerga qilingan avvalgi ikki safar mashq tarzida bo'lgan, bularniki esa dastlabki jiddiy tadqiqot sanalardi. Mana shu tadqiqot samarasi ko'p narsalarni, xususan, Yer sayyorasining taqdirini hal qilishi mumkin edi.

«Mo'ljalda ishlar risoladagiday davom etib, tadqiqotlar nihoyasiga yetay deb qolgan edi. So'nggi xulosalarga kelganda Luknning asabi chidash bermadimikin?»

Rhaq shularni xayoldan o'tkazib, hamrohiga norozi qiyofada boqdi:
— Kameraga kirib chiq, — dedi u bosiqroq gapirishga tirishib.

Lukn istamaygina o'rnidan turdi. Rhaqning norozi nigohi uning izlariga qadaldi.

Dastlabki kuzatuvlardan so'ng, Yerdagi (u paytda sayyoraning nomi Yer deb atalishini bilishmasdi) taraqqiyot darajasining Tangga nisbatan ancha orqada ekani taxmin etilgan edi. Rhaq sayyora sathiga tushgan kunlari buni darrov fahmladi. Biroq, uning o'tkir zehni Tangda mahv etilgan narsalarni ham ilg'adi. Odamlarning o'zaro samimiyati, mehri, muhabbati, olijanobligi, do'stligi, ayni choqda, munofiqligi, adovati, qahri, makri, pastkashligi, bir-biriga yovligi uning uchun yangilik edi. Yerliklar hayoti uning fikrini shu nomutanosibliklari, shu murakkabligi bilan band qildi. Yer hayoti Luknning ham e'tiborini tortgan bo'lsa-da, u masalaga o'zgacha yondashgan, ko'rganlarini o'zgacha tahlil etgan edi. Hamrohining ayri qarashlarini ancha ilgari sezgan, biroq jiddiy e'tibor bermagan Rhaq minora voqeasidan ikki kun avval bo'lgan bahsda Luknning fikrlari faqat noto'g'rigina emas, balki zararli ekanini anglagan edi.

Yer hisobi bilan salkam bir yil davom etgan kuzatuvdan so'ng, Lukn «Odamzot taraqqiyoti tanazzulga yuz tutgan», degan qarorga kelibdi. «O'zini «inson» deb atovchi bu jonzotlar bir-birlarini yeb bitiradilar. Yerdagi hayot tugaydi. Tafakkur darajalari o'sishdan to'xtagan...» Rhaq bu aqlni hazm qila olmas, ayni vaqtda, hamrohini fikridan qaytarish qo'lidan kelmas ham edi. Lukn Buxoro xalqini sarosimaga solish bilan o'z haqiqatini isbotlamoqchi bo'ldi. Bu uning qabihligi emas, balki kaltabinligi oqibati edi.

Lukn gen kamerasida asl qiyofasiga kirib qaytdi. Rhaq bo'lib o'tgan ko'ngilsiz voqeadan so'z ochmadi. Kema Quyosh majmuasi sarhadiga yaqinlashib qolgan edi. Ikkovi ham uyqu kamerasiga kirishdan oldin so'nggi tayyorgarlikni ko'rishdi. Qurilmalarning ishlashini sinchiklab kuzatgach, uchish ixtiyorini avtomat-navigatorga topshirib, bir-birlariga bosh iring'ab qo'yishdi-da, o'z bo'lmalariga kirishdi.

Lukn zindonda uxlab qolganidan so'ng qanday voqealar sodir bo'lganini endi fahm etgan edi. «Rhaq makkorlik qildi, — deb o'ylardi u. — Men bahsdagi fikrimni amalda isbotlamoqchi edim.

U ishimga nima uchun aralashdi? Bahsda mag'lub bo'lishdan qo'rqdimi? Axir uning bahsda yengilishi mag'lubiyat emas, aksincha, safarimizning yaxshi natija bilan tugashini belgilovchi omil edi-ku? Yerliklarni himoya qilishi tushunarsiz bir hol. Ming afsuski, safarga men emas, u rahbar. Bo'lmasa jazosini olar edi».

Lukn uyqu kamerasiga kirgach, darhol orom topdi. Rhaq esa kameraga kirishga oshiqmadi. U Luknning norozilik bildirishini kutgan, shunga yarasha javob tayyorlab, bahsga shay turgan edi. Hamrohining indamagani uni ajablantirdi. «Bu tangliklarga xos hissizligimi yo fursat kelishini kutmoqchimi? Balki nohaqligiga amin bo'lgandir? Yo'g'-e!» Rhaq «Lukn o'libtirilibdi» degan gapga ishonishi mumkin edi, ammo uning fikridan qaytishiga sira ishona olmasdi. Fikrini o'zgartiradigan jonzotda boshqalar qismatiga nisbatan achinish, boshqalarni tushunishga nitilish, boshqalar baxtidan lazzatlanish hissi bo'lishi kerak. Luknda bunday his yo'q! Demak, fikrida qat'iy turadi. Asosiy bahs Tangda boshlanadi. Donishmandlar ikkiga bo'linishlari mumkin. Bahsda qay bir tomon g'olib keladi — bu noaniq.

Rhaq shaffof quvur shaklidagi uyqu kamerasiga kirib ko'k rangli simlarni bilagiga, sariq ranglisini engagiga tang'iganidan so'ng, belgilangan reja bo'yicha yuzgacha sanamay uxlab qolishi kerak edi. Lekin uning a'zolari bu safar rejaga amal qilmadi. Keyingi kunlardagi voqealar Rhaqning asablarini qaqshatib yuborgan edi. Hozir, majburan uxlashi kerak bo'lgan onda, yana o'sha minora, g'oliblikdan masrur turgan Lukn, zindonda yerparchin bo'lib yotgan Salimxo'ja, yonog'idagi kulgichi o'ziga yarashiqli durkun Nazira ko'z oldidan bir-bir o'taverdi...

Nazira? Voajab! Nazirani nechun esladi? Yerdan olib qaytayotgan behisob taassurotlari orasida nechun bu ma'sumaning nigohi bulut bag'rini yorib chiqqan yashin singari xotiralarini to'zitib yubordi? Nazira... Nazira... Dilbar qiz... Ammo uni hozir eslashi joiz emas. Yurtiga omon-eson yetib olishi uchun uxlashi zarur! Shuning uchun Yerdan olib ketayotgan xotiralarni, shular to'dasida Naziraning uzorini ham quvishga harakat qildi. Cho'g' kabi yilt etib ko'z ochgan har qanday xotirani beayov o'chiraverdi.

Shu zaylda uxlab qoldi.

... Rhaq qancha uxlaganini bilmaydi. Miyasidagi qaysi bir hujayra zaifgina bir titrab, uyg'onib ketdi. Yonboshiga o'girildi: Lukn xotirjam uxlayapti. Yurak urishini qayd etuvchi tasma uning g'oyat osoyishtalik bilan orom olayotganini bildirib turibdi.

Rhaq hamrohining yuziga tikilib qoldi.

«Bir maqsad bilan yo'lga chiqib, ikki xil fikrda qaytyapmiz. Yer tangliklar uchun yana muammoligicha qoladi. Agar Lukn fikrini isbotlay olsa, Yerning taqdiri o'sha damning o'zidayoq hal bo'ladi: tafakkur darajasi o'sishdan to'xtagan sayyora Tang qaramog'iga o'tishi kerak! Yerliklar hamma narsadan — tildan, tarixdan, mehrdan, dildan... mahrum etiladilar. Qadam olishlari ham, so'zlashlari ham Tang istagi bo'yicha bo'ladi. Yerning taraqqiyoti, o'z ixtiyoriga zid ravishda, tangliklar tomonidan tezlashtiriladi. Oqibat esa...»

Bu fikrdan Rhaqning vujudi seskandi. «Yo'q, — dedi u o'ziga-o'zi, — bunday bo'lishi mumkin emas. Shubhasiz, Tangda Luknni qo'llaydiganlar topiladi. Lekin bu masalada yakdillik bo'lishiga ishonmayman!»

Rhaq avtomat-navigаторning ishini tekshirib ko'rgach, yana uyqu kamerasiga kirdi.

Bu safar ham ko'p uxlamadi. Kimdir turtib uyg'otgandek bo'ldi. Oyoq-qo'llari nima uchundir og'ir, a'zoyi badani zirqiraydi. U boshini qo'llari orasiga olib uzoq o'tirdi. Eshik ochilib,

kimningdir yuzi ko'rindi. Rhaq uning kimligini ilg'ay olmadi. Eshik qanday tez ochilgan bo'lsa, yana shunday tezlikda yopildi. Rhaq o'rnidan turib tor dahlizga chiqdi. Hech kim yo'q. U beixtiyor iziga qaytib Lukn yotgan kameraga qaradi. Lukn yo'q! Rhaq hayratdan dong qotdi. Shu payt orqasida sharpa sezildi. U shaxt bilan o'girildi. Kimdir boshqaruv xonasiga o'tdi. Rhaq tez-tez yurib, kemanding asosiy boshqaruv xonasiga kirdi. Hech kim ko'rinmaydi. Asboblar bir me'yorda guvillayapti. Kema go'yo qorong'i bo'shliqda muallaq turganday. Kimdir uning yelkasiga qo'l tashladi. Bo'yniga kimningdir iliq nafasi urildi. Rhaq gangib qoldi. Atrofida hech kim yo'q. U yana shoshib iziga qaytdi: Lukn joyida uxlab yotibdi. Rhaq yana sharpa sezdi. Boshqaruv xonasiga kirdi. Luknning kamerasiga qaytdi...

«Nima bu? Gallyutsinatsiyami? Asablarim qaqshab, o'zimni eplayolmay qoldimmi? Yana kimdir yurganday bo'lyapti. Sharpa. Yo'q odamning sharpasi. Yo'q odam... Nimaga cho'chiyapman? Yo'q odam qo'rqinchlimi? Yovuzdan ham battarroq. Yovuz bilan ro'para bo'lsang, o'ldirib qutulasan. Yo'q odamdan-chi? Urib bo'lmasa, chopib bo'lmasa. Qanday qutulish mumkin? Yo'q odam xayolimda-ku! Qaerdan keldi? Nima uchun xayolimdan joy berdim? Hali yo'lning yarmi bosib o'tilmadi. Kemada yolg'iz o'zim bedorman. Boshqa hech kim yo'q. Sharpa ham yo'q. Lukn uxlayapti. Bir o'zim bedorman. Bir o'zim...»

Rhaq shu zaylda o'zini o'zi ishontira boshladi. Sharpa har qancha xayolini chalg'itsa ham e'tibor bermadi. Asablari bir oz osoyish topgach, uyqu kamerasiga kirdi.

Yana cho'chib uyg'ondi. Yana a'zoyi badani zirqiradi. Boshqaruv xonasiga chiqdi. Kutilmaganda ekran yorishib, Fid ko'rindi. Hamisha jiddiy boquvchi botiq ko'zlar, o'siq qosh, bir tekis oqargan soch, pastki labining o'ng tomoni sal tortilib turibdi. Ovozi o'sha-o'sha dag'al: — Sen yanglishding, Rhaq. Endi hukmni o'zing chiqarganing ma'qul. — Hukm? Nima uchun? — Yangi tartiblar bexato ishlashni talab etadi. — Bunday tartiblarni faqat johillargina joriy qiladi! — Zukkolarning izmi hamisha johillar qo'lida bo'lib kelgan. — Yanglishyapsan! Donishmandlar hech qachon johillar qarshisida tiz cho'kmaganlar. — Ammo ular bilan doimiy kurash olib borishga majbur bo'lganlar. Vaqt va quvvatni behuda sarf etish zukko uchun og'ir azob ekanini unutyapsan. — Maqsadingni anglamayapman? — Hukm chiqarishing kerak. — Qanday hukm? — Sen o'z-o'zini o'ldirish masalasiga qanday qaraysan? — Bunday ahmoqona o'y sira xayolimga kelmagan. — O'ylab ko'r... — Esingni yig', Fid! — O'ylab ko'r... Eng to'g'ri yo'l — shu...

Rhaq o'rnidan turib ketdi. Ko'zlarini uqaladi. Ekran qorayib turibdi. Yana gallyutsinatsiyami? Rhaq bema'ni xayollarni miyasidan quvib chiqarish uchun diqqatini bir yerga to'plashga urindi. O'zini o'zi chalg'itdi. So'ng yana uyqu kamerasiga kirdi.

Endi avvalgidan ham kamroq uxladi. Nazarida Fid tepasida turganday tuyuldi. Ko'zini keskin ochib atrofiga alangladi. O'rnidan turdi. Lukn yotgan kameraga qaradi; hamrohi uyquda. Keyin boshqaruv xonasiga kirib ekranga tikildi. «Fid boshqa ko'rinmaydi, avvalgisi gallyutsinatsiya edi. O'zimni o'nglab oldim. Bo'sh kelish yo'q...» deya o'ziga dalda berdi. Har qanday sharoitda o'zini qo'lga ola biladigan Rhaq Yerga qilinajak safar oldidagi tayyorgarlik davrida ham sinov kamerasida ko'p marta yakka o'zi yashagan, sun'iy gallyutsinatsiyalarning barchasiga bardosh bera olgan edi. Ana shu sinovni inobatga olib uzoq muddatli uchishga chidayman, deb o'ylardi.

Ammo u eng muhim bir narsani — Yerda o'tgan umrini, hissiyotlar oqimidagi o'zgarishlarni hisobga olmayotgan edi. Garchi ikki sayyora o'rtasida aloqa o'rnatish uchun asosiy omil hisoblangan suv, havo, tuproq tarkibi bir xil bo'lsa-da, u Yer sayyorasida o'zini kutilmaganda o'zgacharoq his etdi. Rhaq bu xira yulduzda molekulyar komplekslarning vujudga kelishi uchun zarur bo'lgan organik birikmalar mavjudligini, bu moddalarning erishiga mos suyuqlik ham borligini yaxshi bilardi. Ammo ilmiy kuzatish va tadqiqotlarga bo'ysunmaydigan talay omillarni keyinroq payqadi. Faqat payqab qolmay, ularni alohida mehr bilan ardoqlay boshladi. Odamlarning o'zaro munosabatidan kelib chiqadigan bu omillar uning ruhiyatiga ta'sir ko'rsatgan, shu sababli hududsiz fazosarobining domidan qutula olmayotgan edi.

U qorayib turgan ekranga qarab o'zini g'olib seza boshladi. Rhaq gallyutsinatsiyani chekintirganiga amin edi. Hatto g'oliblik nashidasi qo'ng'ir yuzida ham sezildi. O'zini chalg'itish uchun kundaliklarini varaqlayman deb kursiga endi o'tirganida, ekran yana yorishdi-yu, Fidning sovuq, qahrli yuzi ko'rindi. Rhaqning badani jimirladi.

— Kutmovdingmi? — dedi Fid kiprik qoqmay.

— Kutgan edim. Lekin istamagandim.

— Istak bilan majburiyat boshqa-boshqa narsa. Tangda istak degan tushunchaga barham berilganini unutdingmi?

— Aksincha, afsus bilan esladim.

— Rhaq! Sen Tangga qaytyapsan. Undan qochayotganing yo'q. Yurtingdagi tartiblarni afsus bilan eslash huquqidan mahrum ekaningni unutma.

— Haqqim yo'qligini yaxshi bilaman. Ammo nachora, afsus bilan eslaydigan tartiblar ko'pligini Yerda aniq sezdim.

— Bizdagi tartiblar osmondan olingan emas. Ming yillarni oralab o'tib, pishib-etilgan. Unga shak keltirma.

— Biz ming yillar davomida gangib yurgan ekanmiz.

— Rhaq, tilingni tiy! Senga nimamiz yoqmay qoldi, ayt, balki yanglishayotgandirsan?

— Qani endi yanglishayotgan bo'lsam. Bu qadar yonmas edim.

— Ayt.

— Fid, sen mening qancha bolam borligini bilasanmi?.. Yo'q. Boshqalarnikini ham bilmaysan. Men ham shunday — xabarsizman. Chunki biz faqat xizmat yuzasidan aloqa qilamiz. Bizga faqat bir narsa — yuksalish uchun ishlash, ishlash uchun yuksalish kerak. Burch, sadoqat, mehr degan tushunchalar taraqqiyot yo'lidagi g'ov... Fid, sen sevib uylanganmisan? O'ylamay qo'ya qol. Hammamiz kompyuterning ma'lumotlariga qarab uylanganmiz. Nazarimizda sevgimiz aldamchi, kompyuter esa aldamaydi. Biz yuksalish uchun ishlashimiz, ishlash uchun yuksalishimiz kerak. Fid, sayyoramiz xavf ostida qolsa ahvolimiz nima kechadi, sen hech o'ylaganmisan?

— O'ylamay-chi? Biz bu xavfni lahzada bartaraf etamiz. Sen qudratimizga ham ishonmay qoldingmi?

— Ishonaman. Ammo fazoning qay bir nuqtasida bizdan o'n karra qudratliroq ongli jonzo bo'lsa-chi?

— Yo'q, bu farazing noo'rin. Eng oliy ong faqat Tangda mavjud. Biz tabiatni yenggan yagona oliy ong egalarimiz.

— Sen haqsan. Ammo xavf tug'ilib qolsa, yengishga chog'imiz kelmaydi. Bizning bir-birimizga qadrimiz yo'q, bir-birimizni qo'llab-quvvatlamaymiz. Shuning uchun ham ojizmiz.

— Bekor aytibsan. Qadrimiz bor. Bir-birimizni qo'llab-quvvatlaymiz ham. Tang aholisi o'rtasida eng yaxshi munosabat mavjud.

— Sen eng yaxshi deb atayotgan munosabat quruq, soxta.

— Hissiyotga berilish — tanglik ruhiyati uchun oshiqcha yuk, Rhaq.

— Men faqat ana shu yukni ko'tarib yurishga mingdan-ming rozi edim.

— Rhaq, ruhing xastalanibdi. Tang tarixini kavlashtirib yurganingdayoq buni sezib edim.

— Fid, endi tarixni ochish vaqti yetdi.

— Yo'q, aslo! Tang tarixini o'rganish — taraqqiyot yo'lidagi asosiy g'ov. Tarix faqat maxsus guruh uchun ochiq. O'tgan zamondagi xatolar tahlil qilib turilsa, bas. Boshqalar faqat yuksalishni o'ylashi kerak. Orqada hech nima yo'q!

— Fid, fikring o'zgarib qolibdi. Sen Luknning gaplarini aytyapsan.

— Men o'zimning gaplarimni aytyapman. Men — Luknman!

Rhaq seskanib, ko'zini yumib ochdi. Darhaqiqat, ekrandan Fid emas, Lukn qarab turar edi. Rhaq jon holatda ekranni kaftlari bilan to'sdi. Tasvir yo'qoldi. U telba bir ahvolda o'rnidan turib ko'zlarini uqaladi. Ekran qorayib turibdi. Yana gallyutsinatsiyami? Nima bu, halokat belgisimi? U boshini changallab o'tirdi. Keyin xayolini jamlamoq uchun ko'zlarini yumib, stolni beixtiyor cherta boshladi. Nazarida qo'li og'irlashayotganday, harakat mushkullashganday tuyuldi. Ko'zini ochib baqirib yuboray dedi: barmoqlari beshtadan bo'lib qolibdi! Xuddi yerliklarnikiday — beshta! U ko'zlarini mahkam yumib, keyin yana ochdi. Yo'q. Barmoqlari beshta emas, tangliklarnikiday uchta. Demak, yana gallyutsinatsiya. Asablari pand beryapti. Qanday bo'lmasin uxlashi kerak. Yo'qsa, manziliga yetib borolmasligi mumkin.

Kema bir maromda uchib borar, Rhaqning asablari esa tobora izdan chiqar, noxush kechinmalar o'tida qovurilardi. Keyingi kunlarda ko'ziga faqat Fid — Yerda hayot borligini bashorat qilgan donishmand Fid ko'rinadi. Qandaydir hukm chiqarishga, uni ijro etishga undaydi.

Rhaq Fid bilan ko'p jihatdan hamfikir edi. U gallyutsinatsiya domidan ozod bo'lgan kezlari xayoliy bahslarni eslab hayratlandi. Chunki Tangda Fid bilan biron-bir muammo ustida bunchalik qattiq tortishmagan edi.

Tang fazogirlari juda ko'p yulduzlarga bordilar. Lekin hech birida ongli mavjudot uchratmadilar. Donishmandlar markazida endigina tahsilni tugatgan Fid kattaligi jihatidan ham, nuri jihatidan ham o'zgalardan farq qiluvchi yulduz atrofida harakat qilayotgan nisbatan mayda va nursiz to'qqiz yulduzni kuzata boshlaganida unga aytarli ahamiyat berishmadi. Bir tomonda o'zini qoya deb his qiluvchi donishmandlarning taxmini isbotlanmay turganda, bu «go'dak»ning farazlariga kim ham e'tibor qilardi? Fid maqsadga faqat iqtidor bilan emas, balki sabr-toqat bilan ham borilajagini yaxshi bilardi. U ultrabinafsha spektrometr yordamida yorqin yulduzga yaqinlik bo'yicha uchinchi turuvchi, kattalikda esa beshinchi o'rinda turuvchi xira yulduz atmosferasining kimyoviy tarkibini aniqlab, undagi vodorod va geliy miqdori Tangniki kabi ekanini aytganda ham, xira yulduz atmosferasida suv bug'i mavjudligini spektroskopik tadqiqotlar isbot etgandan keyin ham shuhratga umid qilmadi. U o'zini donishmand sanaydigan, aslida «nima uchun kunduzi yorug', tunda qorong'i bo'ladi» deb bosh qotirib yuradigan chala olimlar qatorida navbat kutishga majbur bo'ldi. Bu uning izzat-nafsiga tegsa-da, sayyorada joriy bo'lgan qonunga tik borolmasligini bilib, toqat qildi. Tangda uning kashfiyotidan hayratlanib, birinchi bo'lib qutlagan kimsa Rhaq edi. U do'stining taxminlariga ishonardi. Farazlarning isbot etilishi Rhaq uchun nur ustiga a'lo nur bo'lgan edi.

Birinchi fazogirlar Yerga safar qilib qaytishganda ularning quvonchi cheksiz edi. Fazogirlar ikkinchi uchishga tayyorlanayotgan vaqtlarida Rhaq uchinchi — eng muhim safarga o'zi borajagini hali bilmasdi. Mana uchinchi tadqiqot ham tugayapti. Endi to'rtinchisiga kim borarkin?

Bu savol yerda ekanidayoq Rhaqning ko'ngliga g'ulg'ula solgan, dilida: «Imkon bo'lsa yana o'zim kelardim», degan umid ham uyg'ongan edi. Ko'nglini bezovta qilayotgan xayoliy bahs-munozaralardan keyin Rhaqning Yerga yana qaytish haqidagi ilinji barbod bo'la bordi.

... Bu safar ham cho'chib uyg'ondi. Yana Fid bilan ro'baro' bo'lishini eslab yuragi orqasiga

tortib ketdi. Bir nuqtaga tikilib xayolini to'pladi. Boshqaruv xonasiga ham, Lukn yotgan kameraga ham qaramay, Yerdan olib ketilayotgan «o'ljalari» turuvchi bo'lmaga kirdi. Kaftdek ekran burchagidagi qo'ng'ir murvatni buradi. Ekranida Yer tasviri ko'rindi; daraxtlar gullagan, pag'a-pag'a oq bulutli osmon yer bilan qo'shilib ketganday— osmon aksi yerga tushyaptimi, yo aksinchami, bilib bo'lmaydi. Ariqlarda suvlar to'lib, xas-xashaklarni surib oqadi...

Rhaq bu tasvirga qarab yengil tortdi. «Bu xonaga avvalroq kirsam bo'lmas ekanmi», deb o'ylab yumshoq o'rindiqqa o'rnashib o'tirdi. Shu payt orqa tomondan bir ovoz keldi. Rhaq cho'chimadi. Aksincha, ovozni qayta kutdi. Ovoz yana eshitildi. Rhaq o'rtandi: u Naziraning beozor kulgisini eshitgan edi. U orqasiga o'girilishdan cho'chidi — qarasa, Nazira hurkib uchib ketadiganday edi. Qiz ro'parasiga kelmasa ham mayli, faqat kulgisi eshilib tursa bas. Xuddi shu kulgi uning nazarida kemasini noxush narsalarning barchasini quvib chiqaradi.

Nazira... Nazira... Nimaga kulmayapti. Nimaga jimib qoldi? Tabib afandiga — Rhaqqa aytadigan gapi yo'qmi? Xayrlashmay ketgan «beoqibat» Tabib afandidan xafami? Shuning uchun ham yolg'izlik to'rlarida bo'g'ilayotgan Rhaq huzuriga kechikib keldimi? Nazira... Nimaga jimib qoldi?

Rhaq chiday olmadi. Orqasiga o'girildi: nigohi qora qutilarga urildi. — Nazira yo'q! Fid adoqsiz bahslari bilan uning yurak-bag'rini qon qilib yubordi. Xotirasida qizning tiklanishi balki shu yaralarga malham qo'yarmidi? Rhaqni ruhiy halokatdan asrab qolarmidi?

Ekrandagi tasvir so'ndi. Rhaq uni qaytadan qo'ydi. So'ng qora qutilardan birini ochib, qo'lga ilingan kitobni oldi: Hofiz Sheroziy. Naziraning akasi To'xtamurod xo'b ta'rifini keltirgan edi. Shoirning bir bayti Rhaqqa ajabtovur tuyulib, yodlab olgan edi:

*Agar on turki sheroziy ba dast orad dili mo ro,
Ba holi hinduyash baxsham Samarqandu Buxoro ro.*

Kitobni qo'lga olib varaqladi-yu, shu baytni eslab kulimsirab qo'ydi. «Yerliklarning muhabbatidan aql lol qoladi, — deb o'yladi u. — Bitta hol uchun ikki shahar bermoqchi. Surishtirishsa oshiqning ikki tangasi yo'qdir. Lekin ixtiyorida ikki shahar emas, ikki dunyo bo'lsa ham go'zalning bir xoliga almashtirib tashlashi tayin. Yerliklarning muhabbati shunaqa— oshiq odam esini yo'qotib qo'yadi...» Rhaqqa bu narsa avval erish tuyulgan, yerliklarga xos keraksiz his degan xulosaga kelgan edi. Keyin, chuqurroq o'ylab ko'rib, odamlarni bir-biriga xuddi shunday muhabbat bog'lab turganiga ishonadi.

Kimdir qo'shni bo'lmada turib, pichirlab she'r o'qiganday bo'ldi. Rhaq sergaklandi. Kimdir xo'rsindi. Yana she'r o'qidi — Nazira! Ha, Rhaq uning ovozi ilk marta shu zaylda eshitgan edi.

... Devor ortida bir qiz ovozi ko'tarmay g'azal o'qirdi. Rhaq quvurga tiqilib, suv yo'lini to'sib qo'ygan xashaklarni olib tashlash uchun devor tomon yaqinlashganda, qiz bolaning ovozi eshitib, to'xtadi. Ishqiy g'azalni tinglab, qizning yoshini chamaladi: o'n olti-o'n yettida bo'lsa kerak. Rhaq devor yaqinida ko'p turmadi. Suv yo'lini ochib, hujrasiga qaytdi.

Hozir ham Nazira qo'shni bo'lmada turib g'azal o'qiyotganga o'xshadi. Rhaq quloq tutdi: g'azalning so'zlarini anglamadi.

Ovoz tindi. Rhaqning xotirasidagi qiz qayoqqadir yo'qoldi.

Rhaq uni qaytarish istagida shosha-pisha qutini titdi — qiz sevgan kitobni axtardi. Topdi. O'sha

zahoti qizning ovozi keldi, hatto ekranda o'zi ham ko'rindi.

«Siz Zebuniso begimning g'azallarini yaxshi ko'rasizmi? Akamga Hofiz Sheroziy bilan Fuzuliy bo'lsa, bas. Shoiralarga hushlari yo'q. Eshiting-a:

Kiprigi — xanjar, karashma — tig', ko'z tashlash — yashin,

Gar shahid bo'lmoqchi ersang, karbalo bu yerdadir...

Bu baytlarga hazrat Navoiy ham ofarin aytgan bo'lar edilar. Akam: «Yaxshi bayt aytish faqat erkaklarga xos», deyдилar. Nodirabegimni ham nazarga ilmaydilar. Siz dono odamsiz, akamga ayting: bu qadar bemehr bo'lmasinlar...»

Boshqaruv xonasida chaqiruv signallari yangrab, ekrandagi tasvirni ham, Rhaqning xayollarini ham to'zitib yubordi. Rhaq shoshib o'rnidan turdi.

Kema Tangga yaqinlasha boshlagan edi. Dam o'tmay Lukn ham uyg'ondi.

Qolgan kunlar Rhaq uchun azob bo'ldi. Lukn bilan deyarli gaplashmaydi. Gallyutsinatsiyadan qutuldi. Naziraning ovozi ham eshitilmaydi. Yuragi toshib ketaveradi. Asablari qaqshaydi. Xuddi jon tomiri uzilib ketadiganday xavotirga tushadigan bo'lib qoldi.

Rhaq kemanding Tang sahniga ohista qo'nishini ham sarob deb o'ylab, uzoq vaqt joyidan jilmay o'tirdi. Yon-atrofidagi tasvir o'zgarmagach, tushi emas, o'ngi ekaniga ishonch hosil qilib o'rnidan turdi. Biroq yura olmadi. Oyoqlari zilday og'ir edi. U muvozanatini yo'qotib kursi suyanchig'ini ushladi-da, joyiga qaytib o'tirdi. Asboblarning g'uvillashi tingach, qulog'i shang'illadi. Ko'zlarini yumdi. Tangga yeta olmay yo jinni bo'laman, yo o'laman, degan o'y uni iskanjaga olib, ko'p qiynagan edi. Nihoyat, Tangga yetib keldi. Es-hushi joyida. Salomatligi ham yomon emasga o'xshaydi. U baxtli tasodif bilan omon qoldimi? Yo'q odamning sharpasi qanchalar azobga soldi? Fid-chi? Yaxshi hamki Naziraning xotirasi dalda berdi. Yo'qsa...

«Hozir mutaxassislar kema eshigini ochadilar. Ular orasida Fid ham bormikin? Xayoliy bahslarimizni eshitib nima derkin?»

Tor Dunyo

Rhaqning asablaridagi salbiy o'zgarish qayd etilgach, uning donishmandlarga hisob berishi kechiktirildi. Shifoxonada yotib davolanishi zarur ekanligi haqidagi gapni eshitib, u e'tiroz bildirdi. Chunki Luknning ma'lumotlariga qarshi kurashni kechiktirib bo'lmasligini yaxshi bilardi. Ayni choqda, donishmandlar hukmining mutlaq ekanini unutkan ekan — noiloj shifoxonaga bordi. Bordi-yu, battar siqildi. Garchi gallyutsinatsiya endi ta'qib etmasa ham, xayoliy bahslarga chek qo'ya olmadi. Yuragi qon bo'lib ketdi. Ko'ngli kengliklarni qo'rsadi. Kenglik... Qaerda bor? Yerdagi mavjud edi...

Tangda ikki kishiga mo'ljallangan uchuvchi yassi uchoqlar ixtiro qilingach, ko'chalarga ehtiyoj qolmagan, natijada, bir-biridan o'zishga bahs boylaganday ko'kka bo'y cho'zgan oynaband binolar orasi so'nggi imkonga qadar toraytirilgan edi. Rhaq Yerdagi yurganda ana shu uchoqlarni ko'p o'yladi. Ba'zan bu yassi uchoqlar osomonni xuddi za'faron bulut kabi to'sib olar, ana shunda bino poyida turgan kishi o'zini o'raga qamalib qolganday his etardi. Tangda yassi uchoq bilan bino tomiga qo'nib, ichkariga yuqoridan tushishga ko'nikkan Rhaq Yerdagi bir qavatli sodda binolarni ko'rib, dastlab ajablangan edi. Endi bilsa, o'sha binolar kenglikka erk berib turarkan. Tangda esa... bu eskirgan ibora. Tangliklar bir-biriga yelka tiraguday bo'lib turgan

baland uylarga ko'nikib qolishgan. Tor dunyoga ko'z o'rgangan. Biroq ko'ngil ko'nikolmaydi.

Hozir hamma uyquda. Rhaq esa mijja qoqmaydi. U bir necha kundan beri bedor. Hech kim bilan gaplashmaydi. Hech kimga dardini aytolmaydi.

Rhaq navbatchilarni uyg'otib yubormay deb, oyoq uchida yurganicha dahlizga, undan hovliga, undan tor ko'chaga chiqdi. Havo dim. To'g'riga ketaverdi. Qaerga borayotganini o'zi ham bilmaydi. Ko'ngli faqat bir narsani — kenglikni qo'msaydi. Tangda bunday joy yo'qligini bilsada, qalbidagi yashirin ilinjga ishonib boradi. Xayoli jilovsiz. E'tiqod, niyat, ezgulik qora tamg'a ostida. Bosh ko'tarishga ojiz. Surur esa Tangni allaqachon tark etgan... Chunki kimdir, qachondir «bu hissiyotlar taraqqiyotga halal beradi», deb barchani ishontirgan, oqibatda sayyoradagi kattayu kichik faqat taraqqiyotni o'ylab yashashga ko'nika borgan va bu qonun tusiga kirib qolgan edi.

Tongotarda Rhaq mo''jaz bog' ro'parasidan chiqdi. Aslida bu bog' emas, qachonlardir savlat to'kib turgan o'rmonning omon qolgan bir bo'lagi. Tabiatni yenggan tangliklar marhamat tariqasida, to'g'rirog'i, yovvoyi tabiatdan yodgorlik sifatida har o'rmondan mana shunday bo'laklar qoldirgan edilar.

Rhaq kenglikni shu yerdan istab topmoqchimi?

Dunyo tor. Bir qarich ham bo'sh yer yo'q. «Qaerdadir ko'ngilga taskin bera oluvchi, xuddi Yerdagiga o'xshagan kenglik bo'lishi kerak, — deb o'ylardi u. — Poyoni yo'q ufqqa tutashib ketuvchi kengliksiz yashash mumkin emas... Alahsirayapmanmi?.. Tentakman... Bedorlik kuchini ko'rsatyapti. Sarobni orzu qilyapman...»

Rutubat bosib turgan binolar orasida yurib, toliqdi. Tang quyoshi — Zauraning sarg'ish nurlarida jilvalanuvchi shisha binolar, uning nazarida, kenglikning sarhadi. Ro'parasidagi bog' — o'rmonning omon qolgan bo'lagi ham chegara. Kenglik har tomondan o'rab olingan. Siquqda qolgan. Ko'ngil shu chegarani yorib o'tishni istaydi.

Rhaq daraxtzorga kirdi. Avval qurib-qaqshab yotgan so'qmoqdan, so'ng maysa qoplagan zahkash yerdan yurib ketdi.

Sokinlik. Go'yo shaharning asabni egovlovchi shovqini ham jilvagar baland binolar oralab shu daraxtzor tomonga oqadi-yu, dastlabki maysalarga duch kelgach, zax yerga singib ketadi. Hatto qushlarning chug'uri ham eshitilmaydi. Darvoqe, qushlar... Ularning nomlari ham, suratlari ham tarix sanalib, Tangning yosh avlodlaridan sir saqlanadi. Himoyasiz qushlar Tang havosidagi keskin o'zgarishning dastlabki qurbonlari bo'lishdi. Lekin hech kim bunga e'tibor bermadi. Hatto kislorod miqdorining kamayishi ham tangliklarni tashvishga solmadi. Ham yassilik, ham tikkalik bo'ylab yura olishga qodir, faqat yuksalish uchun ishlayotgan, ishlash uchun yuksalayotgan bu oliy ong egalari uchun sun'iy kislorod kashf etish qiyin ekanmi? Havo — sun'iy, ozuqa — sun'iy. Faqat a'zolar, yurak rosmena. Biroq, ularning ishlashi ham g'ayritabiiy.

Rhaq to'xtab, atrofiga ziyraklik bilan boqdi.

Osudalik... Tangning bu bir parcha yerida osudalik hukmron. Kenglikning esa chor-atrofi siqib qo'yilgan. Tabiat zamon hukmida. Daraxtlarning to'rt quloq balandlikka qadar tik o'sgan tanasi, keskin yoyilgan shoxlarida hayot nishonasi sezilmaydi — harakat yo'q. Cho'p ustiga omonat qo'yilgan likopchani eslatuvchi bu daraxtlar shamolga qarshi kurashishni, egilib-bukilib qarshilik ko'rsatishni, oqibatda esa g'oliblik viqori bilan qad rostlab, savlat to'kib turishni unutishgan. Rhaqning nazarida bular mo'rtroq shishadan qilingan, chertib yuborsang, shoxu

barglari duv to'kiladiganday edi...

Daraxtzor oralashi bilan birdan dimog'iga shifoxona hidi urildi. Daraxtzorda bunday bo'y nima qilsin? Rhaq bu hidni xotirasida olib kelgan. Dam o'tmay bu hid boshqa islar bilan qorishib ketdi. U holsizlanib, daraxtga suyandi. Barcha narsalarga qiziqishsiz, befarq qarovchi kimsalar barglar orasidan mo'ralaganday bo'lishdi. Ularning ko'zlari bo'm-bo'sh kenglikka qadalgan... «Bo'lmagan gap! Bo'sh kenglik hech yerda yo'q... Hatto xayol ham band. Tasavvur kenglikni unutgan. Nimani izlayapman? Kenglik — balki o'lim chohidir? Shu choh kenglikka olib borar? Agar shunday bo'lsa, harakatim besamar. Izlaganim sayin o'lim mendan qochyapti. Nahot qolgan umrim bekinmachoq bilan o'tsa? Yo Yerdan olgan taassurotlarim asta-sekin yuvilib ketarmikin? Men ham avvalgiday hissiz, berahm, bee'tibor bo'lib qolarmikanman? Berahmlik... Ilgari bunday deb o'ylamas edim. Avvallari jazoga tortilayotganlar qismatiga achinmasdim. Hatto... o'g'limga ham. U o'rtoqlari bilan guruh tuzib, taraqqiyotni iziga qaytarishni xayol qilganda ko'p jihatdan haq ekanini bilardim. Bila turib hayrixoh bo'lolmadim. Muddaosiga yeta olmasligiga ko'zim yetsa ham to'xtatishga harakat qilmadim. Vaqtimni ayadimmi? Ha, men umrimning har bir nafasini taraqqiyot, faqat taraqqiyot uchun sarf qilishni o'ylandim. Bolalarni bir so'z bilan jazodan olib qolish imkoni bo'la turib, nimaga qutqarmadim? Xudbin edimmi? Donishmand ikir-chikirlar bilan emas, ilm bilan mashg'ul bo'lishi kerak, degan «g'oya»ga shunchalik qul ekanmanmi? Axir mening qismatim ham boshqalar uchun, hatto jazosini olgan o'g'lim uchun ikir-chikir masala bo'lishi mumkin-ku? Nimaga buni fahmlamagan edim? Naqadar jaholat! Taraqqiyot va jaholat! Men o'tgan yo'limga nima uchun bu qadar kech razm soldim? Agar Yerga bormaganimda shu fikrlar xayolimga kelar edimi?..»

Rhaq bu savollariga javob topa olmadi.

Daraxt panasidagilar Rhaqdan nigoh uzmay jim turishibdi. Ular Rhaqning dardli o'ylariga befarq. Qarashlari jonsiz, harakatsiz. Ular asta-sekin daraxtzorga singib ketdilar.

Rhaq yana ichkariladi. Kaftdek yalanglikka chiqib, to'xtadi. O'rtada katta xarsang. Bu atrofda boshqa tosh yo'q. Ilgari xarsang ostidan suv qaynab chiqardi. Sinib tushgan shox-shabbalar, ko'katlarda qumursqalar o'ynab yurardi. Endi suv qurigan. Qumursqalar ham yo'q. Boshqa suvli, nam yerlarni izlab ketishdimikin, yo qirilib bitishdimikin?..

U Yerdagi buloqlarni esladi. Qulog'i ostida suvning shildirashi eshitilib entikdi. Boshi aylanib, o'tirib qoldi. Bir zum ko'zini yumib ochdi. Endi barglar orasidan yerliklar qarab turganday bo'ldi. Bu ko'zlarni ko'rgach, uvishgan qoni yurishib ketganday, badani ilib, asablari tinchlanganday tuyuldi. Yaqin o'rtada bulbul sayradi. Rhaq Tangda bulbul bo'lganmi-yo'qmi, bilmaydi, lekin uning ovozi Yerdastlab eshitganda yurtida ham shunday qushcha bo'lishini juda-juda istagan edi... Barglar shitirladi. Go'yo yerliklar ko'zlarini yumib-ochib: «Qanday xarobazorda yuribsan?» deb hayratlanayotganday tuyuldi. Rhaq chuqur xo'rsindi-da, ko'zi berkilgan buloqqa qaradi. Keyin boshini qo'llari orasiga olib, xarsangga o'tirdi. Ketgisi keldi. Qayoqqa boradi? Yana o'sha shisha qasr — shifoxonagami? Nonushta payti yaqinlashdi. Shunga shoshilyaptimi? Ochdan o'lmaslik uchun ovqatlanib, so'nggi nafasini kutib yotishga oshiqyaptimi?

«Uf... dunyo tor... juda ham tor...»

Rhaq iziga qaytdi. Daraxtzordan chiqib, yo'l chetida turgan kimsaga ko'zi tushdi. To'xtadi. Daraxtzor tomonga qarab turgan kishi esa yura boshladi. Fidmi?

— Fid... — Rhaqning lablari titrab ketdi.

— Rhaq! — Fid tez-tez kelib hamrozini quchoqlab oldi.

— Fid...

— Gapirma, hammasini bilaman. Kundaliklaringni o'qdim.
— Men yanglishibmanmi?
— Hozir bir narsa deyish qiyin.
— Axir...

— Bexato fikrlashning nimaligini bilasanmi? Mutlaqo fikrlamaydiganlarga xato qilishmaydi.
— Fid, faqatgina sen shunday deb o'ylay- san. Ammo ko'rganlarimni tasavvur qilishing juda qiyin.
— Tasavvur qildim. Kundaliklaringni o'qib, suratlaringni ko'rdim. Luknning hisobotini ham eshitdik. Sen behad hissiyotga berilibsan. Shuning uchun ham taassurotlaring tarix tamg'asi bilan sir saqlanadi.
— Fid, axir...
— Bahslashma. Hozircha ba'zilar Luknning fikrini yoqlayapti. Yerda shom pallasi boshlanganiga ishonishyapti.
— Yo'q, Fid! Bo'lmagan gap! Men hali fikrimni isbot qilib beraman. Avvalgi fazogirlar Yerning turli nuqtalarida turli davralarda uyg'onish bo'lgan, fan birmuncha taraqqiy etgan, keyin so'ngan, deb to'g'ri faraz qilganlar. Biz faqat bir nuqtada bo'ldik. Men ularning uyg'onishiga aminman. Men yoshlar bilan ko'p muloqot qildim. Ularda intilish bor. Biz qaytar chog'imizda kuchli portlash sodir qiladigan ma'naviy qudrat to'planayotgan edi. Men senga bir suhbatni aytib beraman. Ulardagi tarix yopiq darvoza emas, demak, uyg'onadilar.

Rhaq Buxoroning pastak hujralaridan birida bo'lgan suhbatdan ta'sirlanib, uni yodiga muhrlab olgan edi. Hozir shuni bayon qila boshladi.

Tabib Afandi

Rhaq Yerga qadam qo'yishi bilan eng avvalo odamlarga yaqinlashish yo'lini o'yladi. Tangda berilgan talay tavsiyanomalardagi turli yo'l-yo'riqlarni mutlaq qonun deb bilmadi. Chunki ular odamlar hayoti, fe'l-atvorini yaxshi o'rganmay turib tuzilgandi. Linkosmofon yordamida Yerdagi katta xalqlar tilini o'rgangan Rhaq odamlar ichida yurib, ularning qiziqishlariga zehn solib, tabiblikni tanladi. Xuddi shu tabiblik tufayli odamlar bilan yaqin aloqa bog'lay olardi. Rhaq o'ylagancha bo'lib chiqdi. Tez orada uning do'stlari ko'paydi.

Lukn Rhaqning tutgan yo'lini yoqlamay, tavsiyanomalarga suyanib, odamlarni chetdan kuzatishni ma'qul ko'rdi. Rhaq buning nomaqbul yo'l ekanini bilsa ham, oqibati nima bilan tugashini kutib, monelik qilmadi. Lukn o'zining Yerga nisbatan kashf etgan haqiqatini isbot etmoq uchun kunbotar tomonda avj olayotgan muhoriya maydonlariga yo'l oldi.

Xalq tabobatini o'rgangan Rhaq esa odamlar orasida turk fuqarolarining e'tibori baland ekanini fahmlagach, o'zini turk elidan kelgan tabib deb tanishtirib, Buxoroning kunchiqar tomonidagi dahadan bir hujrani ijaraga oldi. U tabobatda qo'llanilayotgan dori-darmonlarning aksariyati befoyda ekanini bilar, ammo Tang tabobatining yo'llarini qo'llay olmas ham edi: bu bilan o'zini fosh qilib qo'ygan bo'lardi. Yerliklar hayotiga faol aralashish qat'iy taqiqlaganiga qaramay, Rhaq ba'zan o'zi sezmagani holda xastalarni biotok oqimlari bilan davolab yuborar, keyin hissiyotga berilgani uchun o'zini koyirdi. Xastalarning tez davo topishi izsiz ketmadi. Burni anchayin beo'xshov, qulog'i esa, aksincha, kichik, ko'zlari botiqroq, rangi oq-sariqqa moyil, dam haddan ziyod sekin, dam sakraguday bo'lib yuradigan Rhaq «Tabib afandi» degan nom bilan tez orada el og'ziga tushdi. Oqibatda u Buxoro fuqarosi ichida yangicha fikrlashlari bilan ajralib turuvchi ziyoli yoshlarga yaqinlashdi. Bu yoshlarning fikrlari turlicha bo'lsa-da, maqsadlari bir edi. Ularni hozircha faqat shu maqsad birligiga ushlab turar, kelajakni ko'ra olish xislatiga ega bo'lgan Rhaq vaqti kelib bu yakdillikning darz ketishini yaxshi bilardi.

Uy egasi — o'zini odamparvar deb biluvchi yigit hujrasida yig'ilganlarida, ba'zan, Tabib afandini ham chorlashardi. Ularning suhbatlarini bir chetda jimgina tinglovchi Rhaq bahslarga aytarli qo'shilmas, ammo qay birining haq, qay birining nohaq ekanini fahmlab o'tirardi.

Javzoning avvalida davraga mehmon qo'shildi. Uni «Sabohiddin» deb tanishtirdilar. Bug'doyrang, qo'llari katta-katta, yelkalari pishiq, kalta soqol-mo'ylovli, simobi salla o'ragan bu mullavachchaga Rhaq dastlabki kuniyoq e'tibor qildi. Sabohiddin davradagilardan faqat ovozining jarangi bilan emas, keskinligi, jur'ati, eng muhimi, el uchun astoydil qayg'urishi bilan ajralib turardi. Zohiran boshqalar ham ko'pning ishi deb qo'yg'urardilar. Ammo ularning har birida o'z manfaatini o'ylash hissi yashiringanini Rhaq bilib turardi.

Sabohiddinning yo uchinchi, yo to'rtinchi kelishida bahs bexosdan ochiq kurashga o'tgandi. O'sha kuni barcha shomga qolmay yig'ilgan bo'lsa-da, uy egasidan hanuz darak yo'q edi. Davradagilar xavotirlanib endi tarqalishga taraddudlanganlarida Shoaziz terga pishgan holda kirib keldi.

— Uzrliman, afandilar, aybsitmang, — dedi u astoydil xijolat chekkan holda hamma bilan bir-bir qo'l olishib so'rashar ekan. — Shundayin ajib bir suhbatga berildimki, uni uzishga sira jur'at qilolmadim. Marhamat, afandilar, o'tiringlar, hozir dasturxon tuzayman.

Davradagilar bunga hojat yo'qligini aytib, e'tiroz bildirishsa ham, Shoaziz dasturxon tuzadi. Qo'li ishda bo'la turib, kechikish boisini bayon qildi:

— Pistashikanon1dan o'tib hovuz labiga borayotgan edim. Qarasam, Ko'kaldoshning shunday biqinida kishilarning hojatini chiqarib o'tiruvchi mirza imlab chaqiryaptilar. Ilgari bir-ikki salom-alik qilib edim, yuz o'girib ketishim ayb bo'lar, deb yonlariga bordim.

— Mulla yigit, sizni bir sirdan voqif qilaymi? — deb qoldilar.

Ajablandim. Yana amir haqida ig'vo so'z aytib sho'rimni quritmasalar edi, deb hayiqdim ham. Atrofga qarasam, ayg'oqchi zoti yo'qday. Mirza xavotirimni sezdilar.

— Siz zinhor cho'chimang, aytadurganim yaxshi gap,— dedilar.

— Ayting, — deb ro'paralaridagi bo'yraga cho'kdim.

— Tunov oqshomda bir yigit menga kitob keltirib, evaziga picha aqcha so'radi. Qaynotasidan meros ekan. «O'zimning aqlim yetmaydi», deb tashlab ketdi. Uyga borib bu kitobni o'qidimu hang-mang bo'lib qoldim. O'zbeklarning donishmand allomalari bu qadar ko'p deb sira o'ylamagandim, — dedilar mirza yoqalarini ushlab.

— Dunyoviy ilmlarning aksariga o'sha tabarruk allomalar poydevor qo'yib ketganlar, faqat buni elimiz durust idrok qilmaydi, — dedim.

— Siz kabi mulla yigitlar bu yumushni bo'yniga olsa ajib savob ish bo'lar edi, — dedilar u kishi afsus bilan. Keyin al Forobiy, al Xorazmiy al Farg'oni, al Beruniy, ibn Sinodan tortib mirzo Ulug'bekka qadar o'tgan allomalarni bir-bir aytib berdilar. Bu tabarruk zotlarning nomlari qatorida hali biz eshitmagan shunday allomalar bor ekanki, tinglab hayratga botdim, afandilar. Sizning bunda kutib o'tirganingiz ham xayolimdan ko'tarilibdi. Mirzaning so'zlari tugagach, o'zimga kelib, shoshqich yo'lga tushdim. Kela-kelgunimcha elimiz bu zoti tabarruklarning dahosidan bebahra ekan, bunga kim aybli, deb o'zimga-o'zim savol berdim. Keyin, eng avvalo amir tuzumi aybli, degan to'xtamga keldim.

— Amir «allomalar merosi mahv etilsin», deb oliy farmon chiqaribdimi? — dedi Sabohiddin uning so'zini bo'lib. Shoaziz bunday luqmani kutmagani uchun javobga taraddudlandi. Jo'raboshi Salimxo'ja uning joniga ora kirdi:

— Bunday farmon qog'ozda bo'lmagan taqdirda ham amalda mavjud, mulla, — dedi u odatdagiday bosiq ohangda.

— U holda aybnomani anglayolmay qoldim, — Sabohiddinning soddadillik bilan aytgan bu gapi Shoazizning hikoyasini uzib, bahsning bexos boshlanishiga sabab bo'ldi.

— Amir tuzumining aybini bilmoq uchun ko'zni ochib atrofga zehn solmoq kifoya. Siz, mulla, diniy tahsildan bo'lak narsalarni ko'p ham e'tiborga olmaysiz. Umid qilamizki, bu suhbatlardan so'ng oq-qorani durustroq idrok eta boshlaysiz. Men endi aybnomamizni sizga sharhlab beray: allomalar merosidan bahramand bo'lmoq uchun eng avvalo yangi maktablar ochmoq zarur. Eng muhimi — maktabni ahli din nazoratidan xoli qilmoqqa ehtiyoj mavjud.

— Demak, allomalar xazinasiga g'ayridinlar yo'li bilan bormoq kerak ekan-da? — dedi Sabohiddin norozi ohangda.

— Yo'q, — dedi Salimxo'ja kulimsirab. — Unday emas. Agarchi maktab yana hozirgi mullalar qo'lida qolar ekan, dunyoviy ilmlarga yo'l ochilmaydi. Siz kabi mullavachchalarni O'rusiyaga, Qohiraga, hatto inglizlar yurtiga tahsil olgani yubormoq darkor. Madrasalarda zamonaviy ilmlarga yo'l ochmoq joiz. Janobi payg'ambarimizning «Beshikdan to lahadga qadar ilm oling» deyilmish muborak hadislarini sizga eslatmoq o'rinsizdir.

— Rasulilloh, sallollohu alayhi vasallam, da'vatlarini noto'g'ri anglabsiz, — dedi Sabohiddin.

— Payg'ambarimiz alayhissalom ummatlarini islomiy ilmlarni egallamoqqa undaganlar.

— Hay, hay — dedi Salimxo'ja uning so'zini bo'lib. — Janob payg'ambarimizning da'vatlarini men emas, siz noto'g'ri anglagan ko'rinasiz. Muhtaram payg'ambar afandimizning «Ilm olmoq uchun hatto Chinga ham boring» deyilguvchi sharaflari hadislarini inkor etmassiz?

— Bu sahih hadislar. Rad etmoqlik — shakkoklik.

— Bale qorim, bale. Endi qo'limizga mantiq tarozisini olaylik. Hamonki siz bilan bizga hatto Chin mamlakatiga borib ilm olmoqlik farz etilyapti ekan, ayting-chi, Chin mamlakatida qanday qilib islomiy ilm olmoqlik mumkin? Axir u yer butparastlar yurti, islomiyatdan g'oyatda uzoqlar-ku? Alqissa, sharaflari hadisda dunyoviy ilm olmoqlik ham nazarda tutilgan. Faqat uxraviy masalalarga bandi bo'lib qolish jamiyatni ham, xususan, shariatni ham bo'g'ib turadi.

Nasroniylar buni bizlardan avvalroq anglab yetdilar. Shu bois ham taraqqiyot bobida ancha ilgarilab ketganlar, desam fikrimni inkor etmassiz, a? Mavjud dunyoviy ilmlar ham Ollohning irodasi bilan yuzaga kelgan ekan, demak, ularni ham o'rganish farzdir. Shular xususida amir o'ylamay kim o'ylasin? Amir yurtning otasiman, deydi-yu, lekin mamlakat ravnaqi yo'lida jon kuydirmaydi. Ra'iyatning ravnaqi ilmu urfon bilangina bo'ladi. Fayzullaxo'janing Peterburgda tahsil olib qaytganini aytib edim. O'sha zot padari buzurgvorlarining butun aqchalarini shu xayrli ishga sarf etmoqqa qaror berganlar.

— Hammasini-ya?! — dedi Shoaziz bu gapga ishonqiramay.

— Ha, hammasini.

— Otalarining aqchalari amirnikidan ham ko'p deyishardi?

— Amir aqcha bermagan taqdirda ham, yo'lga g'ov solmasa go'rga edi.

— Amir hech qachon murosaga kelmaydi, — dedi Shoaziz asabiy qo'l siltab. — Uni mahv etish kerak, tamom!

— Undan keyin-chi? — dedi Sabohiddin uy egasining keskin gapidan taajjubga tushib.

— Undan keyinmi? — Shoaziz, «ayg'oqchi emasmikin bu mullavachcha?» deb ikkilandi. Keyin Sabohiddinni Salimxo'ja boshlab kelganini eslab, fikrini yashirmadi. — Keyin erkin jumhuriyat barpo etamiz. Shundagina yurtimiz qad ko'taradi.

— Siz aytgancha bo'lsa, qad ko'tarolmaydi, — dedi Salimxo'ja e'tiroz bildirib.

— Nima uchun?

— Jumhuriyatni kim boshqaradi?

— Biz kabi ziyoli ahli bilan katta sarmoya egalari. Aytaylik, Fayzullaxo'ja. Axir bu ishga katta sarmoya kerak.

— Yo'q, Shoaziz afandi, amirni xalq mahv etar ekan, mehnatni xalq qilar ekan, demakki, xalq jumhuriyati barpo bo'lishi kerak. Fayzullaxo'ja ham shu fikrda.

— Xalq dedingizmi? — Shoaziz istehzo bilan jilmaydi. — Eplay olmaydi!

— Bekor gap! Siz hozirgina tilga olgan zoti tabarruklar ham shu xalqning farzandlari ekanini unutmang.

— Inchunin, biz ham, sarmoya egalari ham.
— To'g'ri. Ammo sarmoya egalari mehnat ahliga qayishmaydi.
— Sizningcha, xalq jumhuriyatini oddiy odamlar boshqaradilarda? — dedi Sabohiddin.
— Ha.
— Men xalq deganda dehqonni ham, hunarmandni ham, o'g'ri-muttahamni ham tushunaman, — dedi Shoaziz. — Odamlar orasida insof egasi ham, xudobezorlar ham bor. Jumhuriyat taxtiga insofdan naridagilar o'tirsa, u holda yurtning ahvoli ne kechadi?
— Bundaylarga xalq yo'l bermaydi. Axir u oq-qorani ajratadi, kimni saylayotganini biladi-ku?
— Salim afandi, siz sarobni orzu qilyapsiz, — dedi Shoaziz.
— Siz esa bir johilni ikkinchisi bilan almashtirmoqchisiz, xolos.

— Fikri ojizimcha, amir mahv etilgan taqdirda eng to'g'ri yo'l islom jumhuriyati barpo etmoqdir, — dedi Sabohiddin. — Xalqni faqat din ahligina to'g'ri yo'lga sola oladi. Faqat islomgina bandalarni badkorlik, insofsizlik, buzqlikdan asrab qola oladi.

Sabohiddinning bu fikri o'tga moy sepgandek bo'lib, Shoaziz bilan Salimxo'ja unga qarshi baxsga berildilar.

— Menga dedilarki, siz, muhtaram qori afandim, o'tgan oydamikin, Turkiyadan qaytmish ekansiz. Undagi ahvolotni bizdan ko'ra siz durust fahm etasiz. Bizim fikri ojizimizcha, qachondir qudrat kasb etgan turk sultonligi alhol tanazzulda emish. Axir bu damlarga qadar usmonli mamlakatni nechun din ahli tanazzuldan asrab qololmadi?

— Bu piching o'rinsiz, taqsir, — dedi Sabohiddin. — Usmonli turk sultonlari, garchi o'zlarini «xalifa» atasalar ham, dinda beqaror, iymonda zaif edilar.

— Qorijon, turk ulug'lariga nisbatan qattiq ketmadingizmi? — dedi Salimxo'ja, bahs ohangini yumshatish bahonasida. — Turkiyaga safar etmog'ingizdan avval fikringiz o'zgacha edi. Usmonlilar uchun jon bermoqqa tayyor edingiz?

— Haq rost, — Sabohiddin shunday deb, aybiga iqrar odam kabi bosh egib, sukut saqladi. Davradagilar undan javob kutishsa-da, shoshilishmadi, boshqa luqma tashlashmadi. Sabohiddin javob qaytarmoqqa majburiyat sezib, asta bosh ko'tardi-da, Salimxo'jaga qaradi: — Taqsir, sulton boshqa, xalifa boshqa. Ikkovi bir vujudga jo bo'lolmaydi. Ularning inqirozi sababini shu holatdan izlamoq joiz. Mamlakatning xarobligi esa Anvar poshsho, Tal'at poshsho, Jamol poshsho, yana allaqancha poshsho-poshsholarning nojo'ya sa'y-harakatlari tufaylidir.

— Shuni bilganingiz holda Chanoqqal'ada qo'lingizga qurol oldingizmi?

— Chanoqqal'a o'zga bir mas'aladir, taqsir. Unda uch yuz mingdan oshiq mo''min shahid bo'ldi. Shahidlarning ruhi hurmati bu voqea xususida bilmay turib bir so'z ayt mang. Unda Ollohning mo''jizalariga na-da biz, balkim g'ayridin g'animlar ham imon keltirdilar. G'oliblik sharafi bizlarga nasib etdi.

«Mo'jiza» so'zini eshitib, Salimxo'ja Sabohiddinga bir qarab oldi. Sabohiddin safardan qaytgan kezlari ko'rganlarini bayon qila turib, o'zining ham, boshqalarning ham aqlini lol qoldirgan bir mo''jizani aytgan edi.

Chanoqqal'a bo'g'oziga egalik qilish niyatidagi ingliz va farangilar dunyoning turli mamlakatlaridan askarlar jalb etganlarida Sabohiddinga o'xshagan yoshlar uning himoyasiga otlangan edilar. Aslida Sabohiddin shahidlik martabasi orzusida borgandi. Ammo uni kofir o'qi olmadi. Uch yuz ming shahidga nasib etgan baxt unga berilmadi. U so'nggi jangda shahid qoni ila tuproqni bezamog'iga ishongan edi. Ular to'rttagina qolgan edilar. Orlarida tik jarlik — to'rt terak bo'yi pastlikdagi qoyalarga dengiz mavjlari uriladi. Bo'g'ozga suqilib kira olgan kemadan tushgan sanoqsiz askarlar ularni shu yerga qadar siqib keldilar. Sabohiddin birodarlari bilan o'limni kutmoqqa shay turganida bir bulut parchasi paydo bo'ldi. Asriy archalar bilan burkangan Chanoqqal'alda bulut parchalarining suzib yurishi tasodifiy hol ham, mo''jiza ham emasdi. Ammo mana shunisi mo''jiza ko'rsatib ketdi: pala-partish o'q otib, asta-asta siljib kelayotgan

g'animlar ustiga bulut bostirib keldi-yu, o'q ovozlari tindi. So'ng bulut tezgina tarqaldi. Askarlar esa izsiz yo'qoldilar. Bu holatdan Sabohiddin va uning birodarlari qanchalik ajablansalar, kemadan turib kuzatayotgan inglizlarning taajjublari ularnikidan kam emasdi. Sabohiddin va uning birodarlari ham taajjub, ham hadik bilan, tinmay kalima keltirganlari holda, hozirgina askarlarga to'lib turgan maydonni bosib o'tdilar. Bir qurolmi yoki bir kiyim qoldig'inimi uchratishmagach, ilohiy mo'jizaga iymon keltirib, yon cho'qqidagi birodarlariga qo'shildilar. O'sha kuni boshqa jang bo'lmadi. Kemadan g'animning yana yuzga yaqin askari tushdi, ammo jangga kirishmadi. Sheriklari yo'qolgan maydonda biron izga duch kelish ilinjida anchagacha izg'ib yurdilar. Keyin kemaga qaytdilar...

Bu voqea suhbatga aralashmay o'tirgan Tabib afandi qiyofasidagi Rhaqga ham ma'lum edi. Shu bois u ham, xuddi Sabohiddin singari Salimxo'jadan biron luqma kutgan edi, Biroq, so'z Shoaziz tomonidan aytili:

— Qorijon afandi, shahidlik Olloh yo'lidagi jangda bo'lguvchi edi, sizning ishtirok etganingiz tarafkashlik urushi emasmi?

Sabohiddin unga burgutqarash qildi:

— Bilmasangiz so'zlamangiz, — dedi u.

— Bilib so'zlayman men, — dedi Shoaziz qaysarlik bilan. Turkiya ila Olmoniya bir taraf, Ingliston, Farangiston ila Rusiya yana bir taraf bo'lib urushganlaridan Olloh yo'lida, Olloh rizoligida ne manfaat bor?

Sabohiddin bular bilan Chanoqqal'a muxorabasi haqida bahs yuritmoqni lozim topmadi.

— Taqdir, agar Chanoqqal'adagi holatlarni uzoqdan bo'lsa-da, kuzatganingizda ham kamina sizga tushuntirmoqqa urinib ko'rar edim. Siz bilan kaminaning bu mas'aladagi bahsi ko'r va garangning aytishuviga o'xshab qolar. Yaxshisi kamina dastlabki so'raganingiz mas'ala xususidagi fikrimni ochiqroq bayon etay. Siz undagi yosh turklar harakatiga havas etib, bunda «Yosh buxoroliklar» jamoasini tuzibsiz. Fikri ojizimcha, jumhuriyat tartib etilmish taqdirida uni shu jamoa boshqarmoq istaydi. Axir Turkiyani siz havas qilganingiz yosh turklar jamoasi xaroblik jariga keltirib qo'ygani chin-ku? Bunda ham shu takror bo'lmasmi ekan?

Sabohiddinning bu gaplaridan so'ng, davra ahli sharsharaning sovuq suvi ostiga yalang'och tarzda tushib qolganday bir seskanib olishdi. Hozirgina ayri fikrda turganlar endi yakdil bo'ldilar. Sabohiddin ularning fikru dalillarini indamay eshitib, keyin Qur'ondan oyatlar keltirib, o'z fikrini ma'qullardi, aytganidan chekinishni istamasdi. Rhaq bahsga berilgan yoshlarga zehn solib, faqat Salimxo'ja bilan Sabohiddining o'z maslagiga chinakam sodiq ekanini bilib o'tirardi. Shoaziz bugun Turkiy jumhuriyat, deb talashayotgan bo'lsa-da, ertaga vaziyatga qarab fikridan qaytishi, xalq jumhuriyatini ham, hatto islom jumhuriyatini ham qo'llashi mumkin edi. Rhaq tangliklarga xos, keyin bo'ladigan voqealarni oldidan sezish xislati bilan dastlab Salimxo'ja tutgan yo'l g'olib kelishini bilardi. Hali Sabohiddinning o'z maslagi yo'lida ko'p azob chekishi ham unga ma'lum edi. Mashaqqatlar Sabohiddinni yo'lidan qaytara oladimi, yo'qmi? Rhaq faqat shuni aytishga ojiz edi.

Aksiga olib, Sabohiddin keyingi bahslarga kelmadi. Rhaq muammosiga javob topish uchun uni madrasaga yo'qlab borib, suhbat quradigan bo'ldi. Rhaqning Sabohiddin bilan qiziqayotganini sezgan Lukn o'zboshimchalik bilan uning miyasiga biotok uzatgich o'rnatdi. Rhaq buni bilib g'oyat g'azablendi. Biroq, dardini ichiga yutib, indamadi. Chunki Tangda Luknning zimmasiga shunday vazifa yuklangan, u bunday qilishga haqli edi.

Rhaq mana shu gaplarning hammasini Fidga aytdi. Fid uni diqqat bilan tingladi-yu, jo'yali bir fikr bildirmadi. Ertaga Oliy donishmandlar markazi Rhaqning hisobotini eshitajagini ma'lum qilib, uni oromgohga boshladi.

Begona

Rhaq Tangga qaytar chog'ida yaqinlari bilan ko'rishish onlarini, ular bilan qanday muomala qilishini ko'p o'ylagan edi. Shubhasiz, yoru do'stlarining ayrimlari hayotdan ko'z yumgan, boshqalarining esa yoshi ulg'aygan, hayotiy tajribalari oshgan, dunyoqarashlari ham qisman (balki butkul!) o'zgargan bo'ladi. Sirdosh begonaga, hamfikir esa g'oyaviy muxolifga aylansa ajab emas. Yurtdan uzoqlarda yurish uni ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan holdan toydirdi. Lekin koinotdagi vaqt oqimi Tangdagi singari bo'lmagani uchun yillarning o'tgani, yoshi ulg'aygani yuzida aks etmadi.

Tibbiy kuzatuv muddati tugab, hisob bergach, u yurtdoshlari bilan muloqotda bo'ldi. Kutilmagan voqealar, gap-so'zlarni eshitib ham quvonish, ham g'azablanish, ham hayratlanish asnosida nima uchundir begonasiray boshladi. O'g'li birinchi uchrashuvdayoq, otasining taassurotlarini eshitib, uni keraksiz hissiyotga berilishda ayblashdan toymadi. Hech narsani bilmagan holda, so'rab-surishtirmay turib, uni jamiyatga zarar keltiruvchi donishmandlar qatorida tilga oldi. O'z farzandidan bunday aybnomani eshitishni Rhaq sira kutmagan edi. Yoshlar voqeaga nisbatan havoyi baho berishar ekan, xafa bo'lishi kerak emas. Axir hamma ayb o'zlarida — katta avlodda-ku?!

Xotini qaribdi, yuzlarini ajin bosibdi. Ayriliqning har yili chehrasiga bittadan chiziqlik tortgan. Tez-tez xastalanadi. Yuragi bezovta. Sog'inch otashidan ajralib chiqqan har bir xo'rsinish cho'qqa aylanib yurakka dog' bo'lib tushgan. Xullas, kampirga aylanayozgan xotinining umri kiprigiga ilinib qolgan edi.

Rhaq uyiga ham sig'madi. Suhbatdosh yo'q. Dardkash yo'q. Xotini esa... U Yerda yurganida xotini, farzandiga talpingan edi. Yetishdi. Nimadan norozi?! Nima uchun hamma, hatto xotini ham begonaga o'xshaydi?

O'g'li uylanibdi. Ammo haligacha farzand ko'rmabdi. Rhaq bundan taajjublandi.

— Meni nevaralarim ham kutib olsa kerak deb o'ylovdim, — dedi u oila a'zolari jam bo'lgan mahalda.

— Nima demoqchi bo'layotganingizga tushundim, — dedi o'g'li Rhaqqa yoqmaydigan bir ohangda. — Sizni befarzandligimiz qiziqtirsa kerak?

— Ha, albatta. Turmush qurishning ma'nosi...

— Siz tez eskirish bobida falsafaning birinchi o'rinda turajagini unutibsiz, chog'i. Turmush qurishning hech qanday ma'nosi qolmagan hozir. Tabiiy zarurat tufayligina turmush quriladi.

— Sen kabi «donishmandlar» to'qigan falsafa eskirishi mumkin, ammo hayot falsafasi unday emas. Hayot so'nmasligi uchun nasl qoldiriladi. Tushunyapsanmi, hayot davom etishi uchun! — Rhaq keyingi gaplarni chertib-chertib gapirdi. — Sening gaplaring — xudbinlik falsafasi!

O'g'il otasini endi ko'rayotganday tikilib qoldi. Ko'zlar uchrashgach, miyig'ida kuldi.

— Xudbinlar falsafasi, dedingizmi?! — U o'rnidan turib deraza tomon yurdi. Zauraning o'tli tig'ini to'suvchi ko'kish pardani ko'tardi. Xona yorishib ketdi. Derazani ham ochdi. — Bir qarang, atrof qanday go'zal! — dedi u piching aralash. — Zaura saxiylik bilan nur sochadi. To'yib-to'yib nafas olish qanday rohat! Tuproq unumdor — qurigan cho'p tushsa ham ko'karadi!

Rhaqning xotini ko'ragini ushlab yo'tala boshladi. O'g'il darhol derazani yopib, pardani tushirdi. Onasi tinchlangach, gapini davom ettirdi:

— Ko'rdingizmi? Yaxshi hamki, baxtimizga oddiy parda bilan sun'iy havo bor... Men farzandlarimga shularni ravo ko'rishim kerakmi? Ular tug'ilib qancha yashaydilar? Biz —

o'zimiz qancha yashaymiz? Sun'iy havo, sun'iy taomlar bilan yana necha yil hayot kechirish mumkin? Bevaqt o'lim soya tashlab turgan bir paytda bola topish — jinoyat. Buni biz — yangi avlod to'g'ri tushunib yetdik

— Siz, ya'ni «yangi avlod», nihoyatda tushkunlikka berilibsiz. Kurashmoqdan chekinishni afzal bilibsiz. Biz yuksalish uchun ishlamoq'imiz, ishlash uchun yuksalmog'imiz kerak! — Rhaq o'zi suymaydigan shiorini aytib yuborgani uchun ich-ichidan g'ijindi. Biroq, sir boy bermadi.

— Kurashmoq... Qanday kurashni nazarda tutyapsiz?— dedi o'g'il asabiylashib. — Kurashdan foyda bormi? Biz eng baxtiqaro avlodmiz. Bizga qoqsuyak sayyorani ravo ko'ryapsizlar. Biz uni saqlab qola olamizmi-yo'qmi, bilmayman. Qoldirishga arzirli merosimiz bo'lmagani uchun ham farzand ko'rishni istamaymiz. Sizning xudbinlik haqidagi gapingizni quruq safsataga yo'yishga majburman. Afv eting. Siz uzoq vaqt bu hayotdan ajralib yashadingiz. Ko'p narsalar o'zgardi. Shularni hisobga oling, behuda bahslashishni bas qiling. O'g'il sifatida ogohlantirib qo'yishim lozim edi. Buni bajardim.

Darhaqiqat, ko'p narsalar o'zgargan, hatto ota-o'g'il o'rtasidagi muomala ham boshqacha. Rhaq bu xil munosabatga ko'nika olmas edi.

Zambarakni tepalikka sudrab chiqish mumkin. Ammo u bexos qo'yib yuborilsa, hech to'xtatib bo'lmaydi: yo'lida uchragan narsani bosib-yanchib ketaveradi. Tang taraqqiyoti xuddi shu zambarakka o'xshaydi. Yaqindagina barcha ilm ahli zambarakni yuqoriga chiqarish bilan band edi. Barcha uni shunchaki bir tepalikka emas, balki oliy cho'qqiga ko'tarishga va shu yerda o'q uzib, tabiat ustidan qozonilgan g'alabani tezroq nishonlashga oshiqdi. O'q uzildi. Ular zambarakning o'q uzganida silkinishi, so'ng pastga qarab sho'ng'ib ketishi mumkinligini bilardilar. Ammo zambarak g'ildiraklarini mahkam tutib turuvchi sim arqonlarga ishongandilar. Afsuski, sim arqon chirigan edi. Endi zambarak eng muqaddas fazilatlarini, faqat ongli mavjudotga xos mehr-muhabbat, oqibat kabi his-tuyg'ularni bosib, yanchib borardi.

Rhaqdagi ruhiy o'zgarishni sezgan tibbiyotchilar uni darhol orom olish uchun dengiz sohiliga yubordilar. Rhaq e'tiroz bildirmadi. Yerdagi dengiz mavjlarini sog'ingan edi. «Ko'nglim sal-pal taskin topar», deya umid qildi.

Dengiz sohilidagi bu shahar ko'rinishi ham boshqalari kabi sovuq, jonsiz. Oynaband binolar junjikib turganday, shovqindan esa zamin titrayotganday tuyuladi. Sohil odatdagiday gavjum emas. Dengiz to'lqinlari avval qanday bo'lsa, hozir ham shunday qirg'oqqa bosh qo'yadi, katta-kichik xarsanglarga to'sh uradi. Ammo uning shovullashi Yerdagi kabi yoqimli emas. Shiddati sezilmaydi. Go'yo za'faron suv o'layotganday.

«O'layotganday? Allaqachon o'lib bo'lgan... — deb o'yladi Rhaq dengizga horg'in tikilib. — Bu suvda nima qoldi? Qoni so'rib olindi. Suv emas, keraksiz suyuqlikka aylandi...»

Shahar sohilga qarab bostirib kelgan. Qirg'oqdagi bahaybat inshootlar suvning qonini so'rib oluvchi kanaga o'xshaydi. Behad katta quvurlar ajdaho singari suvni ho'plab shu inshootlarga yuboradi. O'nlab filtr, magnit maydonlari, elektr zaryadlari suv tarkibidagi temir, tuz, tillani ajratib oladi-da, boshqa quvurlar orqali jonsiz suyuqlikni dengizga qaytarib to'kadi.

Rhaq sohilda uzoq turib qoldi. Qarashlari vazmin. Toliqqan ko'zlarini bir oz yumib, Yerdagi dengizlar, daryolarni eslamog'chi bo'ldi. Osoyishta, salobat bilan oquvchi daryolar, qo'sh kokil bo'lib ajrashgan, so'ng yana birlashgan irmoqlar orasida daraxtlarga ko'milib turgan orolchalar, qoyalar bag'ridan shiddat bilan otilayotgan sharsharalar uning ko'z oldiga keldi. Qo'yosh nurida tovlanayotgan zumrad tomchilar xuddi yuziga urilganday seskandi. Ko'zlarini ochdi: madorsiz dengiz qaltirab turibdi. Shu topda Rhaqning oyoqlari quvvatdan qolganday bo'ldi. Nazarida bir qadam bosishga ham qurbi yetmaydi. Tomog'i qaqragan. Yurak siqadi. Ko'ngli ana shu jonsiz

dengizning qattiq to'lg'anishini, osmonga sapchishini, so'ng ruhsiz shaharlar ustiga yopirilishini istadi. Nimadir bo'lishi kerak, nimadir... Bir me'yorda davom etuvchi silliq hayotga ko'nikolmayapti. Ko'nikolmayapti? Yer tabiati, yerliklar uning ruhini butkul o'zgartirib yuborganmi? Nahotki, Yerdan olgan taassurotlari ongini zaharlab, o'z yurtiga nisbatan bu qadar norozilik uyg'otsa? Yo'q, yo'q, u Tangdan butkul norozi emas. Faqat yerliklarning ayrim tuyg'ularini yurtdoshlariga «yuqishi»ni xohlaydi. Dengizdan «so'rib olingan» temir, tuz, tilla...kelgusida qayta eritilib, qayta milligrammlarga aylantirilib, suv tarkibiga qayta singdirilgani kabi, tangliklar unutib yuborgan tuyg'ular yuz ochsa...

Hech bo'lmasa muhabbat uyg'onsa edi. Yigit qizni suyib-suyib erkalasa, qiz yigitga suyib-suyib bo'sa bersa... Mana shu sohilda shirin-shirin orzularga erk berib, tonglarni qarshilasa... Suyib-suyib turmush qurishsa, suyumli-suyumli farzandlar ko'risha...

Rhaq xo'rsindi. Ajin bosa boshlagan keng peshonasini siladi. «Bu qiyin masala, — deb o'yladi u. — Muhabbat uyg'onsa, nafrat ham paydo bo'ladi. Keyin rashk bosh ko'taradi. Yaxshilikka qo'shilib yomonlik, mehrga qo'shilib g'azab, sadoqatga qo'shilib xoinlik... kirib keladi. Yerdagi ziddiyatlarning hammasi Tangda ham hukmron bo'lib olsachi? Barcha shu ziddiyatlar orasida o'ralashib qolsachi? Chin muhabbati qaysi, soxtasi qaysiligini bilmay garangsib yurishsachi? Taraqqiyot nima bo'ladi? Yo'q, bizga nafratdan xoli muhabbat, xoinlikdan yiroq sadoqat, g'azabsiz mehr, rashk o'rniga ishonch... kerak. Faqat yorug' tuyg'ular zarur! Bora-bora Yerda ham shunday bo'ladi...»

Rhaq sohil bo'ylab bir-ikki qadam bosdi. Oyoqlari og'irlashib qolganday, boshi aylanganday bo'lib to'xtadi. Yerga tushib birinchi qadam qo'yganda ham xuddi shu hol yuz bergan edi. Yerga taraqqiyoti behad yuqori bo'lgan sayyoraning vakili sifatida, g'olib sifatida qadam qo'ygan edi. Iziga hissiz sayyoraning ruhi shikastlangan vakil holida, ma'naviy mag'lub holida qaytdi.

Tangda muhabbat uyg'onsa edi... Yerda yurganida ko'nglida tug'ilgan bu ilinji uning tinchini olgani uchun «Muhabbat hissini qanday uyg'otish mumkin?», «Tangliklar sevishga, sevilishga qodirmi?» degan jumboqqa o'zicha javob izlar edi. Keyingi kunlar ichi: «Xo'sh, o'zing seva olasanmi?», «Muhabbat nimaligini bilasanmi?», «Yerliklar kabi muhabbat yo'lida o'zingni qurbon qila olasanmi?»... degan savollar girdobida qolgan edi. U xotini bilan o'tgan damlarni, o'g'lining go'dak chog'larini qayta-qayta eslar, oralaridagi munosabatlarda mehr bo'lgan-bo'lmaganini aniqlashga tirishardi. Muhabbat uyg'ongan taqdirda munosabatlarning qanday o'zgarishini chamalardi. Har qancha o'ylamasin, jumboqlarga har qancha javob izlamasin puch xayollardan nariga o'ta olmas edi.

«Yerliklarning tuyg'ulari bo'lakcha edi!..»

Rhaq o'z aqidasiga tobora mute bo'lib borardi. U ona sayyorasida emas, balki Yer bilan Tang orasidagi cheti-chegarasi yo'q qorong'i bo'shliqda muallaq yashardi. U dam o'zi tug'ilgan sayyorasiga talpinardi, dam pokiza tuyg'ulari tug'ilgan Yerga intilardi. Arosatda yurish uning qalbini tobora yemirardi.

U yolg'iz edi. Shunda ulkan sayyorada yakka-yolg'iz... Yolg'izlik halokat bilan tugaydi. Uning qismati ham shumi? Taqdiriga nima yozig'liq? Aqldan ozishmi? Tangga uchib kelar chog'idagi xayoliy bahslarida Fid: «O'zingni o'zing o'ldir», deb undagan edi...

Yo'q! Shunday fikr o'rimalashi bilan Rhaq sapchib tushardi. Badbin o'ylardan qutulish uchun xayolan Yerga qaytardi. Eng birinchi bo'lib... Nazira bilan uchrashardi. Har bir «uchrashuvdan» keyin: «Nima uchun Nazirani bu qadar ko'p eslayapman?» deb hayron bo'lardi. U hali bu eslashlar bejiz emasligidan, yuragida Naziraga nisbatan muhabbat borligidan bexabar edi.

«Tangda muhabbat uyg'onsin» degani, yerliklar sevgisiga ixlos qo'ygani bilan, o'zi muhabbat tuyg'usi qanday bo'lishini hali bilmas edi. Bo'lakcha ta'bir bilan aytilsa, muhabbat nimaligini aqlan bilardi, ammo bu dardni hali tanasida sinab ko'rmagan edi. Mana, bugun ham yolg'izlik komidan qutulish uchun Yerga «qaytganda» Nazirani ko'rdi...

— Bugun chehrangizda g'am borgan o'xshaydi?

— Dadam aytgandirlar?

— Aytдилar. Kuyov qulluq bo'lsin?

— ...

— Xo'rsinyapsizmi?.. Pichirlab g'azallar o'qir edingiz? Esingizdami:

*Parishon holing o'ldim, so'rmading holi parishonim,
G'amingdan darda dushdim, qilmading tadbiri darmonim,*

*Ne dersan, ro'zgorim bo'ylami kechsun, go'zal jonim,
Ko'zim, jonim, afandim, sevgilim, davlatli sultonim!*

— Esimda... hazrat Fuzuliydan... Men... g'azallarga ishonar edim. Men... yo'q, aytolmayman. Tabib afandi, aytolmayman, aybsitmang.

— Chehrangizga parishonlik yarashmas ekan. G'am cheksangiz o'zingizni dardga oldirib qo'yasiz.

— Dardga?.. Dardga bo'yin berib bo'lganman.

— Dardga chalingan ekansiz, endi shifo lozim.

— Muolajangiz dadamni bizga qaytarib berdi. Umidimizni uzib qo'ygan edik... Umringiz uzoq bo'lsin. Tabib afandi... Lekin... Lekin... Siz dardimga shifo topa olmaysiz. Umidimning rishtalarini kesib qo'yishdi. Men... tunlari yulduzlarga tikilib yotaman. Qanot chiqarib uchgim keladi. O'sha yulduzlarning bironyasi Yerimizga o'xshasa deyman. Sevishganlarning qanotlari qayrilmasa, deyman... Tabib afandi, siz dunyo kezgansiz, donishmandsiz, ayting, Xudo ne uchun bizga sevish baxtini ravo ko'rib, so'ng ayiradi?

— Savolingizga eng ulug' donishmandlar ham javob bera olishmagan.

— G'azallardagi faryodlarga endi fahmim yetyapti.

«Bechoraman, bedavoman, qanotlarim qayrilgan, umidim rishtalari kesib qo'yilgan...»

Rhaq — Tabib afandi Naziraning otasidan xabar olgani kirib, yangilikni eshitgan, shundan so'ng qizning nima sababdan parishon bo'lib qolganini anglagan edi. O'sha kuni qiz unga ro'yxush bermadi, gaplashmadi. Umuman, Rhaq Nazira bilan kam suhbatlashgan. Qiz o'zini undan olib qochardi. Rhaq Naziraning fikrlarini o'qigani uchun ham qizning bir yigitga ko'ngil qo'yganini bilardi. Bilgani sababli qizni hadeb kuzatishdan o'zini tiyardi.

Hozir dengiz sohilida, yolg'izlikdan qutulish uchun Yerni eslagan chog'ida, Nazira bilan xayolan suhbatlashdi. Nazarida qiz o'shanda unga — Tabib afandiga arzini aytganda xuddi shu zaylda so'zlagan bo'lardi. Balki bir bayt ham o'qirdi. Balki mana bu baytni:

*Nay kibi, har damki, bazmi vaslingni yod aylaram,
To nafas vordur quruq jismimda, faryod aylaram...*

Keyin suygan yigitining dunyoda yagona ekanini, o'sh suyuklisi qadar ba'mani, xushxulq, xushxloq odam bu olam aro yo'qligini aytardi. «Ko'ngil qo'yganim borligini dadamga ma'lum qiling, meni undan ayirmasinlar», derdi... Biroq Nazira unga arzi hol qilmadi. Dardini ichiga yutdi. Yerlik donishmandlar: «Yorug' olamda muhabbatdan kuchliroq narsa yo'q», derdilar. Rhaq Naziraning iztirobini ko'rib, bu fikrning yangilish ekanini angladi... «Muhabbatdan ham

qizlik iffati qudratliroq ekan», degan to'xtamga keldi.

«Mening ko'ngil qo'yganim bor...» Birgina shu gapni aytish Naziraning taqdirini hal qilardi. U aytmadi, aytmadi. Rhaq buni jaholat deb bilib, qizni ayblashni ham, bardoshiga tan berib, unga ixlos qo'yishni ham bilmay garangsib yurdi. Oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ham tugal bir to'xtamga kelolmadi.

Nazira qanot chiqarib, yulduzlarga uchmoqchi edi. Yulduzlardan biri shu Tang. Qiz bechora bu yerga kelib nimani ko'rardi? Qanot chiqarganiga ming pushaymon bo'lmasmidi?..

Rhaq chuqur uf tortdi-da, qo'lni orqasiga qilganicha asta yura boshladi. Bir quloqli xarsang poyida sochilib yotgan baliq suyaklarini ko'rib engashdi. Keyin mavjlanib turgan dengizga qaradi. «Hali ham baliq bor ekan-da? Biz sun'iy havoga ko'nikdik. Tarkibida hech vaqo bo'lmagan suyuqlikda baliq qanday yasharkin?! Temir, tuz, oltin... Juda qimmatga tushyapti bu ashyolar. O'g'lim haq... Biz ularga yalang'och sayyorani qoldiryapmiz. Hatto suvning ham qonini so'rib oldik...»

Dengiz azob bilan to'lg'anadi. Ojiz to'lqinlar Rhaqni la'natlaganday bo'ladi. Dengizning alami bor. Qancha la'natlasa shuncha oz... U dengizdan ko'z uzib, sohildan uzoqlashdi.

Rhaq Tang markaziga qaytganida oqshom cho'kkan, ammo kunduzgi jaziramaning nafasi so'nmagan edi. Sayyoraning umurtqasini qirsillatib yuborguday bo'lib turgan bahaybat binolar qizigan tandirdek qaynoq sel ufuradi. Qariyb bir-biriga yopishtirib qurilgan baland imoratlar orasidan shamol o'tmaydi. Binolar dudli bulutlarga sanchilib turganday. Rhaq talaba ekanida qaysi bir me'mor: «Shaharni ham eniga, ham uzunasiga to'g'ri chiziq bo'ylab kesib o'tuvchi ikki ko'cha bo'lishi zarur. Shunda yelvizak turib, havo almashinishi yaxshilanadi», degan taklifni o'rtaga tashlagan edi. Bu gap barchaga ma'qul kelib, taklifni amalga oshirish choralari belgilangan, biroq gap gapligicha qolib ketavergan edi. Hozir ko'pchilik o'sha taklifni eslamaydi ham.

Rhaq uyiga qaytganda oila a'zolari ovqatlanayotgan edi. U xotinidan hol-ahvol so'ragach, yuvinib keldi-da, to'rga o'tirdi. O'g'liga bir qarashda uning ruhi tushkunligini sezdi.

— Nimaga ovqat yeyishlaringning mazasi yo'q. Urishib qolmadinglarmi, ishqilib? — dedi u o'g'liga, noxushlikni ko'tarish uchun.

— Urishish uchun sabab bo'lishi kerak, — dedi o'g'il sovuqqina. — Bizda ko'pdan beri bunday sabab yo'q.

— Shunday bo'lgani ma'qul.

— Noxushligimizni to'g'ri payqabsiz. Bugun Mek o'ldi.

— Mek? Kim u?

— Eslashga urinmang. Siz uni tanimaysiz. U marhum do'stimning o'g'li edi.

— Nimaga o'libdi? Kasal ekanmi?

— Ovqatingizni yeng, keyin aytib beraman.

Rhaq, ishtahasi bo'lmasa ham o'zini majbur qilib ovqatlandi. Og'zini sochiq bilan artib o'g'liga: «Men tayyorman, gapingni boshlayver», deganday qaradi. Xotini bilan kelini o'rnidan turib dasturxonni yig'ishtirishdi-da, qo'shni xonaga chiqib ketishdi.

— Men Mekning otasini yaxshi bilardim, — deb gap boshladi o'g'il. — Biz birga ishlardik. U ehtiyotsizlik qilib oqqon kasaliga uchradi. Ayb o'zida: kirma degan joyga kiribdi. Kasalni yashirib yurdi. Uylandi. Keyin xotini homilador bo'ldi. Quvnoq edi... Tuppa-tuzuk ishlab yurib, bir kuni...o'zini o'zi o'ldirdi. Murdani tekshirib, kasalini aniqlashdi. O'lim haq ekanini bilib...

— Ojizlik!

— Yo'q, ojizlik emas. U bari bir o'lardi. Bolasini ko'rib o'lishni istamagan.
— Ana shuning o'zi...
— Iltimos, bahslashmaylik. Bari bir fikrlarimiz bir yerdan chiqmaydi. Odatda, haqiqatni yuzaga chiqarish uchun bahslashadilar. Men bunday haqiqatni ko'rmayapman. Gapimning davomini eshiting: xullas, bola tug'ildi. Men tez-tez Mekni yo'qlab borardim. Juda nozik, kasalmand bola bo'ldi. Ammo ziyrak, aqlli edi. O'qish-yozishni erta o'rgandi. Bir kuni borsam, yotibdi. Meni ko'rib yig'lab yubordi.
— Nimaga xafasan? — deb so'radim.
— Kasal bo'lganlar o'lar ekan, men ko'p kasal bo'laman-ku, nima uchun o'lmayman, — deydi.

«Kasallarning hammasi ham o'lavermaydi. Seniki tuzaladigan kasal», deb yupatishga harakat qildim. Ovunishi qiyin bo'ldi. «Menam o'lishni istayman. O'lsam hamma yig'laydi, menga achinadi. Meni gapiradi», deydi. Orzusini qarang... Niyatiga yetdi. Bugun joni uzildi. Ammo o'limi uchun hech kimning qayg'urmasligini bilmay ketdi...

— Sen-chi? Sen qayg'uryapsan-ku?
— Qayg'urishim kerak edi. Ammo muhit bunga yo'l bermaydi. Men har bir hujayralarim bilan ishni, faqat ishni o'ylashim kerak. O'lganlar o'laveradi. Murdalarni esa dafn guruhi ko'maveradi. Hatto... vaqti kelib onam... Axir, siz ham onangizni dafn etishda bo'lmagansiz-ku?!
— Gapni chalg'itma. Bir go'dak uchun masalani chuvalashtirish shart emas.
— Mek o'ldi. Uni sizning taraqqiyotingiz o'ldirdi!
— Taraqqiyotni biz boshlamaganmiz. To'xtatish ham qo'limizdan kelmaydi. Hadeb ta'na qilaverma. Qo'lingdan kelsa, ana taraqqiyotga qarshi kurashib ko'r.
— Qo'lingdan kelsa?.. Hm. Kelmaydi!.. Bir marta kurashmoqchi edik. Esingizdami? Endi... O'limimni kutib o'tirishdan o'zga hech nima qo'limdan kelmaydi.

Rhaq hozir o'g'li bilan gaplashish befoydaligini bilib qo'zg'aldi. Xotini yotgan xonaga kirdi.

Xotini pinakka ketgan ekan, sharpa chiqarmay iziga qaytdi. O'g'li qayoqqadir g'oyib bo'libdi. Rhaq nima qilarini bilmay xona bo'ylab u yoqdan-bu yoqqa yura boshladi.

O'g'lining gaplarida jon bor. Rhaq o'zi istamagan holda unga tanbeh berdi. Aslida Rhaqning o'zi ham shunday fikrlardi. U jon-dilidan o'g'lini quvvatlagisi kelardi, lekin oqibat degan tushuncha farzandini tergashga majbur etardi. Rhaq o'g'lidagi yaxshi hislarning uyg'oq ekanidan xursand holda, uning kelajagini o'ylab qayg'urardi. Tangning ma'naviy yuksalishida u biron-bir o'zgarish ko'rgani yo'q, shu sababli behad tashvishlanardi.

Ertaga haligi go'dak dafn etiladi. Ammo bu bola uchun hech kim nola chekmaydi. Jonzotning qadri shuncha... Yerda esa butunlay boshqa edi. Odamlar hatto marhumning izidan qabrga kirishga ham rozi bo'ladilar. Balki, bu ortiqcha hissiyotdir. Ammo, bari bir kuyinish yaxshi... Rhaq yumshoq, pastak kursiga yastanib o'tirib, yerliklarni esladi. Xayoliga kuyunchak, ayni choqda, keskin, to'g'ri yo'lni fahmlay olmasdan qiynalayotgan Sabohiddin keldi.

Chorrahada Qolgan Mulla Yigit

Rhaq Luknni amir zindonidan olib chiqqach, Sabohiddinni shahar darvozasi yonida so'nggi marta ko'rdi. Sabohiddin yurtiga — otashda qovurilayotgan Farg'ona vodiysiga qarab ketgandi. Hozir taqdiri nima bo'ldi ekan? Balki Lukn o'rnatgan biotok uzatgichlar ishlab turgandir, ma'lumot kelayotgandir. Ammo buni Rhaqqa bildirisharmikan?

Sabohiddin o'sha bahsdan keyin Shoazizning xonadoniga qadam bosmay qo'ygan edi. Mezon ucha boshlagan pallada uning qo'qqisidan kirib kelganini ko'rib, Rhaq— Tabib afandi

taajjublandi. O'shanda Sabohiddin madrasada bo'lib o'tgan gapni aytib berdi. Hammasi tunov kungi xufton namozidan so'ng boshlanibdi:

Namoz tugagach, mullavachchalar imomning harakatidagi xotirjamlikni ko'rib, va'z aytish niyati borligini fahmladilar. Bunday paytda deyarli va'z aytilmas, shu bois mullavachchalar bir oz ajablangan holda bu xufton imomatga o'tgan mudarrisning so'z boshlashini kutdilar.

— Ma'lumingizkim, Xudovandi karimning nazari tushgan jannatsifat Farg'ona viloyatida g'ayridinlar etagini tutgan murtadlar islom lashkarlariga ozor yetkazmoq qasdig'a tushganlar. Kalimai shahodatga ham tili kelmay qolgan bu osiy bandalar, inshoolloh, Tangrining qahrig'a uchragaylar. Jannatdan shayton alayhila'nani quvib chiqargan, to'liq hikmat va qudrati ila Odam Ato va Momo Havvoni yaratgan Haq taoloning rahm-shafqati beqiyos ulug'dir. Qur'oni sharifning Xud surasida Tangrining marhamati shunday tavsif etiladi, — mudarris Qur'onni varaqladi.

Ammo unga qaramay so'zini davom ettirdi:

— Nuh alayhissalom Ollohnning istagi bilan o'z qavmlariga yuborildilar. Va dedilarki: «Albatta men sizlar faqat Ollohgagina ibodat qilishingiz uchun kelgan xolis ogohlantiruvchiman. Ollohdan o'zgaga ibodat qilmanglarkim, sizlarga alamli kun azobi bo'lishidan qo'rqadirman». Nuh alayhissalomning asosiy vazifalari ogohlantirish edi. Payg'ambarliklarining mazmuni, g'oyasi esa shunga monand — Ollohdan o'zgaga ibodat qilmaslikka chorlamoq edi. U zot vazifalarini ado etdilar. Biroq, qalblari muhrlangan, hidoyatdan begona, kufrdagi zodagonlar «Sen ham o'zimizga o'xshagan odamsan, senga esi pastlar, yalangoyoqlar ergashyapti xalos», deb tuhmat qildilar. Nuh alayhissalom dedilarki: «Ey qavmim, men sizlarning taqdirlaringizni o'ylab kuyunyapman. Men sizlarning iymonli bo'lib, saodatga erishishingizni istayman xalos. Men bu payg'ambarlik xizmatim uchun sizlardan mol-dunyo so'ramayman. Menga boylikning zarurati yo'q-dir. Mening ajrim faqat Ollohnning zimmasidadir. Ajr-mukofotni Olloh beradi, siz bermaysiz, xavotirlanmang. Siz «Senga esi pastlar, yalangoyoqlar ergashyapti», deyapsizmi? Bilingkim, men iymon keltirganlarni sizlarga yoqish maqsadida yoki sizlarni rozi qilish uchun huzurimdan quvmasman. Men uchun boy-kambag'al tengdir. Mezon — boylik emas, muhimi— iymon keltirmoqlikdir. Hamma gap iymonda! Yana bilingkim, ular men uchun iymon keltirgan emaslar. Ularning iymon keltirishlari Ollohga bog'liqdir. Ular robbilariga ro'baro' kelganlarida sharmanda bo'lmaylik, deb iymon keltirdilar». Nuh alayhissalom yana qavmlariga dedilarkim: «Men sizlarga «Huzurimda Ollohnning xazinalari bor», demayman. Shu bois sizlarga boylik berolmayman. G'aybni ham bilmayman, «Men farishtaman» ham demayman». Afsuslarkim, iymonsizlar qalblari so'qir bo'lgani sababli hidoyat yo'lini ko'ra olmadilar. Va Olloh o'z payg'ambariga dedikim: «Ularning qilmishlaridan qayg'uga tushmagin». Va vahiy qilindikim: «Qavmingdan hozirgacha iymon keltirganlaridan boshqa hech kim endi iymon keltirmas. Endi Bizning himoyamiz va vahiyimiz bilan kema yasagin hamda zulm qilganlar haqida Menga «Ularni ham asragin», deb xitob etma. Ular, albatta g'arq bo'lguvchilardir». Vaqtiki yetib, Ollohnning amri ila tannur favvora otganda, ya'nikim, Ollohnning azobi— to'fon kelganida buyurildikim: «Har, bir jonivordan bir juftdan ol, oila a'zolaringni olginu ahlingdan kimlarning g'arq bo'lishi haqida Bizdan so'z kechgan bo'lsa, ular mustasnodirlar. Kemaga faqat iymon keltirganlarni ol».

Nuh alayhissalom amrga itoat etdilar va dedilarkim: «Kemaga mininglar, uning suzishi ham, to'xtashi ham Ollohnning ismi ila bo'lur. Albatta Robbim kechirimli va rahmlidir.» To'fon dahshatli tus olganida kema tog'lardek kattalikda mavj urayotgan to'lqinlar osha suzayotganida Nuh alayhissalom chetda turgan o'g'illarini ko'rdilar va dedilarkim: «Ey o'g'lim, biz bilan birga mingin, kofirlar bilan birga bo'lmagin.» Kishi kofir bo'lsa qiyin, u o'zi ko'nikib qolgan tor doirada fikr yuritadi. Nodon o'g'il to'fon dahshatini ko'ra turib ham iymonga kelmadi, «Toqqa chiqib panoh topaman», dedi va g'arq qilinganlardan bo'ldi, — imom oyatlarni o'qimay, o'z tilida shu tarzda bayon qilib bo'lgach, mushafni yopdi. Bir oz muddat jim qoldi. So'ng yana

so'zini davom ettirdi: — Farg'ona viloyatidagi g'alayonlar shu tarixni eslatmaydimi? Toki iymonsizlar haq yo'lga qaytmas ekanlar, Xudovandi karimning qiyomat yuborishi aniq. Siz bilan bizning burchimiz, nainki Olloh-taolodan bandalarning gunohini so'rab, ibodat qilmoqlik, balki gunohkor bandalarni iymonga qaytarish hamdur. Tangrining marhamati bisyordir va haq yo'lga qaytgan bandalarning gunohi afv etilg'usidir...

Va'z tugadi. Garchi imom aniq maqsadni aytmagan bo'lsa-da, mullavachchalar bu ibratga faqat amal qilmay, har joyda targ'ib etish lozim ekanligini anglab yetdilar.

Mudarris yig'ilganlarga ketish uchun izn berib: «Mulla Sabohiddin, siz picha turib hujramga kiring, ma'qulmi?» dedi. Sabohiddin: «Xo'p bo'ladi, taqsir», deb ta'zim qildi.

Hujrada Sabohiddin tanimaydigan yana ikki kishi bor edi. Sabohiddin katta salla o'rab, zarrin to'n kiygan bu zotlarga salom berib, ostonada ta'zim bilan turib qoldi.

— Beriroq keling, o'g'lim, tortinmang, — dedi hujra egasi. So'ng mehmonlarga qaradi. —

Farg'ona muzofotiga bormoqlikni ixtiyor etgan mulla Sabohiddin deganimiz shu yigit.

— Barakallo, — dedi to'ladan kelgan mehmon. — Hazratim sizning iqtidoringiz va e'tiqodingiz xususida ko'p maqto'v gaplar aytdilar. Insha Olloh, sizning bu e'tiqodingiz oxiratda inobatga olinur.

— Insha Olloh.

— O'g'lim, yarangiz azob bermay qo'ydimi? — deb so'radi hujra egasi, ammo savolga javob kutmay, mehmonlarga qarab so'zladi: — Falokatni qarangki, mulla Sabohiddin ko'chada ketar chog'larida boshlariga g'oyibdan qirrali bir tosh kelib tushibdi. Xotirim chalg'itmasa, biron o'n kun shuning azobini tortdilar. Xudoning rahmi kelib, mulla Sabohiddinga insof egasi yo'liqibdi. Yarani bog'lab madrasamizga uzatib qo'yibdi.

Bu gapni eshitib, Sabohiddin xavotirlandi. Chunki «insof egasi»ning minoraga tik chiqib tushganini u o'z ko'zi bilan ko'rgan edi. Iblis qo'lidan shifo topganini bu oliy zotlar bilishsami....

Yo'q, xayriyat, suhbat mavzuiga qaraganda, ular bundan ogoh emas ko'rinadilar. Hatto «iblis» haqida so'z yuritilganda ham Sabohiddinning yarasiga shama qilmadilar. Sabohiddin yengil tin oldi. Biroq, kutilmaganda boshqa zarbaga duchor bo'ldi. Mehmonlardan biri choyni ichib, piyolani to'ntarib qo'ygach, unga murojaat qildi:

— Mulla Sabohiddin, bizni bir narsa taajjubga soldi: Marg'ilon atrofidagi imonsizlar orasida Jamoliddin degan askarboshi bor emish. O'sha sizning akangiz emasmi?

Savol kutilmagan bo'lsa-da, Sabohiddin gangimadi. Xiyol bosh egib, so'zlovchiga lutf bilan javob berdi:

— Taqsir, Ollohning bandalari orasida askarboshilar ham, Jamoliddin ismli odamlar ham ko'p. Men yaqin orada uydin xabar ololmadim. Akamning taqdirlari men uchun qorong'u.

— Sizni Novqatdan deb aytdilar. Padari buzurgvoringizning ismlari Jalolliddin ekan, shundaymi?

— Haq gap, taqsir.

— U holda biz yanglishmabmiz. O'sha imonsiz — sizning akangiz!

Gapga mudarris aralashdi.

— Taqsir, har kim o'z gunohi uchun Tangri oldida o'zi javob beradi. Akalarining ayblari deb mulla Sabohiddinni xijolatga qo'yish insofdan bo'lmas. Mulla Sabohiddinning gaplari chin: Chanoqqal'a muhorabasidan yaqinda qaytdilar. Bu orada ahli baytdan darak kelmadi.

— Mulla Sabohiddin akalarining gunohlari uchun mutlaqo izza chekmasinlar. Biz faqat farazimizning haq yo nohaqligini bilmoq istagida edik. Besh barmoq barobar emas. Bir

pushtikamardan turli farzandlar bunyod bo'ladi. Mana, mulla Sabohiddin mo'min-qobil yigit ekanlar. Birov, shu yigitning akasi Oq poshsho zamonida odam o'ldirib, Sibir qilingan desa ishonib bo'lmaydi.

— Yo alhazar! — Mudarris yoqa ushladi. — Men bundan bexabar ekanman. Shu rostmi, o'g'lim?!

— Yo'q.

— Inkori etyapsizmi?

— Ha, taqsir. Akam qon to'kkan emaslar.

Ustoz-shogirdning so'zlashuviga diqqat bilan quloq tutib o'tirgan mehmonlardan yana biri istehzo bilan jilmaydi.

— U holda Ma'mur boyvachchaga kim pichoq urgan ekan, yo sizmi? — dedi u.

— Taqsir, siz mulla Sabohiddin bilan faqat tanishmoq niyatida edingiz?

— Ha, ha. Mulla Sabohiddin aytganingizday, qobil yigit ekanlar. Bizning boshqa so'zimiz yo'q. Shar'iy niyatlariga yetmoqliklarini Ollohdan so'rab, duo qilamiz.

— O'g'lim, siz boravering. Ertaga bomdoddan so'ng huzurimga yana bir kirasiz.

Sabohiddin ta'zim bilan chiqdi. U kutilmagan tanishuvning boisini anglay olmadi. «Ajab, maqsadlari faqat men bilan tanishishmi yo akam haqidagi farazlarini oydinlashtirishmi? Istaklari nima? «Ma'mur boyvachchaga kim pichoq urgan ekan, yo sizmi?» Nimaga bunday deb so'radi? Nahot, Ma'mur boyvachcha voqeasi ular uchun oydin bo'lsa? Qaerdan bilishsin? Kim aytishi mumkin? Otammi? Yo'q. Sultonmurod akami? Yo'q... Axir qur'onni o'pib turib qasam ichgan-ku? Yo surgun azoblari suyak-suyagidan o'tib ketgan akam sirni ochdimi? Nahot? Bo'lmasa kim? Haqiqat shu uch kishidan boshqa hech kimga ayon emas. Hatto Ma'mur boyvachchaning o'zi ham asl qotili kim ekanini bilmay dunyodan ko'z yumdi. Oradan shuncha yil o'tdi. Dunyo alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Shunaqa paytda Ma'mur boyvachchaning o'ldirilish voqeasi ularga nima uchun kerak bo'lib qoldi? Yo: «Bosgan har bir izingizdan boxabarmiz», deyishmoqchimi? Har holda, bir sir bor. Bu sir bomdoddan so'ng ochilsa ajab emas».

Sabohiddin shu xayollar ichida qoldi. Hujrasiga go'yo Ma'mur boyvachcha kirib olganday, ko'ziga uyqu ilinishi bilan bosinqirab turib ketaverdi. Bir safar u hujraga go'sht ko'tarib kirdi. Go'shtdagi qon tomchilari hali qotmagan. Boyvachchaning bo'g'zi ham qon. «Ajab, — deb o'yladi Sabohiddin, — bo'g'zi nimaga qon? Pichoqni ikki kuragi o'rtasiga urgan edim-ku?» Ma'mur boyvachcha go'shtni Sabohiddinning dimog'iga tutdi. Sabohiddin kalima keltirmoqchi bo'ldi. Lekin tili aylanmadi.

— Kalimai shahodatingiz befoyda, — dedi boyvachcha.

— Nimaga keldingiz, keting, — dedi Sabohiddin.

— Men sizga go'sht olib keldim.

— Xom go'shtning xosiyati yo'q. Tezda keting!

— Men haqiqatni bilishim kerak.

— Qanday haqiqat?

— Meni kim o'ldirdi?

— ...

— Indamaysizmi? Meni siz o'ldirgansiz!

— ...

— Siz nomardsiz! Pichoqni orqadan kelib urdingiz. Yuzma-yuz kelishga botina olmadingiz.

— Men yosh edim...

— Yosh odam qo'rqqoq bo'ladi, deb kim aytdi?

— Alamim ichimda.

— Musulmonning qoni musulmon uchun harom ekanini bilmasmidingiz? Meni nima uchun o'ldirdingiz? Sizga nima gunoh qilib edim?

— Siz oilamiz nomusini bulg'adingiz.

- Men-a?
- Ha, siz! Yangamni buzuc yo'lga boshladingiz.
- Xudo shohid, men begunohman. Sojidani nikohlab olganman.
- Undan avvalroq-chi? Yangamga nomahram bo'la turib, u bilan qo'shilganingiz rostmi?
- ...
- Indamayapsizmi? Demak, sizni o'ldirib savob qilgan ekanman.
- Ko'z suzgan g'unajinni jazolamay, arqon uzgan buqachani qatl etish shariatda savob sanaladimi?
- Agar u buqacha chinakam hayvon bo'lsa — gunoh. Ammo odam bo'lsa — zinokorni o'ldirish savob.
- Men sizga go'sht keltirdim. Oling.
- Tez keting... Ustimdan bosmang! Keting deyaрман!
- Men sizni yonimga chaqiraman...

Sabohiddinning nafasi bo'g'ildi. Baqirib yubordi. O'z ovozi o'zi cho'chib, yana turib ketdi. Chap tomoniga qarab tupurdi. So'ng kalima keltirdi. So'ng bunga ham qanoat qilmay humdan bir siqim guruch olib tashqariga chiqdi. Yulduzlar xira tortib, ufq bo'zaray deb qolgan edi. U guruchni tomga sochdi. Xujrasiga qaytib kirishga yuragi betlamadi.

Bomdoddan so'ng yana mudarris huzuriga yo'l oldi.

- Keling, o'g'lim, qani o'ltiring. Kechagi gaplarni ko'nglingizga olmang. Siz xafa qilish niyatlari yo'q edi... Ruhingiz cho'kibroq turibdi... Yo chindan...
- Yo'q, taqsir, ularning so'zlari zarracha og'ir botmadi. Ruhsizligim boisi... birodarlar bilan suhbatga berilib, uyquni andak kanda qilibmiz chog'i... — Sabohiddin irim qilib, ko'rgan tushini aytmadi. Mudarris uning botiq ko'zlariga qarab yolg'on gapirayotganini anglasa-da, sir boy bermay, tasbeh o'g'irganicha duo o'qidi.
- Ishqilib, Olloh jumla dardmandlarning dardlariga davo berib, shular qatorida birodarimiz Sultonmurodga ham shifo komil ato etsin, — dedi bir oz ovozi ko'tarib.
- Taqsirimdan xabar bormi?
- Ha, u kishini betob deb eshitdik, — mudarris bu yangilikni e'tiborsiz xabarlay aytib, so'ng gap mavzuini butunlay o'zga yoqqa burdi: — Sizning Chanoqqal'a muhorabasiga borganingiz faqat jasorat emas, iymoningiz kuchidan bir nishonadir. Farg'onaga qaytmoqqa qasd etganingiz bu kuch, Ollohning marhamati ila, yanada qudrat kasb etganini ayon qildi. Biz bunda kengashib, sizga izn bermoqlikni lozim topdik. Xatmi kutubingiz yaqin edi. Siz ayni choqda fotiha olmoqqa loyiqsiz. Siz Xudo ato etgan qobiliyatingiz bilan o'zga mullavachchalardan ajralib turardingiz. Endi volidayn quchog'iga borib, Haq yo'ldan qaytgan bandalarni insofga keltirish bilan mashg'ul bo'lishingiz vaqti yetdi. Men sizni bu xabardan ogoh etib qo'ymoqchi edim. Ha, darvoqe, kechagi muhtaram zotlar agar malol kelmasa, sizdan bir duoyi salom berib yubormoqchi ekanlar. O'shal nomani Marg'ilonga tashlab o'tarmikinlar, degan o'tinchda iltimos qilishdi.
- Nimaga malol kelsin, bosh ustiga, taqsir. Sizning xohishingiz men uchun amri vojib.
- Borakallo, o'g'lim. Endi boring, yo'l hozirligini ko'ravering.

Sabohiddin yana muammolar chohiga tushdi. Sultonmurodning eslanishi uni taajjubga soldi. Kechagi odamlarning qatil haqidagi gaplari bilan mudarrisning duosida bog'liqlik borday tuyuldi. Biroq, bu ilmoqli gaplardan maqsad ne ekanini anglay olmadi. Sultonmurodning betobligini aytish bilan safar tadorigini tezlashga undadimi? Busiz ham uchmoqqa qanot chiqarib shay turibdi-ku? Farg'onaga bormoq niyatini o'zi aytdi-ku?.. Sabohiddin imom huzurida qarzdor. Avvalambor Sabohiddinga alifni o'rgatgan odam — shu imom. Qolaversa, o'sha mudhish kechada, Ma'mur boyvachchaga pichoq sanchgan onida voqeaga xuddi shu odam guvoh bo'lgan.

...Ko'cha kimsasiz va qorong'i edi. Ma'mur boyvachcha xirgoyi qilib borardi. Sabohiddin pisib kelib unga pichoq urdi-yu, orqasiga qarab qochdi. O'n qadam tashlamay, bir odamga urildi. Bu odamni maktabdor ustoz Sultonmurod ekanini keyinroq bildi. Sharaflı Buxoroga kelishiga ham shu odam sababchi. Qaytish onida ham uning nomi tilga olinyapti. Ishqilib, oxiri baxayr bo'lsin.

...Sabohiddin ketish sababini Tabib afandiga mujmallik bilan aytib, boshini quyi soldi. Shubhasiz, u Ma'mur boyvachcha voqeasini yashirdi. Biroq, odamlar fikrini o'qiy oladigan Rhaq uchun bu voqea qorong'iligicha qolmadi. Bundan butkul bexabar Sabohiddin safar vaqti-soati o'zi kutganidan ham ancha ilgari kelganini, tongda Buxoroni tark etajagini bildirdi. Aftidan, u Salimxo'jani izlab kelgan. Bahonada Tabib afandi bilan xo'shlashmoqchi edi. Rhaq buni sezib, oqshomga qadar Salimxo'jani daraklab topajagini, so'ng birgalashib madrasaga o'tajagini aytdi. Sabohiddin qulluq qilib chiqib ketgach, Rhaq uydagi buyumlarini saranjomladi. Chunki u ham ertaga Tang sari uchishi kerak. Lukn minoraga tik chiqib tushgach, ularning qaytishlari tezlashdi. Rhaq uyqudagi Luknni sahro qo'ynidagi mo'jizaga qo'yib kelib, o'zi Yerdagi ishlarni yakunlashga shoshilardi. Baxtiga kun oyoqlamay turib, uyiga Salimxo'janing o'zi kirib keldi. Rhaq unga bo'lgan voqeani qisqa bayon etgach, Shoazizning kelishini kutmay, ikkovlashib Sabohiddin tahsil ko'rayotgan madrasa sari yo'l olishdi.

Safar tadorigini ko'rayotgan Sabohiddin hujra eshigi oldida Salimxo'ja bilan Tabib afandini ko'rib g'oyat quvondi. Salimxo'ja bilan Sabohiddinning olti yillik qadrdonligi bor. Buxoro tuprog'iga ilk qadam bosgan chog'ida orttirgan birinchi oshnasi — shu Salimxo'ja. Sabohiddin dastlab jinko'chalarda gangib, adashib qolganida Salimxo'ja joniga ora kirgan edi. Sabohiddin xiyla badavlat oilaga mansub bu mulla yigitning madrasada emas, Peterburgda tahsil olib qaytganini keyinroq bildi. Uni ba'zi zamonaviy ilmlardan, yuzaki tarzda bo'lsa-da, Salimxo'ja ogoh qildi. Aslida, Salimxo'ja Sabohiddinni shunchaki emas, balki ilmning o'zagiga qadar oshna etishi mumkin edi. Biroq, Buxoro madrasasining talabasi «shayton isi anqib turgan bu ilmlar» haqida so'z ochilishini ham istamasdi. Olti yil badalida na u, na bu bir-birovining aqidasini ma'qulladi. Ammo, har biri o'zicha to'g'ri deb ishongan haqiqat yuzasidan toza ko'ngil, chuqur mulohaza bilan fikr yuritgani uchun ham yillar hatlasa-da, do'stlik iplari uzilmadi. Salimxo'ja uni Chanoqqal'a safaridan qaytarishga urindi, bir necha bor «Yosh buxoroliklar» deb atalmish guruh suhbatiga ham tortdi. Ammo bu yigitlarning aksari Sabohiddinga maqbul kelmadi. Chunki ular Salimxo'janing butkul aksi, chuqur mulohaza yuritmay, jo'shib ketishar, hatto ahli joh, ahli dinga qarshi so'z aytishdan ham qaytmas edilar. Ahli donishdagi «Aytgan so'zim — hojam, aytmaganim — qulim», degan hikmatga amal qiluvchi Sabohiddin esa tilni besuyak biluvchilardan o'zini nari tutardi.

Buxoro ahli ichida Sabohiddin uchun yagona chin do'st hisoblangan Salimxo'ja takalluf kutmayoq ichkari kirib, bir qavat yakandoz ustida chordana qurdi. Rhaq uning yonidan joy oldi. Sabohiddin do'stining kelishiga intiq edi. Mehmon sharafiga dasturxon tuzashga chog'langanida Salimxo'ja ruxsat bermadi. Bilagidan tutib, yonidan joy ko'rsatdi. Sabohiddin poygastroqda, mehmonlarga yuzma-yuz o'tirdi.

— Nazarimda xatmi kutubga picha vaqt bor edi. Qaytishga chog'langaningizdan xabar topib ajablandim? — dedi Salimxo'ja unga savol nazari bilan tikilib, — yana vujudingizdagi mujohidlik qoni jo'sh urdimi?

— O't tushgan onda kimdir o'chirmoqqa jazm qilmog'i lozimmi? Yo sizning birodarlaringiz kabi o't o'chirmoqning qay usuli ma'qul, deb fikr talashib o'tirmoq joizmi? — Men diydor qiyomatga qolmasa degan xadikda edim. Aybga buyurmang, ammo xo'shlagani kelganingiz holda meni so'roqqa tutishingizga aqlim yetmay qoldi.

— Uzrliman, mulla, aybsitmang. Sizni so'roqqa tutish niyatim yo'q edi. Faqat bemavrid ketishingizni mulohaza qilib, men bo'lakcha xulosaga kelib edim.

— Qanday?

— Farg’ona viloyatidagi afsusga loyiq voqealar haqida siz bilan ko’p bahs yuritgan edik. Viloyatga qadalgan ikki ko’zdan biri sarmoyadorlarniki, yana biri g’ayridin inglizniki deganimda, fikrimni bir qadar ma’qullagan edingiz?

— Hali fikrimni o’zgartirganimcha yo’q.

— Borakallo. «Islom lashkarlari» deganingiz chin xaloskor emas, sarhad tashqarisidagi begonalar qo’lida qo’g’irchoq ekanini ham ma’qullab edingiz?

— Butunicha emas. Islom lashkarlari hozircha ulardan ko’mak oladilar keyin...

— Keyin... Bugungi ko’mak iplari ertaga tobe bo’yindagi zanjirga aylanajak.

— Ochig’ini aytsam... fikrim ojizlik qilib qolyapti. Bir tomoni ingliz, yana bir tomoni o’rus...

— Siz shu tobga qadar o’zganing tuziga non botirmagansiz. Mehnat bilan ulg’aygansiz. Mehnat ahliga qayishing, deyman.

— Bundan bo’lakcharoq niyatim ham yo’q.

— Mulla, haq yo’ldan adashmasangiz bas.

— Haq yo’lni... haq yo’lni farqlayman, insha Olloh!

— Aybsitmang Mulla, gaplarim bir oz achchiq bo’ladi: Siz hozir ko’zingiz yumuq holda chorrahada turibsiz. Fikrim ojiz, deb o’zingiz aytdingiz. Men sizning islom lashkarlari tomonga o’tib, ingliz harbiylarining qo’g’irchog’iga aylanishingizdan qo’rqaman.

— Xudo saqlasin! Asti unday emas. Niyatim — faqat yurtga osoyishtalik, farog’at tilamoq.

— Niyatingiz yo’ldoshingiz bo’lsin. Ammo so’zlarimni nazardan forig’ etmang.

— Saharmardonda Buxoroni tashlab chiqaman. Bundan buyon Xudo xohlasa, yana ko’risharmiz. Buguncha dunyo ishlarini qo’ya turib, bahsga berilmaylik. Boshqa gaplardan gaplashaylik.

Salimxo’ja ma’qul ishorasini qildi. Onda-sonda Rhaqni ham suhbatga chorlashdi. Ammo so’z aylanib yana Farg’ona viloyatiga borib taqalaverdi. Salimxo’ja Sabohiddinning ikki o’t orasida qolib azoblanayotganini sezib, suhbatni bas qildi. Saharda yana kelajagini aytib, xayrlashdi.

Sabohiddin uni bomdoddan so’ng ancha kutdi. Kelavermagach, noiloj yo’lga chiqdi. Jinko’chalarni oralab borayotgan Sabohiddinning yuragi go’yo uzilib tushdi. Shahar darvozasiga yetganda Tabib afandini ko’rganidan keyin chehrasi bir oz yorishdi. Ammo yuzidagi xavotir ko’lankasi yo’qolmadi. Rhaq Salimxo’janing bu tun amir sarbozlari tomonidan hibsga olinganini aytgach, Sabohiddin birdan kichrayib cho’kib qolganday bo’ldi. Keyin bir qarorga kelib, shahar tomonga yuz burdi. Rhaq uning maqsadini anglab yo’lni to’sdi.

— Qayoqqa? — dedi u Sabohiddinni yelkasidan ushlab. — Borganingiz bilan qo’lingizdan nima keladi? Zindonda birga o’tirib, bahslaringizni davom ettirasizmi... Orqaga qaytishning xosiyati yo’q. Siz boravering. Salimxo’ja haqida o’zimiz qayg’uramiz...

Sabohiddin Tabib afandining yelkasiga bosh qo’yib, turib qoldi. Keyin qo’l olishib xayrlashdi-da, behol yurib ketdi...

Rhaq ezilgan ko’yi bir-bir bosib ketayotgan Sabohiddinni, o’zgalardan zehni bilan farqlanib turuvchi Salimxo’jani eslab yuragi ezildi. Aslida o’shanda Salimxo’jani zindondan chiqarib, Sabohiddinni yo’ldan qaytarsa bo’larkan. Haqiqatni eshitib, bir oz sarosimaga berilsalar ham, ishonishardi. Ularning boshiga yana qanday tashvish tushdi ekan? Yerdagi Tang ko’rsatmalarini buzmay ishlagani uchun Rhaq yana bir afsuslandi.

Hozir orqa tomonda Sabohiddin xo’rsinganday, iliq nafasi bo’yniga urilganday bo’ldi-yu, entikib turib qetdi. Orqasiga o’girilib... o’g’lini ko’rdi.

— Qaerda eding? — dedi u bir oz dovdiragan holda.

— Shu yerda... kirganimni payqamadingiz, — o’g’li shunday deb unga yaqinlashdi. — Siz boshqacha bo’lib qolgansiz. Yuragingizdagi gaplarni yashiryapsiz. Sir boy bermayapman, deb o’ylaysiz. Yodlab olgan aqidalaringizni pesh qilib nasihat qilasiz. Bunaqada o’zingizni yeb qo’yasiz. — O’g’li kinoya bilan jilmaydi. — Taraqqiyot uchun xizmat qila olmaysiz. — U

shunday deb chiqib ketdi.

Rhaq o'g'liga e'tiroz bildirishga shu tobda ojiz bo'lgani uchun ham uni iziga qaytarmadi. U Yerdan yurganida uyga qaytgach, ruhan ezilishini taxmin qilgan, yerliklarning tuyg'ulariga bandi bo'lmay deb, xuddi yuqumli kasallikdan qochganday qochishga urinar, yiroqlashishga intilgani sayin, undan uzoqlashmay, aksincha, tobora yaqinlashardi. Mana, oqibat: yerliklarning tuyg'ulari qariyb yuqdi, Lukn minoraga chiqib tushgandan beri qalbida g'imirlayotgan norozilik ochiq g'alayonga aylandi. Tangga kelgunga qadar o'zi bilan o'zi pinhona olishdi. Keyin o'g'li bilan, Fid bilan bahslashdi. «Qachon?» «Nimaga?», «Shartmi?» «Zarur emas?» «Ajab...» Bir tana, bir yurakka ikki kishi xo'jayin. Aql yurakka, yurak harakatga, harakat so'zlarga monand emas. Biri ikkinchisini inkor etadi. Biri biroviga bo'ysunmaydi. Buni o'g'li ham payqabdi.

Rhaq ana shunday og'ir ahvolda edi.

Nima uchun hech kim yo'qlamay qo'ydi? Bu — muddaoning o'zi bo'lsa-da, Rhaq ajablana boshladi. Ayniqsa, hozir uyga sig'mayotgan paytida kimningdir yo'qlashini kutdi. Ammo yo'qlov bo'lmadi.

U, ayniqsa, Fiddan xabar kutgandi. Oradan oylar o'tyapti, ammo Rhaq intiq bo'lgan gapdan darak yo'q. Tangda biron-bir masalani hal etish bunchalik uzoqqa cho'zilmas edi. Fid nima uchun jim? Nahot donishmandlar markazi haligacha bir qarorga kelmagan bo'lsa? Axir muammo juda ham chigal emas-ku? Rhaq Yerning hayotini to'laligicha oqlagani yo'q. U ham Lukn kabi yerliklarning yaramas jihatlarini payqagan, bundan g'azablangan. Lukn bilan uning xulosalarida asosanbittagina jiddiy farq bor: Rhaq yerliklar kelajagiga umid bilan qaraydi. Luknda mana shu umid yo'q. Har qanday noto'g'ri xulosaning, har qanday fojining boshi umidsizlik ekanini anglash nahot shu qadar og'ir bo'lsa?!

Rhaqni ma'lumotlarning qay darajada ma'qullanishi emas, balki Yerga qilinajak yangi safar taqdiri ko'proq tashvishga solardi. Yerga yana tadqiqot maqsadida uchiladimi yo uning hayotiga bevosita aralashish uchun safar qilinadimi? Tadqiqot davom ettirilsa kimlar boradi? Luknmi yoki Rhaqning o'zimi?...

«Men albatta borishim kerak», — degan qat'iy qarorga kelgan Rhaqni o'sha damdayoq «Nima uchun men borishim kerak?», «Nima uchun Yerga qaytgim kelyapti?» degan savollar siquvga olardi. U turli bahonalar o'ylab topib, o'zini-o'zi ishontirishga harakat qilardi. Kunlar shu zaylda o'tyapti. Fiddan esa darak yo'q. Rhaq o'ylay-o'ylay, «Xabar kutib, diqqinafas bo'lmasdan, Fidning oldiga borganim ma'qul», degan qarorga keldi. Ertasiga nonushtadan so'ng Fidning huzuriga yo'l oldi.

Do'stining xonasida bo'g'ilib bahslashayotgan Luknni ko'rdi-yu, ostonada to'xtab qoldi. Fid Rhaqni imo bilan ichkariga taklif qildi.

— Nimangizga kerilasiz? — dedi Lukn kirib kelgan Rhaqqa e'tibor ham bermay. — O'zingiz ham foydali kashfiyot qilganingiz yo'q-ku?

Lukn asabiylashgan sayin Fid o'zini xotirjam tutardi. Luknning so'nggi so'zlaridan hatto kulib ham qo'ydi. Fidning qanday buyuk kashfiyot egasi ekani kattayu kichikka ma'lum bo'lsa-da, Lukn uni atayin kamsitib, jig'iga tegmoqchi edi. Lekin o'q mo'ljalga tegmadi — Fid asabiylashmadi.

— Men yerliklarni bejiz sarosimaga solmaganim uchun ham kerilaman, — dedi u bosiqlik bilan.

— Men buning zararli ekanini bilmagan edim.

— Sizning ongsizligingiz ham shu.

— Hayotda xatolar yuz berib turadi, buni unutmang.

- Har narsaning chegarasi borligini siz ham unutmang.
- Yaxshi, unutmashlikka harakat qilaman. — Lukn shunday deb o'zini bosib olish uchun chuqur nafas oldi.— Endi bu gaplarni qo'yib, muddaoga o'taylik.
- Meng qarorimni o'zgartirmayman.
- Siz meni...
- Ha. Layoqatsiz deb bilaman. Siz bu ishga mutlaqo noloyiqsiz!

Fid o'rnidan turdi-da, deraza oldiga borib, orqasini o'girib oldi. Lukn unga nafrat bilan qaradi-da, chiqib ketdi. Fid shundan keyingina Rhaqqa o'girildi.

- Ko'rdingmi? — dedi u eshik tomon ishora qilib.— Temir sandiqqa solib ko'mib tashlasang ham ilojini topib teshib chiqaveradi.
- Sendan nima talab qilyapti?
- Yana Yerga uchmoqchi. Qo'yib bersang, endi Yerni alg'ov-dalg'ov qilib qaytadi. Minora sirtida yurgani uchun u jazolandi.
- Yerga yana uchilmoqchimi?

— Ha. Shu masalada seni chaqirmoqchi edim. Kelganing yaxshi bo'ldi. Endi Yerda jiddiy tadqiqotlar boshlash vaqti yetdi. Sen bilan Lukn tavsiya etgan ikki xil ma'lumotlar bizni chalg'itib qo'ydi. Endi Yerning olti nuqtasiga yakka-yakka holda yuboramiz. Qadimda taraqqiyoti yuksak bo'lib, oqibatda uyquga berilgan yurtlarni chuqur o'rganish kerak.

- Yerga kimlar uchadi?
- Hozircha aniq bir gap aytish qiyin.
- Taxminiy ro'yxat bordir axir? — Rhaq Fidga yaqinlashib yelkasini ushlab, siltaganini o'zi ham sezmay qoldi.
- O'zingni bos, — dedi Fid uning qo'llarini yelkasidan olib. — Bu nima qilganing? Shu asabiyliging bilan Yerga uchmoqchimisan?
- Ha. Men albatta uchishim kerak.
- Nima uchun?
- Men... taxminlarimni isbot qilaman.
- Shuning o'zimi?
- Demak... Men ro'yxatda yo'q ekanman-da, a?
- Men bunday demadim shekilli?

Bu gapdan keyin Rhaqning chehrasi ochildi.

- Men ro'yxatga nomzodingni kiritdim. Ammo bu ahvolingda tibbiy sinovdan o'ta olarmikansan?
- O'taman, Fid.
- Yaxshi. Lukn o'rnatib qaytgan uzatgichlarning ayrimlari ma'lumot yubormay qo'ydi. Balki u odamlar o'lgandir. Sabohiddin degan yerlikni bilarmiding?
- Bu senga qaerdan ma'lum bo'lib qoldi?
- Luknning hisobotidan. Xullas, o'shandan kelayotgan ma'lumotlar chalkashib ketdi. Yerga borsang, u odamni topasan. O'zgarish sababini bilishimiz zarur.
- Fid, yerliklarning hayotini tahlil qilish uchun ajdodlarimiz tarixini ozgina bo'lsa ham bilsam, zarar qilmasdi.
- Shart emas. Sen ko'rganlaringni bizga ma'lum qilaver. Tahlil etish maxsus guruhning ishi.
- Fid, bir narsani ochiq ayt, tadqiqotlar tugagandan keyin Yerning taqdiri nima bo'ladi?
- Ochig'i, o'zim ham bilmayman. Ammo Tangning taqdiriga befarq qarash mumkin emas. Biz ertami-kechmi, tabiatga qaytadan yaqinlashishimiz shart. Tabiatdan uzoqlashganimiz sayin hamma narsadan ajralyapmiz. Buni faqat sen emas, boshqalar ham tushunadi.

- Demak... biz bora-bora yerliklar hisobiga yashashimiz kerak ekan-da?
- Juda unchalik emas. Biz avvalo ularga yordam beramiz. Ularning ong darajalari biznikidan

past.

— Balki yuqoridir?

Fid Rhaqqa tikilib qoldi. Yuqori labi uchdi. Teskari o'girilib oldi. Bir necha daqiqa ilgari ham Luknning gaplaridan g'azablanib, shu alfozda deraza yoniga borib turgan edi. Rhaq bemavrid bahslashganini sezib, afsuslandi. Fiddan sado chiqavermagach, iziga qaytmoqchi bo'ldi. Eshik tutqichiga qo'l yuborganda barmoqlarining titrayotganini ko'rdi. Qiziq, asabiylashishga hech bir asos yo'q edi. Aksincha, Yerga uchuvchilar ro'yxatida nomzodi borligini bilib, quvonishi lozim edi. Bu xushxabarni intiqliq bilan kutayotgan edi...

— Men bu xabarni eshitib, quvonarsan, deb o'ylabman, — dedi Fid bosiq ohangda.

Rhaq to'xtab, o'girildi. Fid hamon deraza oldida turardi.

— Fid, o'zim ham hayronman.

— Agar yana uchishni istasang, salomatligingni o'yla. — Fid shunday deb unga qaradi. Rhaq gapirolmadi. Boshini quyi egib, chiqib ketdi. Dahlizda o'g'lini ko'rib, taajjublanib to'xtadi.

— Sen bu yerda nima qilib yuribsan?

— Sizni izlayapman. Tezda uyga boring. Onam yo'qlayaptilar.

— Uydan hozirgina keldim-ku?

— Toblari qochdi.

— Yur, bo'lmasa.

— Men tajribaxonadagi do'stinga bir og'iz gap aytamanu orqangizdan yetib boraman.

Rhaq shoshganicha uyga jo'nadi. O'g'li, aytganiday, orqasidan yetib bormadi. Rhaq xotini yotgan xonaga kirdi. Xotini pinakka ketgan ekan, cho'chib ko'zini ochdi. Erini ko'rib, ma'yus jilmaydi.

— Tinchlikmi? — dedi xasta ovozda.

Rhaq nima deyishini bilmay ikkilandi.

— Tinchlik... qiladigan ishim yo'q, zerikypman, — dedi nihoyat. — O'zing tuzukmisan?

— Ha, bugun ancha yengil tortib turibman. O'lingiz hozirgina ketdi.

— Senga bir nima dedimi?

— Hech... Ha, aytmoqchi, videomagnitofoningizga bir nimalarni yozdi shekilli.

Rhaq xonasiga kirib, videomagnitofon tugmasini bosdi. Kaftdek ekranda o'g'lining jiddiy qiyofasi ko'rindi. U shoshilmay dona-dona qilib gapira boshladi:

— Har narsaning cheki-chegarasi bo'lishi kerak. Hissiz sayyoraning umri qisqa. O'tmishini rad etgan va unutgan jamiyatning kelajagi ham yo'q. Biz norozilik sifatida butun to'damiz bilan o'zimizni qurbon qilamiz. Tangda bir kunmas-bir kun, albatta his-tuyg'u, mehr-oqibat ko'z ochadi, degan umid bilan o'lamiz. — O'g'li bir oz tin oldi. Keyin ovozini balandlatdi: — Nima uchun biz faqat yuksalishni va ishni o'ylashimiz kerak? Biz avlodlarga nimani meros qilib qoldiramiz? Vahshiyliknimi?

Gap tugashi bilan tasvir yo'qoldi. Rhaq gangib, xotini yotgan xonaga chiqdi.

— Nima debdi yana? — dedi xotini xavotirlanib.

— O'zining o'sha eski dardi...

U gapini tugatmay, deraza oynaklari zirillab, uy titrab ketdi. Xotini vahima bilan qichqirib yubordi.

Rhaq donishmandlar markazidagi asosiy tajribaxona portlaganini, bu mudhish ishni amalga oshirishda o'g'li ham ishtirok etib, to'dasi bilan birga halok bo'lganini bir necha daqiqadan so'ng bildi.

O'ziga suiqasd qilgan yoshlar maqsadlarini bayon qilib ketgan bo'lsalar ham ularning o'limi baxtsiz hodisa sifatida qayd etildi. Keraksiz shov-shuvga yo'l berilmadi.

Rhaq Tangga qaytgach, o'zini yolg'iz sezib, sayyorada tuyg'ularning uyg'onishini orzu qilib yurgan edi. Endi bilsa, u yolg'iz emas ekan. Tuyg'uga chanqoqlar ham bor ekan. U o'g'lining halokatidan behad iztirobda edi. Ammo zurriyodining aniq bir maqsad yo'lida qurbon bo'lgani uni ovuntirardi.

Oradan yarim oy o'tmay, xotini bilan ham vidolashdi-yu, tamoman gangib qoldi. Asablari butunlay ishdan chiqayotganini angladi. Yerga qilinajak safardan umidini uzdi. Ana shu kezda yana Fid joniga ora kirdi. Uni markaziy asab hujayralarini sozlovchi biotelekamera joylashtirdi. Shu muolajadan so'nggina u tibbiy kuzatuvdan o'tdi. Fid Rhaqning iltimoslarini bajarishga harakat qildi. Gen kamerasiga o'rnatilgan miyaning telepatik xususiyatini kuchaytiruvchi moslama quvvatini oshirishga erishdi. Endi Rhaq inson qiyofasiga kirgach, bir necha o'n qadam naridagi odamning fikrini uqib, unga fikran buyruq bera oladigan bo'ldi. Yerdan uzatilgan biotok oqimlari asosida to'plangan ma'lumot bilan tanishish Rhaqni behad quvontirdi. Chunki bu ma'lumot Sabohiddinning keyingi harakatlarini bayon etardi. Kemaning maxsus bo'lmasidagi bu ma'lumotni Rhaq faqat Yerga yaqinlashgan choqdagina olib o'qishi mumkin, chunki Yerning ma'naviy qiyofasi haqida ma'lumot tangliklarga ayon bo'lmasligi shart edi. Uchish onlari yaqinlashgani sayin Rhaqni ajib bir hayajon qamrab borardi. Ilgarilari u bunday holga hech tushmagan edi. Endi u hissiz sayyorasidagi tartiblar borasida fikran bahslashmas, balki ko'proq Yerni o'ylardi. Eski tanishlarini qo'rsardi... U Yerga tushadi. Buxoroga boradi. Yosh buxoroliklarni bir-bir izlab topadi. Suhbat quradi. Keyin Nazirani ko'radi... Nazira unga g'azallar o'qiydi. Keyin o'zi yashirincha bitgan baytlardan... Suyuklisi bilan topishganini quvona-quvona aytadi... Keyin Rhaq vodiylarni kezadi. Bulbullarning sayrashini eshitadi. Buloq suvidan simiradi...

Rhaq uchish kunigacha shu shirin xayollar bilan yashadi.

Kemaga chiqar mahalida birdan nafasi qaytib, yuragi urishdan to'xtaganday bo'ldi. Kutilmaganda «Yana borishim shartmide?» degan fikr miyasiga urilib, badaniga muz yugurdi. Beixtiyor orqasiga o'girildi: maydonda hech kim yo'q. Uzoqda kuzatuvchilar joylashgan bino. Fid ham o'sha yerda. Ular bilan qayta ko'rishish nasib bo'larmikin? Yerdan qaytganda hammadan yotsirab qolgan edi. Endigi qaytishida qanday holga tusharkin? Yerliklarni yanada qattiqroq yaxshi ko'rib qolarmikin yo Lukn kabi nafratlanib qaytarmikin?

Kema sayyora sathidan ko'tarilgach, Rhaqning yuragi qalqdi. Nazarida qalbining bir parchasi uzilib qolganday bo'ldi. Tang — hissiz bo'lsa ham har holda ona yurti edi...

Rhaq kemada o'z ishi bilan mashg'ul bo'ldi. Keraksiz bahsga berilmaslik uchun hamrohlarining suhbatlaridan o'zini chetga oldi. Muddat yetgach, birinchi bo'lib uyqu kamerasiga kirdi. Tiniqib uxladi. Gallyutsinatsiya bu safar hukmini o'tkaza olmadi. Quyosh majmuasiga yaqinlashganlarida uyg'onishdi. Rhaq shundagina Sabohiddin haqidagi ma'lumotlar bilan tanishishga tutindi.

Oraga Qilich Tushdi

Sabohiddin Tabib afandi — Rhaq bilan qo'l olishib xayrlashgach, ancha yergacha otini yetaklab, behol yurib bordi. Shahar darvozasi oldidagi baqiriq-chaqiriqlar eshitilmay qolgach, orqasiga qaradi. Horg'in odamday cho'kib yotgan devorlarga ma'yus tikilib turdi-da, otiga mindi. U muddarrisning o'gitiga amal qilib, otash aravaga minmadi, otliq holda Karmana, Samarqand,

Xo'jand, Qo'qondan o'tib, Marg'ilonni qoralab boraverdi.

U Marg'ilonga yaqinlashganida kun peshindan og'ib qolgan edi. Guzardagi masjid imomiga berib yuborilmish omonat maktubni topshirgach, shomga qadar Farg'onaga yetib olishni reja qilgandi. Masjidga kirib hech kimni uchratmagach, guzarning narigi betidagi katta tollar panasida biqinib turgan samovarxonaga borib o'tirdi. Yelkasiga sochiq tashlagan, yaktagi ustidan bog'langan qo'shbelbog'dan nosqovog'i do'mpayib chiqib turgan samovarchi bir likobchada holva, ikkinchisida mayiz keltirib qo'ydi.

— Mehmon suv qaynagunga qadar andak sabr qiladilarmi?

— Xijolat bo'lmang, shoshayotgan yerim yo'q. Faqat masjidda hech kim ko'rinmayotganidan taajjubdaman.

— E, mehmon, yangi gaplardan xabarlari yo'qmi hali?

— Tinchlikmi, ishqilib?

— Bu tunda Xoliqberdi to'ramning volidai mukarramalarini qatl qilishibdi. To'ram peshinga yetib keldilar. Hozir hamma janozada.

Sabohiddin fotiha o'qidi. Samovarchi unga qo'shildi.

— Qatl qilishibdi, dedingizmi? — deb so'radi Sabohiddin ajablanganini yashirmay.

— Ha, qatl qilishibdi, — dedi samovarchi xotirjam bir ohangda. Keyin: «Shunday olatasir zamonda bir kampirni o'ldirishsa nima qipti? Ne-ne lochin yigitlarning boshi uchyapti-yu! Bu yigit osmondan tushganmi, nima balo? Buncha hayron bo'lmasa», deganday g'alati qarash qildi.

— Himoyasiz bir ojizada kimning qasdi bor ekan?

— Bunisi bizga qorong'i. Yuzta og'izdan yuz o'n gap chiqyapti hozir. Qay biriga ishonishni ham bilmay qoldi kishi. Samovar qaynadi shekilli, men boray-chi...

Sabohiddin jo'mragi chegalangan choynakdagi choyni bo'shatay deganda ot dupuri eshitildi. Yo'ning ikki chekkasidagi qo'shqator tollarning ishkombolib chirmashgan shoxlari oftob nurini o'tkazmagani uchun ko'cha bir oz qorong'iroq ko'rinardi. Otliqlar guzarga yaqinlashdilar. Oldinda ikki suvori. Orqarokda qo'qonarava. Aravaga to'rt kishi chandib bog'langan. Orqada yana o'nga yaqin otliq askar. Oldinda kelayotgan suvorilarning biri Sabohiddinning ko'ziga issiq ko'rindi, tikilib qaradi: akasi! Choynakni qo'yib, otliqlarga peshvoz chiqdi. Akasini chaqiraymi-chaqiraymi, deb ikkilanib turganda, Jamoliddin uzun to'n kiyib, salla o'ragan ukasini tanib, tizginni tortdi-da, «Sabohiddin, jigarim!» deb otdan sakrab tushdi. Aka-uka bir-birini bag'riga bosganicha unsiz turib qoldi. Til o'rniga bir-biriga juda yaqin kelgan ikki yurak gaplashdi:

— Sog'-omonmisan, ukajonim!

— Xudoga shukr, omon qaytibsiz. Meni deb ne azoblarni yelkangizga oldingiz. Akamning jonini omon saqla, yaxshi kunlarda diydor ko'rishaylik, deb har ibodatdan so'ng Ollohga yolbordim. Ming qatla shukr, ohlarim Tangrimga yetib boribdi...

Odatda uzoq ayriliqdan so'ng topishgan ayollar yig'ilarini yashira olmaydilar. Erkaklar esa ovoz chiqarmay ko'rishadilar. Chunki so'zga og'iz juftlansa yig'italab qalblar irodadan ustun kelishi mumkin. Alamlarini ham, dard-hasratlarini ham ichga yuta olish qudratiga ega bo'lgan erkaklarning zaifligini bunday hollarda mijjalor orasidan sizib chiqqan ko'z yoshlari oshkor qilib qo'yadi. Hozir ham shunday bo'ldi.

— Jaloliddinov, yo'ldan qolyapmiz!

Sog'ingan yuraklar bir-biriga to'ymay qoldi.

— Sasha, qara, ukam kelibdi. Esingdami, senga u haqda gapirgandim, — dedi Jamoliddin hamrohiga qarab.

— Esimda, esimda. Juda a'lo ish bo'libdi. Ammo hozir to'xtashga fursat yo'q. Qaytishda istaganingcha ko'rishaverasan.

— Xo'p, hozir. Sabohiddin, sen shu yerda tura tur. Men tezda qaytaman.

- Uzoqqa ketyapsizmi?
- Anavilarni Xoliqberdi to'raga topshiramizu qaytamiz.
- Ular kimlar?
- To'raning onasini o'ldirishibdi. Eshitgandirsan?
- Ha.
- Bo'pti, ukajon: men kelgunimcha shu yerdan jilma.
- Samovarda bo'lmasam, masjiddan topasiz.

Otliqlar yo'lga tushdi. Sabohiddin joyiga qaytdi.

- Tanishingizni uchratdingiz, shekilli, a, mehmon? — deb so'radi samovorchini unga yaqinlashib.
- Tanishim emas, akam bo'ladilar. Olti yil ko'rishmagan edik.
- Olti yil?! Tag'in ham odam hijronga chidaydi. Akangiz mardikorga ketgan edilarmi?
- Yo'q, mardikorga olish boshlanmasdan burunroq Sibir qilishgan edi.
- A...a?
- Men esam Buxoroi sharifga tahsil olgani ketgan edim.
- Akangiz o'sha damlarda ham oqposhshoga qarshi ekanlar-da, a?

Sabohiddin akasining surgun qilinishi sababini aytib o'tirmay, «ha», deb qo'ya qoldi.

- Aravadagilarni qaerga olib ketishyapti ekan?
- Xoliqberdi to'raga.
- Qotillar shular bo'lmasin tag'in?
- Ha, o'shalar ekan.
- Yo alhazar! Ular ham sho'rolardan-ku? O'zlarinikini ushlab berishibdimi?
- Sho'rolar deysizmi?
- Ha-da! Ikkitasini yaxshi taniyman. Biri melisada, bittasi chekadami, qo'mitadami ishlardi. O'shanisi bir kuni menga po'pisa qilgan. Voy, onangni ko'rgurlar-e, g'irt g'alamis ekan-da, a, bari? Ammo ushlab to'ramga topshirishlari durust bo'libdi.
- Nimaga?
- Qotillarni topshirishmasa, qirg'in bo'lishi turgan gap edi. Xudoga shukr, begunohlarning qoni to'kilmaydi endi.

Asr namozi yaqinlashgach, masjid atrofida odamlar ko'rindi.

Sabohiddin imomni topib, Buxoroi sharifdan duo olib kelganini aytdi. Imom maktubni olib o'pdi, ko'ziga surtdi-da, tokchaga olib qo'ydi. Namozdan so'ng gaplashamiz, deb gapni kalta qildi.

Sabohiddin tahorat olib namozga kirdi. Imom unga yonidan joy ko'rsatdi. Namoz tugagach, imom yig'ilganlarga qarab so'z boshladi.

- Muhtaram jamoa, bugun Marg'ilonimizga Buxoroi sharifdagi oliy madrasada tahsil ko'rib qaytayotgan mulla Sabohiddin Jaloliddin o'g'illari tashrif buyurganlar. Iqbolimiz kulganini qarang-ki, u kishi bizning masjidimizga qadam ranjida qilishni lozim ko'ribdilar. Oliy zotlarning suhbatlaridan, ilmidan bahramand bo'lgan mo'tabar mehmonimiz va'iza aytish istagini bildiriyaptilar. Biz ham muhtaram janobning amri ma'ruflariga muntazirmiz.

Sabohiddin imomga hayron bo'lib qarab qoldi. Imom esa uning taajjubini sezmaganga olib, yarim qulluq, yarim jilmayish bilan o'rnini bo'shatdi. Sabohiddin mudarrisning o'gitlarini eslab, Hud surasini tafsir qila boshladi. Va'z tugagach, poygak tomonda turgan yosh bir yigit uni savolga tutdi:

— Biz omilarni aybsitmaysiz, taqdir, ammo Olloh-taoloning to'fon yuborishiga oid bir rivoyatda to'fon qaytganidan keyin Tangri «Endi bandalarimni bunday azobga qo'ymayman», deb osmonu falakka kamalak ilgan ekan?

— Ayni rost.

— Agarchi, Olloh-taolo shunday qaror bergan ekan, shu topga kelib, ahdini buzib, qiyomatni yuborishi mumkinmi?

— Tangrim iymonini yo'qotmagan bandalariga rahm-shafqat qilib, shu qarorga kelgan edi. Toki iymonsizlar safi oshib borar ekan, Tangrimizdagi rahm-shafqat jomi g'azab zahriga aylanur va qiyomat qoyim boshlanur. Ammo Xudovandi karim hidoyatdagi bandalarini hech vaqt azobga qo'ymaydi. Olloh taborak va taolo Sod surasida marhamat qilib aytadiki, asta'izubillah: «am naja'lullaziyna amanuu va a'milus-salixati kalmufsideyna fil arzi am naj'alulmuttaqiyna kalfujjar», sadoqollohulazim. Ya'nikim, Haq-taolo deydikim: «Biz iymon keltirgan va yaxshi amallarni qilgan zotlarni Yerda buzg'unchilik qilib yuruvchi kimsalardek qilamizmi? Yoki taqvodor zotlarni fisqu-fujur qilib yurgan kimsalar kabi qilar ekanmizmi?» Alqissa shuki, iymon keltirganlar bilan iymonsizlar Olloh huzurida teng emaslar. Qiyomatdagi ajrlari ham bo'lakcha-bo'lakchadir.

— Taqdir imonsizlar, buzg'unchilar deganda sho'rolarni nazarda tutyaptilarmi?

Suhbatga imom aralashdi.

— Mulla Sabohiddin, izn bersalar, bu savolga men javob qilsam.

— Marhamat qilsinlar.

— Muhtaram jamoa, mulla Sabohiddin asli vodiidan bo'lsalar ham, keyingi uch yil badalida biz tomonlarga endi kelishlari. U kishi hali sho'rolarning qanday kishilar ekanini bilmaydilar. Shu bois so'rog'ingizga men o'zim bilganimcha javob beraman: sho'rolarning bari ham imonsiz emas. Imonlilari ham bor. Ammo ular yo'ldan adashganlar. Ahli muslimdan kimda-kim yo'ldan adashgan bir musulmon bandasini islomga qaytarsa, uning yetti gunohidan o'tilib, oxiratda qiynoq azoblaridan xoli etilur. Agar uch gunohkor bandani yo'ldan qaytarsa, unga jannatning eng ko'rkam yeridan joy ato qilinur. Bu rasulillohning sharaflari hadislaridur va barchangiz uni dilingizga jo qilmog'ingiz darkor. Nainki dilga jo etish, balki ko'rgan, bilgan barcha birodarlaringizni bundan ogoh qilish burchingizdir. Robbimiz Olloh Qur'oni azimushshanda marhamat qiladiki, atsa'izubillah: «Va man ya'mal minas-solixati min zakarin av unsa va huva mu'minun faulaika yadxulunal jannata va la yuzlamuna naqiyran», sadoqollohulazim. Ya'nikim, kimki u xoh erkak bo'lsin, xoh ayol — mo'minlik holida savobli ishlar qilsa, aynan ular jannatga kirurlar va ularga xurmoning dumicha ham zulm qilinmagay.

— Taqdir, men bir narsaga tushunmay garangman,— oldingi qatorda o'tirgan samovorchisi shunday deb imomga murojaat qildi. — Mulla Sabohiddinning akalari sho'rolardan ekan. Mulla akalarni yo'ldan adashgan hisoblaydilar yoki iymonsiz deb biladilar?

— Siz bu gapni qaydan oldingiz?

— Uzoq ayriliqdan so'ng hali-zamon topishdilar. Omonlashganlariga ko'zim tushib edi. Akalari qotillarni Xoliqberdi to'ramga topshirgani olib ketayotgan ekanlar.

Bu gapni eshitib, imom Sabohiddinga o'g'runcha qarab oldi, ammo sir boy bermay javob qildi:

— Mulla Sabohiddin, yanglishmasam, akalarning bu yo'lga kirganlaridan bexabarlar. Akalari bilan hamsuhbat bo'lib, u kishining dilidagilarini bilmay turib, sizga tayin javob qilishlari mushkul, shundaymi, mulla? — Sabohiddin bu savolga yarim ta'zim bilan javob qildi. Imom mamnun bosh irg'ab so'zini davom ettirdi: — Ollohdan umid qilamizkim, mulla Sabohiddinning akalari hali imonlarini yo'qotmaganlar.

Boshqa so'rovchilar qolmagach, odamlar tarqala boshlashdi. Imom Sabohiddinni gilam to'shagan hujraga boshladi.

— Men siz haqingizda avvalroq ko'p ibratli gaplar eshitib edim, — dedi u Sabohiddinni to'rga

o'tishga taklif qilar ekan. — Chanoqqal'adagi jihodda Olloh yo'lida jang kilganingizdan ham xabardormiz.

— Lutfingizdan bag'oyat minnatdorman. Ammo andek sarosimaga solib qo'ydingiz. Ilgaritdan ogoh etganingizda...

— Va'zdan ogoh etishni atayin ravo ko'rmadim. Siz endi mullavachcha emassiz. Jamoat hamisha sizning so'zingizga mahtal turadi. — Imom shunday deb tokchadagi maktubni olib o'qidi. So'ng Buxorodagi yangiliklar bilan qiziqdi. Amir lashkarlaridan so'z ochdi. Gap orasida Jamoliddin ismli askarboshini durust bilishini ham qistirib o'tdi. Keyin: «Yotadurgan yeringiz bormi?» deb so'radi.

— Akamning diydoriga to'ysam, degan niyatdaman,— dedi Sabohiddin shikasta bir ohangda.

— Bag'oyat to'g'ri fikr qilibsiz. Agar akangiz shayton vasvasasiga tushgan bo'lsa, u kishini haq yo'lga solishga qudratingiz yetadi, degan umiddaman.

— Insha Olloh.

— Siz uyingizga oshiqmay, avval Xoliqberdi to'ramning huzurlariga borasizmikini?

— Sabab? — Sabohiddin imomga yarq etib qaradi. Qalin qoshlar soya tashlab turgan ko'zlarda makr ko'rdi. Go'llik bilan to'rga ilingan saydini mamnun bir kayfiyatda kuzatayotgan sayyodning kulgisini imomning yupqa lablarida ko'rdi.

— Buxorodagi oliy zotlarning istagi shunday. To'ramning huzurlarida qanday yumushga chorlanishingizni o'sha yerda ma'lum qiladilar, — dedi imom unga sinov nazari bilan qarab. — Maktubda zikr etilishicha, oliy zotlar Ma'mur boyvachchaning asl qotilini bilar ekanlar.

Bu gapni eshitib Sabohiddin imomga burgut qarash qildi.

— Bilsalar, nima qilibdi? — dedi zardasini yashirmay.

— Ular yopig'liq qozon yopiqliciga qolsin, mullaning sha'niga dog' tushmasin, deyaptilar.

Bu gapni eshitib, Sabohiddin avvaliga tildan qolganday bo'ldi. G'azabga bandi bo'lib qolmaslik uchun kalima qaytarganicha dasturxonni g'ijimladi. Imom uning barcha harakatlarini xotirjam kuzatardi. Shuning uchun ham u o'zini bosishga harakat qildi:

— Taqsir, Buxorodagi oliy zotlarga maktub bitar bo'lsangiz, ikki og'iz so'zim bor, qistirib o'ting. — U ovozi titrayotganini sezib, ozgina sukut saqladi. — Aytingki... ular men uchun bo'lak qayg'urishmasin. Yana aytingki, men gunohim uchun faqat Tangri oldida hisob beraman. Ollohdan bo'lak hech bir kimsa gunohimni pesh qilib meni qo'rqita olmaydi. Mulla Sabohiddin gunohidan cho'chib, Xoliqberdi to'raning xizmatiga majbur bo'ladi, desalar qattiq yanglishadilar. Men jonimni haq yo'lga tikkanman, buni unutmasinlar.

— Mulla, esingizni yig'ing.

— So'zimni bo'lmay eshiting: men — Muhammadur Rasullilloh ummatidanman. Jonim bitta ekan-ku, mingta bo'lsa ham islom yo'lga qurbon qilishdan qaytmayman. Islom lashkarlariga xizmat qilishday sharafiga yetkurgani uchun Ollohgga ming qatla shukr. Shu so'zlarimni yozing. Sabohiddinni go'dak fahmlamasinlar.

Shu bilan suhbatga yakun yasaldi. Sabohiddin yana samovarga chiqdi. Marg'ilon bag'rida shabada yugurgilagach, yo'l-yo'l ishtonining pochasini himarib olgan bo'z yaktakli o'spirin atrofga suv sepdi. Kun bo'yi quyosh zaptiga bandi bo'lgan yerning tafti ko'tarildi. Samovar asta-sekin gavjumlashdi. Odamlar bugungi dafn marosimi haqida, yurtning besaranjomligi to'g'risida suhbatlashishar, gapga aralashmay jimgina o'tirgan Sabohiddinga xavotir ko'zi bilan qarab qo'yishardi. Sabohiddin choynakni yarimlatmay, samovarchi yangilab keldi.

— Zerikmayapsizmi, taqsir, bir juft qo'shiqqa tobingiz qalay, Rustam qori kelganlar, — samovarchi Sabohiddindan javob kutmay, o'ng tomondagi so'rida o'tirganlarga qarab baland ovozda: «Qani, qori pochcha, bir eshitaylik», dedi.

Atrofdan: «Ha, bir eshitaylik», «Yurakni qon qiladig'onidan bo'lsin», «Eshitganlar murodlariga yetsinlar», degan ovozlar keldi. To'rda o'tirgan ko'zlari yumuq, cho'tir yuzli, to'ladan kelgan

kishi yonini paypaslab tanburni oldi. Uni baxmal g'ilofdan chiqarib, sozladi. So'ng hazin kuy yangradi. Go'yo tanbur simlari emas, o'tirganlar qalbida g'ubor bosgan torlar chertildi. Barcha, jumladan, Sabohiddin ham ajib bir sirli holat pardasiga burkaldi. Bugungi marosim ham, alg'ovdalg'ovlar ham unutildi. Go'yo hech yerda urush-janjol yo'q, go'yo hech yerda qon to'kilmayapti, go'yo hech kim alam bilan boshini toshga urmayapti. Go'yo dunyoda hech gap yo'q. Faqat olamda shu so'lim samovarxona mavjud. Go'yo yer yuziga tanburdan taralayotgan shu kuygina hukmron. Yo'q, faqat kuy emas, shirali ovozda aytilgan qo'shiq ham bor. Ana, kuy pastlab, qori qo'shiq ayta boshladi:

*Sening ishqingda, ey nomehribon, bexonumon bo'ldum,
Demon bexonumon, ovorai ikki jahon bo'ldum.*

*Labing gar bermasa bo'sa, nechun jon elta olg'ayman,
Bu yo'ldakim adam sahrosig'a emdi ravon bo'ldum.*

Qo'shiq tugadi. Oraga jimlik cho'kdi. Tinglovchilar ashula sehridan qutulib, ijrochiga olqish aytishga ulgurmay ikkinchi qo'shiq boshlandi:

*Qani Shirin bilan Layliki, sendin noz o'rgansa.
Qani Farhodu Majnunkim, alarg'a ishq o'rgatsam...*

Tanburning zir titrayotgan torlari, hofizning nolali ovozi hammani bandi qilib qo'ygan, ayniqsa vodiyning qo'shiqlarini, vodiyning gurunqlarini sog'ingan Sabohiddinni sehlalab olgan edi. Garchi Buxoro bilan Farg'ona osmoni bir bo'lsa-da, Sabohiddin kindik qoni to'kilgan yerni ko'p qo'rsardi. Xatm kutubni orziqib kutardi. Ota-onasi bag'riga intilardi. Uyiga mulla yigit bo'lib kirib kelishni, xonadonidagi shodiyonani kunda turlicha tasavvur etardi. Dunyoning nomardligini qarangki, uning qaytishi notinch kunlarga to'g'ri kelibdi. U Chanoqqal'ada ekanida: «Tanamni qirqqa bo'lib, osmonga sochib yuborsalar ham mayli, daydi shamollar birgina bo'lagimni uchirib, qishlog'imga tashlab o'tsa, mingdan-ming roziman», deb xayol qilardi. Shukrki, ota-onasi bag'riga to'rt muchasi sog' qaytyapti. Yana oddiy mulla emas, islom lashkarlarining murodbaxsh rahnamolari qanotiga kiruvchi e'tiborli odam sifatida qaytyapti. Musulmon bolasi uchun bundan bo'lak ulug'roq ajru saodat bormi?

Sabohiddin qo'shiq sehrida shularni o'ylardi. O'yi nihoyasiga yetmay qo'shiq uzildi. Otlarning dupuri eshitildi. Yurak ezgulikka qonmadi.

— To'ram! — dedi samovarchi. — Toqqa chiqib ketyaptilar shekilli?

— Xoliqberdi to'ra qaysi birlari? — deb so'radi Sabohiddin.

— O'zlari ko'rinmaydilar.

Go'yo yerdan qaynab chiqayotganday otliqlarning keti ko'rinmas edi. Samovarxonadagilar fотиha o'qib, asta-sekin tarqala boshlashdi. Qori ham tanburni g'ilofga soldi.

— Odamlarning tinchi buzildi?

— To'ram shahardan ketsalar, osoyishtalik yo'qoladi, taqsir. To'ram ketdilar, talonchilik boshlandi, deyavering.

— Sho'rolar talashadimi?

Samovarchi savolni eshitmaganday gapni burdi:

— Taqsir, agar yotadigan yeringiz bo'lmasa, shu so'riga joy qilib beray.

Sabohiddin unga mehribonchiligi uchun rahmat aytdi. Samovarchi eskiroq ko'rpacha, qattiq yostiq keltirdi. Sabohiddin yonboshlab yotib, akasini esladi. O'sha mash'um kechada akasi bilan bo'lgan so'nggi uchrashuvi ko'z oldiga keldi...

U Ma'mur boyvachchaga pichoq urib to'g'ri uyiga yugurdi. Bo'zaxo'rlikdan sarmast qaytgan Jamoliddin eshik og'zida turgan edi. Hansiragan ukasining qo'lidagi pichoqni ko'rib hayratda qoldi. Uni tez ichkariga oldi.

— Nima gap?

— Boyvachchani o'ldirdim.

— Nimaga?

— Oilamiz nomusini pokladim!

— Tentak! — Jamoliddin shunday deb ukasining yuziga shapaloq tortib yubordi.

Sabohiddinning qo'lidagi pichoq uchib, yerga tushdi. Aka-ukaning ovozini eshitib, uydin dadasi chiqdi. Voqeani bilgach, karaxtlanib turib qoldi. Bu orada ko'cha tomonda sharpa sezildi. Eshik taqilladi. Jaloliddin yurak yutib eshikni ochdi. Ro'parada Sultonmurod ko'rib, sarosimasi bir oz bosildi. Sultonmurod ostona hatlamay turib, bosh suqqanicha ichkariga mo'raladi. Hovli o'rtasida qotib turgan aka-ukalarni ko'rib, manzirat kutmayoq, ichkariga kirdi. Sabohiddinning yaktagidan siltab, o'shqira ketdi:

— Bu nima qilganing, gumroh! Qaysi iblisning vasvasasiga kirding, badkirdor!

— Hay, hay, jon taqsim, devorning ham qulog'i bor-a... — Jaloliddin uning odatini yaxshi bilgani uchun yalinishga tushdi. Sultonmurod yagona guvoh. Ota uning og'zini yopish uchun hamma narsaga rozi edi. Sultonmurod, anchagacha poklik va haromlik haqida va'z o'qidi, orasira Sabohiddinni la'natlab ham qo'ydi. Nihoyat, «gunohga sherik bo'lishga» ko'ndi.

— Men sizni deb gunohga botyapman, Jaloliddin. Sizday olihimmat odam uchun do'zax otashida kuyishga ham tayyorman, — dedi u oxiri, — ammo Xudo yo'liga bir nima atamasangiz bo'lmaydi.

— Tilaganingizni beraman, — dedi Jaloliddin ishning yengil ko'chganidan quvonib.

— Ataganingiz-da...

— Yo'q, o'zingiz ayting. Jonimni so'rasangiz ham beraman.

— Joningiz o'zingizga, ana, bolalaringizga buyursin. Xudo yo'liga qorabayiringizni atasangiz, bas.

Jamoliddin bu gapni eshitib titrab ketdi:

— Bekor aytibsiz! — dedi u, taqsimni yeb qo'ygudek bo'lib.

— Sen tek tur, — dedi Jaloliddin uni nari itarib. Keyin Sultonmurodga yuzlandi: — Jon taqsim, siz otni nima qilasiz. Axir uloq chopmaysiz-ku?

— Ot menga emas, Xudo yo'liga. Olloh ko'nglinga shuni soldi. Nima qilay?

Keyingi ikki yil ichida butun O'sh, Andijonu Marg'ilon atrofida Jamoliddinning qorabayiri oldiga tushadigan ot topilmayotgan edi. Qaysi bir uloqda qorabayir ko'rindimi, tamom, manaman degan chavandozlar ham sovrindan umidlarini uzadigan bo'lib qolgandilar.

Qorabayirning bahosi kun sayin oshib borar, qirg'izlar u yoqda turib, Toshkentning etagidagi qozoqlar ham xaridor bo'lib kelaverib Jamoliddinni bezor qilib yuborishgandi. Sultonmurod buni yaxshi bilardi. Shuning uchun ham «xudo uning ko'ngliga aynan shu qorabayirni solgan» edi.

O'tkir nafasi yoki zehni bilan emas, xasisligi va pastkashligi bilan nom chiqargan

Sultonmurodning bu talabi Jamoliddinni butunlay hushidan ayirdi.

— He, o'sha ko'nglingga uray seni... — deb hezlanib kela boshladi. Otasining hay-haylashiga ham qaramadi. Hali esini yig'ishtirib ololmagan Sabohiddin nima qilarini bilmay joyida tek turaverdi.

Qishloq imomi esa, Jamoliddinning vajohatidan qo'rqib, orqasiga tisarildi. Boshini kesakiga urib olib, sallasini tushirib yubordi. Jaloliddin eshikka ko'ndalang turib, o'g'lining yo'lini to'sdi.

— Jon bolam, qo'y, bu shahdingdan qayt. Ukangni o'yla, jon bolam, juvonmarg bo'lmasin.

Jamoliddin shundagina xushiga keldi. Nima qilib qo'ydi? Achchiq ustida otiga jon kuydirib,

ukasini o'ylamapti-ku?! Bu rasvo bir baloni boshlamasa edi.

— Chaqiring, olib ketsin, — dedi Jamoliddin bo'g'ilib. U hovli o'rtasida mung'ayib turgan ukasiga botinib qaray olmadi.

Jaloliddin Sultonmurodning izidan tushdi. Ammo u qorong'i muyulishda ko'zdan g'oyib bo'lgan edi. Jaloliddin uning izini yo'qotib, garang bo'lib turganda Ma'mur boyvachchaning ko'chasi tomonda imomning jaranglagan ovozi eshitildi:

— Ayyuhannos, musulmonlar! Ayyuhannos! Bu qanday bedodlik! Jaloliddinning kenjasi Ma'mur boyvachchani o'ldirib qo'ydi!

Bo'lar ish bo'lgan edi. Jamoliddin: «O'g'limni qochirib yuboraman», degan xayolda uyiga oshiqdi. Sultonmurodning ovozini eshitgan aka-ukalar garangsib hamon hovlida turishardi.

— Qoch, o'g'lim, toqqa chiqib ket. G'or tomonga bor. Erta-indin o'zim topaman seni, — dedi Jaloliddin halloslab kirib. — Qorabayirga min, yetisholmaydi.

— Ha, bo'laqol, — dedi Jamoliddin otasining gapini ma'qullab. Keyin otxona tomon yurdi-yu, dam o'tmay to'xtadi. «Yo'q, qochish foydasiz», dedi o'zicha fikrlab. So'ng ukasiga yaqinlashdi.

— Yaktagingni yech.

— Nimaga?

— Yech deyapman! — Jamoliddin uning yengidan siltab tortdi. Sabohiddin dovdiraganicha qon sachragan yaktagini yechib akasiga berdi. Jamoliddin uni kiyib, yerda yotgan pichoqni oldi-da, «uningni o'chir», deb ko'chaga chiqdi. Yugurib kelayotgan olomon uni ko'rib, to'xtadi.

— Ma'mur boyvachchaga kim qasd qildi? — dedi oldinda mash'ala ushlagan yigit.

— Men. Uning qoni bilan nomusimni pokladim.

— Yolg'on gapirma. Ukangni chaqir!

Odamlar asta bostirib kela boshlashdi.

— Yaqinlashma! Kelganingni chavaqlayman! — deb hayqirdi Jamoliddin. Olomon to'xtadi.

— Taqsir qanilar? — dedi haligi yigit. Olomon orasidan Sultonmurod chiqib keldi. — Qarang, qotil shumi?

U Jamoliddinga uzoq tikilib qoldi. «Ukasini saqlab qolmoqchimi? Ayni muddao. Ham undan qutulaman, ham ukasini jilovlab olaman. Qariganimda asqotadi», deb o'yladi. So'ng past ovozda: «Ha, shu. Qorong'ida ko'zim aldabdi. Ana, yaktagi ham qon. Ukasi emas, shu o'ldirgan», dedi.

— Qonga qon! — dedi yigit.

— Zinhor! — dedi Sultonmurod qo'lini baland ko'tarib. — Zinhor ozor yetkaza ko'rmang.

Gunohi bo'lsa, Ollohning o'zi jazolaydi. Bandaga ozor berib siz ham gunohga botmang. Shariat peshvolari uning aybiga yarasha jazo bergaylar. Zinhor qo'l tekkiza ko'rmanglar.

Jamoliddinni mahkamaga boshlab ketdilar. Sabohiddinning dardi ichida qoldi...

Shundan beri necha marta o'rik gulladi, necha marta sel keldi, dunyo ostin-ustun bo'lib ketdi. Ammo olomon oldiga tushib borayotgan akasi sira ko'z o'ngidan ketmaydi. Sabohiddin qilmishining to'g'ri yo noto'g'riligi, akasining ne sababdan azoblarga ro'para bo'lgani to'g'risida ko'p o'yladi. Biroq, kalavanning uchini topa olmadi...

Uzoq yo'l azobi ta'sir qilib, Sabohiddinning ko'zi ilingan ekan, otlarning dupuridan cho'chib uyg'ondi.

— Tozza kutdingmi? — dedi Jamoliddin otdan tushar ekan. — Xafa bo'lma, To'ra bir oz suhbatga tutib qoldi.

— Xoliqberdi to'rami? — Sabohiddin «yanglish eshitdim shekilli?» deb akasiga ajablanib

qaradi.

— Ha. U bilan eski oshnachiligim bor, — dedi Jamoliddin ukasidagi hayratni sezmay.

— Xoliqberdi to'ra bilan-a?!

Jamoliddin kuldi. Ilgarilari kulganda ko'zlari qisilib, yumilib ketay derdi. Hozir ham shunday bo'lgan-bo'lmaganini Sabohiddin qorong'ida bilolmadi.

— Ha, Xoliqberdi to'ra bilan. Sibirda bir ushoqni bo'lib yeganmiz.

— Sibirda? Xoliqberdi to'ra Sibir qilingan ekanlarmi?

— Xoliqberdi asli to'ralardan bo'lsa ham jangari ekan. Shunaqangi jangariki, uch paxsali devorga minib, «chuh» desa, devor ham yurib ketarkan. — Jamoliddin shunday deb yana kuldi.

— Hayit kuni jig'iga tekkan pristavni bir urib, joylab qo'ya qolibdi. Qani, yur, boraylik endi.

— Qaerga?

— Kazarmaga boramiz.

— Qaerga?

— Askarlar yotadigan joyga.

— Kofiru musulmon aralash yotaverasizlarmi?

— Qo'rqma, sen kofirlarga aralashmaysan. Yuraver, mening uyim bo'lak.

Kazarma Marg'ilonning kunchiqar tomonida, qaysi bir boyning yozlik qo'rasida edi. Manzilga yetgunlaricha aka-uka bir-birlariga deyarli so'z qotmadilar. Sabohiddin faqat ota-onasining salomatligini so'radi. Jamoliddin uyga ikki oy oldin borgan ekan, tayin javob aytmadi.

Kazarmaga kelishgach, Jamoliddin darhol dasturxon yozib, choy-non olib keldi. Aka-uka bir-biriga tikilib gapni nimadan boshlashni bilmay qolishdi. Afatidan, oradagi olti yillik ayriliq bejiz ketmagan edi. Suhbatlari dastlab qisqa savol-javobdan nari o'tmadi.

— Sibir deganlari do'zaxning o'zi emish, shu rostmi? — deb so'radi Sabohiddin. Aslida, u: «Sibirda yurib ko'p azob chekdingizmi?» deb so'ramoqchi edi. Dabdurustdan shunday savol berishni noo'rin deb bilib, gapni aylantirdi.

— Do'zax emas, — dedi Jamoliddin ukasining niyatini anglab, — do'zax bo'lsa koshki edi, jilla bo'lmasa isinib olardik. Juda sovuq yerlar ekan. Yozining ham tayini yo'q. Lekin odam har narsaga chidarkan.

— Siz Sibirda, men bu yerda azobda qoldim, aka. Yaktagimni yechib berganim uchun hali-hali armon qilaman.

— Bu gaplaringni qo'y, uka. Loyqa suvlar oqib o'tib bo'ldi. Endi pokiza suvlarni rohat bilan shimirish payti keldi.

— Aka, o'tgan ishning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanini Tangrining o'zi baholaydi. Lekin men bir savolga javob topolmayapman.

— Nimani so'ramoqchi bo'lganingni bilib turibman. Sen ne sababdan qotillikni bo'ynimga olganimni bilmoqchisan, shundaymi?

Sabohiddin tasdiq ishorasini qildi.

— Sen Ma'mur boyvachchani mening nomusim uchun o'ldirding. Mening beparvoligimdan sendagi jangarilik ustun keldi. Buning uchun o'zim jazo tortishim kerak edi.

— Meni ayamadingizmi?

Jamoliddin ukasining yelkasidan quchdi.

— Kel, endi bu haqda gaplashmaylik. Bu ishda sening aybing yo'q. Taqsiring, hammasi Xudoning irodasi, deydi-ku. Mana, sog'-omon diydor ko'rishdik. Shuning o'zi katta gap!

Akasining Xudoni piching bilan tilga olishi Sabohiddinning g'ashiga tegdi.

— Aka, sho'rolarning bari xudobezor, benamozlarmi?

— Hammasi emas.

— Imonlilari bormi?
— Hammasi imonli.
— Tushunmadim?
— Imon deganing e'tiqodni anglatrsa, safimizdagilarning hammasi e'tiqodli. Ayrimlar Xudoga ishonishmaydi. Ularning e'tiqodlari haqiqatda.

— Xudoga ishonishmasa, oxiratda...
— Ular oxiratga ham ishonishmaydi.
— Astag'firulloh! Odamda ishonch bo'lmasa aqldan ozadi!
— Bizda ishonch yo'q, deb kim aytdi senga? Bizning ishonchimiz senikidan mustahkamroq. Biz mavhum narsaga emas, o'z g'oyalarimizga, irodalarimizga, qilayotgan ishlarimizning foydali ekaniga ishonamiz. Senlarda esa bu ishonch yo'q. Sen o'z kuchingga ishonasanmi? Yo'q. Ollohdan marhamat kutasan. Irodangga-chi? Yo'q. Tangrim bergan taqdir, deysan. Qilayotgan ishingning foyda-ziyonini ham bilmaysan. Oxiratda xudo ajratib oladi, deb javrayverasan.

Sabohiddin akasiga qarab angrayib qoldi. O'ngimi, tushimi? O'z jigarimi bu yo akasi libosidagi shaytonmi? Uning tili tanglayiga yopishib qolganday bo'ldi.

— Ha, og'zingga talqon solib olding? To'g'ri gapni tan olishga bari bir majbur bo'lasan.
— Jim qolganim rizo alomati emas. Sizdan shunday gaplar chiqishiga aqlim lol. Fursat borida tavba qiling!
— Hayot shunaqa ekan, uka. Azob tortmaguncha oq-qorani tanimay, ko'r bo'lib yuraverar ekansan. Sen ham ko'zingni och. Xudoga sig'inib yuraverma.
— Aka! Menga bunday gaplarni aytmgan! Odam yaratganiga sig'inmasa, kimga sig'inadi?!
— Haqiqatga sig'in, mehnatga sig'in. Odamning butun baxti ham, hayoti ham haqiqat bilan halol mehnatda.
— Aka, demak, siz ham...
— Ha, ishonmayman. Kalima keltiraver. Yana aytaman: ishonmayman... Xudo sen aytgancha chindan bor ham bo'lsin. Arshi a'loda suzib, yerdagi voqealarni kuzatayotgan ham bo'lsin. Lekin unda insof bormi? Mukofotlanishi kerak bo'lgan odamni jazolaydigan, jazoga loyiq odamning boshini silaydigan Xudo kimga kerak? Mengami? Yo'q. Sengami? Senga ham kerak emas. Lekin sen buni tushunmaysan. Madrasada ko'zingga tuproq sochib ko'r qilib qo'yishgan. Ha. Yuzingdagi ikki ko'zingda nur bor. Yuragingdagi ko'zlaring esa ojiz. Qani ayt-chi, qaysi kambag'alning fig'oniga Xudo quloq tutdi? Har bir kalimalaring «karomatli, shafqatli, rahmdil Olloh» deb boshlanadi. Xo'sh, biz Xudoga nima yomonlik qiluvdik? Qaysi gunohlarimiz evaziga bu azoblarni bizga ravo ko'rdi? Indamaysanmi? Ha, javob bera olmaysan. Chunki men haqman. Hozir miyang zaharlangan, bularni tushunib yetishing qiyin. Bora-bora mening haq ekanimga imoning komil bo'ladi. Biz kambag'allarning kosasi oqarsin, deb kurashyapmiz. Sen ham kambag'alning bolasisan. Lekin safimizga qo'shilmaysan, buni yaxshi bilaman. Men bilan birga bo'l, deb tashviq ham qilmayman. Faqat ikki qulog'ingga quyib ol: bosmachilarga qo'shilma. Qo'shilsang, oramizga qilich tushgan bo'ladi. Jangda otilgan o'q aka-ukani ajratib o'tirmaydi.

— Axir, aka...
— Gapim esingdan chiqmasin. Sen bir vaqtlar oilamiz nomusi uchun qayg'urgan eding. Jangari eding. Maxsimchalik senga yarashmaydi.

Bu gaplar oddiy so'zlar yig'indisi emas, balki uchi zaharga botirilgan kamon o'qlari kabi edi. Bu o'qlar Sabohiddinning yuragiga sanchila qolsa mayliga edi, o'lardi-yu, bu ruh azobidan qutulardi. Yo'q, ro'parasidagi akasi emas, akasining qiyofasiga kirgan shayton alayhila'na. Zaxarli so'z o'qlari esa Sabohiddinning miyasiga sanchilib, butun vujudni o'yib, kuydirib o'tib so'ng tovonni teshib, o'pirib chiqib ketyapti.

Akasi Ollohdan yuz o'giribdi. Endi akasi iymonga qaytmasa, undan yuz o'girmoqqa majbur.

Yaratganni tanimay qolgan inson tirik o'likdir. Sabohiddin bu gaplarni akasiga aytmoqchi bo'ldi, ammo ukalik haddi bunga yo'l bermadi. U payg'ambar alayhissalomning «Ollohni yod qiladigan bilan yod qilmaydiganning o'rtasidagi farq tirik bilan o'lik o'rtasidagi farq kabidir», degan muborak so'zlarini bu onda tilga ko'chirmak uchun o'zida qudrat topa olmadi. Buni o'z iymonining ojizligidan deb bilib, yanada ezildi.

U haj amallarida shaytonga tosh otmoqlik qanchalar shart bo'lsa, bu onda akasining qalbida muhrlangan iblisga qarshi isyon qilmoqlik shunchalar zarurligini his qilib, lozim so'zlarni aytmoqqa shaylanib turganida eshik taqillab, askar yigit kirdi-da, Jamoliddinni komandir chaqirayotganini aytdi. Jamoliddin anchagacha yo'q bo'lib ketdi. Sabohiddinga quyilgan choy sovidi. U butkul karaxt bo'lib qoldi. Akasining kirganini ham sezmadi.

— Afsus, ukajon, tezda yo'lga chiqishimiz kerak ekan. — U shunday deb aslahalarini taqa boshladi. — Uyga borib dadamga, buvimga, singlimga salom ayt. Meni sog'-omon yuribdi, de. Qattiq gaplarim ko'nglingga og'ir botmasin. Ertami-kechmi haqiqatni bilib olishing kerak. Hozir chaynaladigan zamon emas. Shuning uchun dangal-dangal gapirdim-qo'ydim. — U Sabohiddinni bag'riga bosib xayrlashdi. — Shu yerda damingni ol. Navbatchi yigitlarga tayinlab qo'ydim. Aytmoqchi, — Jamoliddin jilmaydi, — choydan ich, namozxon yigitlar damlagan. Faqat ularning boshini gangitib o'tirma.

Jamoliddin shu gaplarni aytib, chiqib ketdi.

Sabohiddin it azobida tong ottirdi. U kalavaning uchini yo'qotib qo'ygan edi. Akasi, Xoliqberdi to'ra... Qachondir hamnafas bo'lgan ekan. Endi bir-biroviga yov. Yov bo'la turib bordi-keldi qiladi. Xoliqberdi to'ra islom yo'lida shamshir ko'targan. Bular esa... Ertaga u Xoliqberdi huzurida bo'ladi. To'ra albatta akasidan so'z ochadi. Qanday zamon bo'ldi o'zi?.. Sabohiddin ko'zini yumdi. Qo'ynilarini yong'oqqa to'ldirib, ko'cha changitib yurishlarini esladi. Kunduzi aka-uka bir bo'lib boshqa ko'cha bolalari bilan yong'oq o'ynashardi. Goh yutib, goh yutqizib, goh yarashib, goh mushtlashib qaytishardi. Jamoliddin ukasini boshqalardan himoya qilib jiqqamusht bo'lardi. Jahli chiqqanida esa Sabohiddinni ham ayab o'tirmasdi. Oqshom chog'ida ikkovlon hovlida o'ynashguday bo'lsa, Sabohiddin yong'og'ini yutqizib qo'yib, g'irromlik qilar, keyin yig'lar, oraga onasi tushgach, yong'og'ini qaytarib olar, ammo quloq cho'zmadan ham quruq qolmasdi.

Sabohiddin shularni eslab, entikdi. Akasi unga «Miyang zaharlangan», dedi. Sabohiddinning fikricha esa aslida akasining ongi zaharlangan edi.

«Choyni yangilab beraymi?» deb kirgan yigit Sabohiddinning xayolini to'zitib yubordi. Sabohiddin bunga hojat yo'qligini aytdi-da, iziga qaytmoqqa shaylangan yigitni to'xtatib, so'radi:

— Tinchlikmi? Biron yerni yov bosibdimi?

— Ha, Muhiddin qo'rboshi O'shga yopishibdi chog'i.

Yigit gapni qisqa qilib, chiqdi. Sabohiddin «yov bosdimi?» deganda beixtiyor sho'rolarni nazarda tutgan edi. Yigit esa ayni shu beixtiyorlik bilan qo'rboshini tilga oldi. «Yov» deyilganda ularning ikkovlari ikki olamni nazarda tutdilar. Ammo Sabohiddin bunga e'tibor bermadi. Uni boshqa narsa tashvishga soldi:

...demak, akasi jangga ketibdi.

...demak, hayoti qil ustida.

...demak, bittagina daydi o'q uni kofir sifatida...

Shu fikr xayoliga keldi-yu, badaniga muz yugurdi. Shayton vasvasasidan qutqarishni so'rab Ollohga yobordi. Yana akasining jonini omon saqlashni, unga hidoyat bermoqlikni so'rab, duo qildi. Duo qildi-yu, biroq, ko'nglining bir chetida iltijolari ijobat bo'lmasligini sezib, kuyundi. Ibrohim alayhissalom kofir otalarini mag'firat etmoqlikni Ollohdan so'rganlarida duolari qabul bo'lmagan ekan. Payg'ambarningki duosi qabul etilmasa, Sabohiddinniki nima bo'lar ekan? Ollohga tavakkul qilmoqdan o'zga chora yo'q.

Sabohiddinning qulog'iga kimdir pichirlaganday bo'ldi: «Innahu man ya'ti Robbahu mujriman fainna laxu jahannama la yamutu fiyha va la yahyaa»¹. Qur'on oyatlari Sabohiddinni titratib yubordi. U yana duo qildi. Akasiga hidoyat va yana hidoyat tiladi. So'ng o'sha ovoz yana pichirladi: «Vallaziyna kafaruu a'maluxum kasarabi biqiy'ati yaxsabuxuz zam'anua maa xatta iza jaaxu lamyajidxu shay'an va vajadollaxa i'ndaxu favaffaxu xisabixu valloxxu sariy'ul xisab. Av kazulumoti fi naxri lujjiyya yag'shahu mavjun min favqiyxi mavjun min favqiyxi saxabun zulumatun ba'duxa favqa ba'din iza uxraja yadaxu lamyakadu yaraxa va man lam ya'jalilloxu laxu nuran fama laxu min nuriyn»².

Aslida hech kim pichirlamagan, Sabohiddinga deyarli yod bo'lib ketgan Qur'oni karimning bu oyatlari beixtiyor ravishda xayolini yoritgan edi.

Akasi sahroda adashgan tashna odammi? Sarobni suv deb intilyaptimi? Qoqilyaptimi, yiqilyaptimi, a'zoyi-badanlari tilinyaptimi? Suv deb o'ylagani sarobga yetib borgach, qiyomatda nimaga erishadi? Ollohning hisob-kitobiga...

Sabohiddin sho'rolarning kuchi nechog'li ekanini bilmaydi. Ammo maqsadlaridan xabari bor. Salimxo'ja bilan bu xususda ko'p bahslashishgan. Akasining gaplariga qaraganda, Salimxo'ja to'g'ri so'zlagan. Shunday ekan, akasi sarobga intilib yashayapti. Akasi bir-ikki gap bilan yo'lidan qaytuvchi go'dak emas. Ammo qachondir boshi devorga borib tegadi. Xudoni g'azabga keltirgan onida undan marhamat kutish qiyin...

Akasi endi nurdan mahrum etilganmi, umid yo'qmi? Tubsiz dengiz ostidagi qorong'u zulmatda qoldimi? Bu dengiz ustini yana katta to'lqin qoplab olganmi? Zulmat ustiga yana zulmat... Bu ham yetmaganday uning ustini yana bulut bosgan... Bu zulmatlar ostidagi odam Ollohning nurini ko'ra olarmi ekan? Hatto o'z qo'lini ko'ra olmasa... Nahot shu azoblardagi odam uning akasi?!

Shularni o'ylagan Sabohiddin beixtiyor pichirladi:

«Najot ber, Robbim, o'zing hidoyat ber akamga...»

Ertami yo'ndin Sabohiddin intilib kelgani islom lashkarlari qarorgohiga yetadi. Musulmonlarga omonlik, kofirlarga ofat tilab duolar qiladi. Demak, akasiga ham... ofat tilaydi. Qanday bedodlik o'zi bu!..

Sabohiddin shularni o'ylab to'lg'anardi...

* * *

Rhaq biotok oqimlari ma'lum qilgan bu voqeaning quruq bayoni bilangina tanishdi. U faqat Sabohiddinning akasi bilan uchrashganini va ayri-ayri maqsad yo'lida ajrashganlarinigina biladi.

Voqeaning asosiy bayoni bilan u keyinroq, Sabohiddinni Keskanbel qishlog'idan topgach, tanishadi. Hozircha u uyqudan uyg'ongan hamrohlari bilan Yerga tushish uchun tayyorlanishi kerak. Ko'p o'tmay yassi kemadan olti kichik kemacha ajralib, odam qiyofasiga kirgan tangliklarni Yer sari olib uchadi. Rhaqning kemasi avvalgiday Qizilqum markaziga qo'nadi. Uning ixtiyorida Yer hisobicha, roppa-rosa bir yil vaqt bor. Shu bir yil ichida u Tang bilan ham, Yerning bo'lak nuqtalariga tushgan hamrohlari bilan ham aloqa qilmay, mustaqil ish ko'rishi mumkin. Markazning belgilangan rejasi shunday. Rhaq birinchi galda eski tanishlarini izlab topishi kerak.

Devona

Rhaq shaharga yaqinlashgach, xaroba devorni ko'rib ko'zlariga ishonmay qoldi. Yer vaqti bilan yigirma yildan ziyodroq vaqt ichida ko'rkamlashish o'rniga ortga ketgan shaharning manzarasi uni behad ajablantirdi. Rhaq odamlarning yurish-turishiga qarab ko'p narsa o'zgarganini sezdi. Shuning uchun hech kim bilan hamsuhbat bo'lmay, shahar aylandi. Buxoro sirtidan qaralsa, aytarli o'zgarmagan edi. Lukn tik chiqib tushgan minora ham o'shandayicha turibdi. Yo'q, sharafasi sal-pal yemirilibdi. Nimadir urilganga o'xshaydi. Sabohiddin o'qigan madrasadan fayz ketgan. Mullavachchalar ko'rinmaydi. Hujralarga yamoqchilar joylashibdi. Hovuzdagi suv ancha tiniqlashibdi. Atrofga yog'och so'rilar qo'yilgan. Odamlar choy ichib, gurunglashib o'tirishibdi. Odamlar zohiran osoyishta edilar. Botinan esa hadik va alam yog'ida qovrilib yashardilar. Kulgu bilan ko'z yoshlari qorishib ketgan edi. Rhaq ularga yaqinlashib, gurunglariga quloq tutdi: ular o'zlari haqida emas, Ispaniyaning taqdiri, finlar bilan tuzilgan bitim, Gitlarning maqsadlari haqida, paxta, yangi traktor xususida suhbat qurishardi. Bu gaplarni eshitib Rhaq Salimxo'jani, uning orzularini esladi. Demak, Salimxo'ja aytganday bo'lgan! Rhaq shunday kun kelishini, o'shandayoq bilgan edi. Darvoqe, Salimxo'ja bormikin? Amir changalidan omon chiqdimikin? Rhaq o'rnidan turib, Salimxo'ja yashagan uyni qoralab ketdi. Shaharning kunbotaridagi jinko'chaga joylashgan boloxonali uyga yaqinlashib, ochiq eshikdan ichkariga qaradi. Torgina hovli bolalar bilan to'la. Rhaq yanglishdimmikin, deb o'ylab orqasiga tisarildi. Yo'q, o'sha uy. Faqat eshik peshtoqiga lavha qoqilibdi. «Ibtidoiy maktab...»

U nima qilarini bilmay turganda eshik og'zida ko'zoynak taqqan, tepa sochi to'kilgan bir kishi ko'rindi. U ro'dapo chopon kiygan, burni beo'xshov — katta, quloqlari esa kichkina, bukchayibroq turgan, baland bo'yli Rhaqqa boshdan-oyoq razm soldi. (Yerdagi eski tanishlar bilan aloqani tiklanishi oson bo'lsin uchun Rhaq avvalgi genetik kod asosida odam qiyofasiga kirgan edi.)

— Birodari aziz, siz kimni yo'qlab keldingiz?

Rhaq javobga taraddudlandi. Keyin muddaosini aytdi.

— Asadovmi? — ko'zoynakli kishining yuzida xavotir uyg'ondi. — Bilmaysizmi hali?

— Nimani?

— Asadov — xalq dushmani, otishga hukm etilgan, — ko'zoynakli kishi keyingi so'zlarni qariyb pichirlab aytdi-da, ko'chaga chiqishi lozim bo'lsa ham qaytib ichqariga kirdi.

Rhaq joyida harakatsiz turib qoldi. «Bu odam nimalarni valdiraydi, — deb o'yladi u, — Asadov xalq dushmani? Asadov otilgan? Axir, Asadov amir zamonidagi bahslarda shunday jamiyatni orzu qilardi, eng odil jamiyat shunday bo'ladi, deb tortishardi-ku? Hamisha kambag'alga qayishar edi-ku? Uni nima uchun otdilar, nima uchun xalqning dushmani deyaptilar? Nima uchun nomini tilga olishdan cho'chiyaptilar? Mana bu odam dilida: «Asadov xalqparvar odam, yashab turgan bu uyini yigirmanchi yilda bolalarga topshirib o'zi kulbasifat uyga chiqib ketgan, bor mol-mulkini o'z ixtiyori bilan so'nggi tangasigacha topshirgan», deyapti. Tilida esa o'zga gap. Bu nimadan darak beryapti? Luknning bashorati tasdiqlanyaptimi? Tili boshqa, dili boshqa xalq taraqqiyot yo'liga o'ta oladimi? Hozir birmuncha ilgarilaganday tuyulyapti. Lekin

qo'rquvga asir bo'lgan bu odamlar xasdan tiklangan uychani qasr deb faraz qilsalar, yaqin kelajak davrning ayovsiz shamoli bu xaslarni uchirib, uychani vayron qilsa-chi? Bu odamlar jar sari borayotganlarini anglab yeta olarmikinlar? Anglab yetgan onlari vaqt yonib ado bo'lmasmikin?»

Rhaq shu savollarga javob axtarardi. Uning ongi oliy darajada bo'lsa-da, hozir javobga ojiz edi. Sahroda suvsab, holdan toygan, o'lim haq ekaniga ishonayozgan odam ko'ziga layli sochlarini yoyib olgan majnuntol, uning poyida esa suvga lim-lim to'lgan hovuz ko'rinsa, bechoraga g'oyibdan kuch-quvvat qaytadi. Yer tirnab emaklaydi, necha bor hushdan ketadi, o'ziga kelib yana tirishib emaklayveradi. So'ng... o'sha laylisochli majnuntol, o'sha suvga lim-lim to'la hovuz sarob ekanini angelaydi-yu... Rhaq hozir o'sha tashna odam, o'sha sarobga qarab borgan bechora ahvolida edi. U umidi darz ketgan holda iziga qayta boshladi. Hovuzga yetmay, o'ngga burilib, Shoazizning uyini qoralab ketdi.

Eshik ichkaridan tambalangan ekan, Shoazizning o'zi ochdi. U ancha to'lishgan, qorin qo'ygan, ustida oq ko'ylak, oq shim (Rhaq shaharda yurib, shu kiyimning rasm bo'lganini sezgan edi), soqol-mo'ylovini esa qirdirib tashlagan edi. U «Tabib afandi»ni tanisa ham, tanimaganga oldi.

— Keling, ota? — dedi u hadik bilan.

— Sizni bir ko'rib ketay deb keldim. — Rhaq Shoazizga qattiq tikildi.

— Tanimayroq turibman? — dedi Shoaziz undan ko'zini olib qochib.

— Men... Tabib afandiman. Uyingizda turar edim...

— Tabib afandi? — Shoazizning rangi bo'zardi-yu, ostona hatlab ko'chaga chiqdi. Atrofga olazarak qaradi. — Nimaga keldingiz? Sizni biron yubordimi? Chuchvarani xom sanashmasin! Borib ayting: sizni tanimayman. Sizlar bilan hamtovoq bo'lmaganman. Amir zamonida ham sizdayin afandilarni ko'rarga ko'zim yo'q edi, ha! Mening e'tiqodimni hech kim bukolmaydi. Borib ayting sizni yuborganlarga! — Shoaziz shunday deb jazavaga tushayozdi. Rhaq bu gaplarga e'tibor qilmay qattiq tikilganicha uning fikrini o'qiy boshladi. Shoaziz battar sarosimaga tushdi: — Menga bunday tikilmang. Jo'ng! Bu yerda qorangizni ko'rmayin! — U shunday deb hovlisiga kirdi-da, eshikni shartta yopdi.

Rhaq esa turgan yeridan jilmadi. Bir onning o'zida Shoaziz vujudida yashiringan haqiqatni bilib oldi. Rhaq o'sha damlardayoq Shoazizning e'tiqodsiz ekanini bashorat qilgan edi. Agar Yerdan ikki-uch odam olib chiqib ketishga ruxsat berilganda edi, birinchi galda shu Shoazizni mo'ljallagan bo'lardi. Rhaq uni dastlab ko'rgandayoq: «Tangbop odam ekan, olib chiqib ketsam, yerliklar bitta e'tiqodsiz odamdan qutulardi. Buning yaramas odatlari boshqalarga yuqmas edi», deb o'ylagan edi. Fikri yana to'g'ri chiqdi.

U iziga qaytmoqchi bo'lib besh-olti qadam bos-di-yu, to'xtadi. Aslida, Rhaqni bu ko'chaga boshlab kelgan kuch faqat Shoaziz emas, balki Nazirani ko'rish ishtiyoqi ham edi. Ammo nima uchundir qiz bilan uchrashuvga yuragi dov bermadi. Yerga uchishga tayyorgarlik ko'rib yurganida yaqinlari bilan bo'ladigan uchrashuvlarni turlicha tasavvur qilardi. Ayniqsa, Nazirani ko'rishni.... O'ylaganlari amalga oshmaydiganga o'xshaydi. U shu hadik bilan Naziraning eshigidan uzoqlashayotgan edi, ammo ko'p yurolmadi. Iziga qaytib, ikki tavaqali eshikni taqillatdi. Eshikni yigirma besh yoshlar chamasidagi jikkak yigit ochib, ro'dapo kiyimdagi notanish odamga ajablanib qarab qoldi, hatto salom berishni ham unutdi.

— Men Zokir akani yo'qlab kelgan edim, — dedi Rhaq uning ajablanib turganini sezib.

— Zokir aka?

— Ha, bu yerga kelmaganimga ham ko'p yillar bo'ldi. Nazira degan qizlari... Shamsi degan o'g'illari bor edi...

— E, Zokir otami? U kishi olamdan o'tganlarida men hali esimni tanimagan edim.

— O'g'illari-*chi?

- To'xtamurod aka... Ibrohimbekka qo'shilganlari uchun qamalib ketganlar.
— Nazira-chi?!
— Nazira opammi? Mening yangam bo'ladilar. Akamning oilalari. Hozir Toshkentda turishadi.

Yigit notanish kimsa yuzidagi iztirobni sezib, uni ichkariga taklif qildi. Rhaq hovliga qadam qo'y-di-yu, ammo uyga kirmadi. Torgina hovli o'rtasidan o'tgan ariq hali ham to'lib oqadi. Ammo bir tup o'rik qirqib tashlangan. Yerdan ikki qarich ko'tarilib turgan to'nkaning ust qismi chiriy boshlagan. Rhaq shu hovlida, shu ariq labida Nazira bilan uchrashuvini ko'p marta tasavvur qilgan edi. Hozir hovli o'rtasida tik turgan holda, yigitni hayratda qoldirib, nigohini sarsari kezdirar, Nazirani izlardi. Nazarida, kipriklari quyuq qiz hozir qo'lida kitob ushlagan holda uydan chiqib keladiganday edi...

Rhaq bir necha kun Buxoroda bo'lib, o'zgarishlarning barchasini fahmlab oldi.

Endi u «Tabib afandi»ning «kuni tugaganini» bilardi. Shuning uchun kiyimlarini o'zgartirib oldi. Odamlarga yaqin bo'lish uchun yana tabobatni tanladi. Rhaq palapartish uzatilayotgan biotok oqimiga qarab Sabohiddinning O'sh qasabasi yaqinida yashayotganini Yerga tushmayoq aniqlab qo'ygani uchun ham ko'p adashmadi.

U Farg'ona vodiysini qoralab borar, ariqlar labida chayqalib turgan terak-tollarni ko'rganida ham, sharqirab oqayotgan soy bo'yida dam olganida ham, buloq suvidan simirganida ham, keng dalani ko'rib ko'zi quvonganida ham Tangni eslardi. «Har holda Tang ham qachondir shunday bo'lgan», deb qo'yardi. Uchragan qizlarni Naziraga o'xshatib, yuragi o'rtanaverardi. Avvaliga Toshkentga borib, Nazirani izlab topmoqchi ham bo'ldi. Ammo qizning yaralarini yangilab qo'ymay deb cho'chidi.

Rhaq O'shda uzoq qolmay Kesganbelga boraverishdagi kattaroq qishloqqa kelib to'xtadi. Hovuz atrofida bosh egib turgan majnuntol soyasidagi so'riga o'tirdi. Shaharcha kiyingan, o'zbekka uncha o'xshamaydigan bu odamni samovarchi darrov sezib, toza ko'rpacha ko'targanicha shoshilib keldi. Keyin ozoda dasturxonda qand-qurs ham paydo bo'ldi.

Bir payt ko'chaning narigi betidagi pastqam binoning eshigi shasht bilan ochilib, etdor bir kishi ko'rindi. Agar u: «Qo'lingdan kelsa yurit-da, bu ishni!» deb baqirmaganida Rhaq unga e'tibor ham bermagan bo'lardi. U eshikni qarsillatib yopib, etigining qo'njiga qamchi bilan urib qo'ydi-da, choyxona tomon yurdi. Rhaq uning ko'zlaridan, yurishidan jizzakiroq odam ekanini sezdi. Etdor kishi choyxonaga yaqinlashdi-da, bepisandlik bilan ovozi balandlatib: «Qani, tog'a, yaxnadan oling», dedi.

— Ha, rais buva, bo'g'ilib chiqdingiz? — deb so'radi samovarchi unga katta sopol piyolada yaxna choy uzata turib.

— E, bo'g'ilmay bo'lami! Bu zang'arning kitobida Kesganbel yo'qqa o'xshaydi. Bitta do'xtir bergisi kelmaydi. Toshkandan odam kelarmish, men kutarmishman. Gapini qarang. Men rais bo'laman-u, uning nozu firoqiga qarab o'tiramanmi. Toshkanidan o'nta do'xtirni boshlab kelib Kesganbelga o'tqazib qo'yish qo'limdan kelmas ekanmi? Kimligimni bilmaydi-da, bu enag'arlar.

Samovarchi bu gapni eshitib, Rhaqni imlab ko'rsatdi. Rais Rhaqga picha tikilib qaradi-da, piyolani qo'yib, unga yaqinlashdi.

— Mehmon, siz do'xtir emasizmi? — dedi bu safar bir oz yumshab.

— Ha.

— Kesganbelga ketyapsizmi?

— Topdingiz.

— Topmay-chi! Men bir qarashda bilaman odamni. Toshkandan kelyapsizda, a?
— Yo'q.
— Yo'g'ingiz nimasi?
— Men urushdan qaytyapman. Kareliyada o'pkamni sovuqqa oldiribman. Endi tog'li joyning havosi pokiza, qimizi ko'p bo'ladi, deb kelyapman.
— Do'xtirmisiz, axir?
— Ha, ishonmasangiz sinab ko'ring. Ko'rsatay desam hujjatlarim yo'q. Yo'lda o'g'irlatib qo'ydim.
— O'g'irlatib qo'ydim, deng?.. — u Rhaqqa sinovchan tikildi. — Urilganlardanmasmisiz?
— Sinab, tekshirib ko'ring, deyapman-ku. Qani, qo'lingizni bering. — Rhaq uni bilagidan ushlab, ko'ziga tikildi. — Tomir urushingizga qaraganda qabziyatdan ozor chekasiz. Boshingiz og'rib turadi. Hozir ham og'riq qo'zg'alyapti.
— To'g'ri! — raisning ko'zlari charaqlab ketdi. — To'ppa-to'g'ri! E, yuring, menga hujjat-pujjat kerakmas. Hujjat degani anovi zang'arlarga kerak. Men ulardan ruxsat so'rab o'tirmayman. Ammo... hech kim bilmasin, a?

Rhaq jilmayib, ma'qul ishorasini qildi.

— Hujjatingiz bo'lmasa, ismingiz bordir?
— Ha, bor. Ismim Mirzaqayum. Mirzaqayum To'xtamirzaev.
— Bo'pti, qishloqchasiga Mirzavoy, deyaveramiz. Ma'qulmi, ketdik.

Rhaq — Mirzavoyning beulov ekanini bilgan rais tolga bog'loqliq otlardan birini yechdi.
— O'zimizning yigitlarniki, minavering. Ular arava-parava qilib boraverishadi, — dedi.

Rhaq ishning oson ko'chganidan yengil tortib, otning jilovini oldi.

Uzangiga oyoq tirab, egarga qornini berganicha, bir amallab mindi. Avvalgi safar Yerga kelganida uch-to'rt bor ot mingan bo'lsa-da, hali chavandozlikning bismillosini ham o'rganmagan edi. Uning beo'xshov harakatini kuzatib turgan samovarchi bilan rais o'zaro ko'z urishtirib, jilmayib qo'yishdi.

— Aslida eshakka minishingiz kerak ekan, — dedi rais yo'lga tushishgach.

— Nimaga?

— Chayqalib ketayotganingizni ko'rgan kishi bu odam tozza mast, deb o'ylaydi. Bu ahvolda yiqilib tushishingiz hech gapmas. Eshakka minganingizda, yiqilguday bo'lsangiz, oyog'ingiz uzun ekan, yerga tirab turib olardingiz. Eshak oyog'ingiz ostidan bemalol o'tib ketaverardi.

Raisning bo'yga ishora qilib aytgan hazil gapi ma'qul kelib, Rhaq kuldi. Rais sergap emas ekan. Bu Rhaqqa qo'l kelib, unga ko'z tikkanicha yashirin fikrlarini o'qiy boshladi: bu odam bir oz tajang, bir oz o'jar, qo'polgina. Achchig'i kelganda otasini ham ayamaydigan toifadan. Maqtanishni xush ko'radi. Farosat bobida bir oz g'arib. Kolxozi ancha badavlat. U kolxozni yana ham boy qilishni istaydi. Shu niyatda kolxozning cho'pini birovga oldirmaydi. Oqibatda ko'pning ko'ziga yomon ko'rinadi. Ammo o'zi ham nafsini tiygani uchun unga otilgan tosh borib tegmaydi. Kolxozga manfaati bor, deb ishontirilsa, Quyoshni Yerga olib tushishga, agar zararli ekaniga iqrar etilsa, uning yuziga qora bulut torttirishga tayyor odam. Har holda, fikri beqaror bunday rahbardan qo'rqqulik. «Kompyuterga o'xshab ketarkan, — deb o'yladi Rhaq undan nigohini uzmay. — Kompyuter xotirasiga singdirilgan har bir ishni so'zsiz bajaradi. Bu rais ham shunday. Kolxozni boyitaman, deb odamlarni xonavayron qilishi hech gapmas. Unga to'g'ri gapni tushuntirish qiyin. Afsuski, odamlar bir-birlarining fikrlarni o'qiy olmaydilar. Yo'qsa, bu odamni raislikka saylashmas edi. Kolxozni sermulohaza, ko'proq ertani o'ylaydigan, og'ir-bosiq odamga topshirishgan bo'lishardi. Yo'l qo'yilayotgan qanchadan-qancha xato yuz bermasdi. Ajab, ongli mavjudot uchun arimas bir ish — biotok oqimiga asoslangan holda

ma'lum masofada turib bir-birining fikrini o'qiy olmaslik qanchalar dahshatli oqibatlariga olib kelishi mumkin-a? Insoniyatning mana shu arziyas o'jizligidan qanchalar odam foydalanishi, sirtidan yaxshi ko'rinib, razil niyatlarini pinhona amalga oshiraverishi ham mumkin.

Buxorodan Farg'onaga kelgunga qadar Rhaq ko'p sofdil odamlarni uchratdi. Ularning gaplarini eshitib dili yayradi. Odamlar bilan hamsuhbat bo'lib Tangdagi hissiz, tuyg'usiz yurtdoshlarini esladi. Mana bu raisni uchratib, yana Tang ko'z oldiga keldi. U yerda ham hissiz, tuyg'usiz kimsalar avval ko'p bo'lmagan. Keyin tomir ota borgan. Yerda yaxshilar bilan birga yomonlar ham bor. Yomonlari kam. Ammo ko'payib ketarmikin bular? Odamlar qora niyatlilarga, berahmlarga barham bera olarmikinlar?

Rhaq shu o'ylar bilan Kesganbelga yetdi. Baland tog'ning yonbag'riga joylashgan qishloqda oqshomgi besaranjomlik zohir edi: o'choq mo'rilaridan tutun ko'tariladi, podadan qaytgan buzoqlar yeliga yetisholmay bo'zlaydi. Onalar bolalarini, bolalar otalarini chaqirgan... Qishloqning shu ko'rinishida, shu harakatida ajib bir pokizalik, bedorlik bor edi. Rhaq buni darrov sezdi.

Ikki tup bahaybat chinorga yondosh solingan ravonli samovarxona oldi sayhonlik, o'rta doira shaklida gulzor qilingan. Ravonda o'tirgan besh-olti choyxo'r rais bilan mehmonni ko'rib, o'rinlaridan turishdi.
— Ha, o'tiribsizlarmi? — dedi rais ularning salomiga alik olib. Keyin ovozi ko'tarib «Asqarali tog'a!» deb chaqirdi.

Ichkaridan past bo'yi, cho'tir yuzli kishi shoshilib chiqdi.
— Mana, do'xtirni boshlab keldim. Rais jon kuydirmasa, og'izlaringizga pashsha qo'ndirib o'tiraverasizlar. Hamma narsaga rais balogardon. Choy-poy qilib, do'xtirni joylashtiring. Erta-matan o'zim xabar olaman. Ha, otni qantarib qo'yinglar, egasi olib ketar.

Rais shunday deb, Rhaq bilan xayrlashdi-da, otini yuqoriga o'rlagan yo'lga soldi. Rhaq ajablanib turib qoldi. Mehmonning xijolatda turganini sezgan Asqarali yugurib kelib ko'rishdi-da, jilovni qo'lidan oldi.
— Xafa bo'lmaysiz, mehmon, raisimiz shunaqalar, — dedi. Bu orada ravondagilar ham pastga tushib, Rhaq bilan omonlashdilar. Tirsak shaklidagi choyxonaning kunchiqar tomoni ikki uy bir dahlizdan iborat shifoxona ekan. Rhaq shu yerga joylashdi.

Ertasiga sahar chog'i samovarxona biqinida o'tin yorayotgan devonavash odamni ko'rib Rhaq bir seskandi: mo'ylovlari oqarib ketgan bu odam Sabohiddin edi! Shundagina u biotok oqimlarining nima uchun pala partish bo'lib qolganini angladi.

Rhaq kun bo'yi samovarda beish o'tirdi. Devona ham kunini shu atrofda o'tkazarkan. Rhaq odamlar e'tiborini jalb qilmaslik uchun uning harakatlarini «loqayd» kuzatdi.

Oqshomga yaqin rais xushsurat bir juvonni boshlab keldi.
— Saboxonning hamshiralikdan picha xabari bor, vaqt-bevaqt sizga ko'mak berib turadi, — deb gapni kalta qildi-yu, iziga qaytdi.

Rhaq juvonni guzarda ko'rgandayoq taxtadek qotgan edi. Juvonning qaddi, dumaloq qora ko'zlari, quyuq kipriklari Nazirani eslatdi. Rhaq Yerda shuncha yurib bir-biriga bunchalar o'xshash ikki odamni endi ko'rishi edi. Faqat, Nazira qorato'ridan kelgan, bu juvon esa sariqqa moyil edi. Demak, Saboxon unga yordamchi. Demak, uni har ko'rganda Nazirani eslaydi. Xayoli hamisha o'sha qiz bilan band bo'ladi...

Saboxon yangi doktorning tikilib qarashidan o'ng'aysizlanib, nima qilarini bilmay qoldi. «Muncha qaraydi bu kishi, yo yoqam ochilib qolibdimikin», degan o'yda ko'ylagining yoqasini ushlab qo'ydi. Durrasini peshonasiga bostiribroq tortdi. Rhaq juvonning xijolat tortayotganini sezmedi. Asqarali Rhaqdagi o'zgarishni, juvondagi taraddudni payqab, oradagi o'ng'aysizlikni quvish uchun:

— Qizim, uyingga borovur, kech bo'lib qoldi, ishni erta-matan boshlarsan, — dedi.

Rhaq shundagina xayolini yig'di.

— Ha, ha, boravering. Bugun qiladigan ish ham yo'q, — dedi u shoshilib.

Saboxon eshitilar-eshtilmas «xayr», dedi-da, pastga tushib ketdi. Ana shu «xayr» degan mayin ovoz— Naziraning ovozi endi Rhaqning shunday orqasida pichirladi:

«O'qung har lahzakim, jonim dilar, ko'nglim qilar afg'on...»

«Endi men uchun har lahza otash azobi bo'ladi, — deb o'yladi u. — Ishqilib, vujudimda paydo bo'layotgan g'alati hislarning quli bo'lib, asosiy maqsadni unutib qo'ymay. Nima uchun Nazirani eslayapman? Ko'rishganimizda menga deyarli gapirmagan. Biron-bir va'da ham bermagan. Uni eslashimdan nima foyda? Unutishim, ha unga bog'liq har qanday xotirani unutishim kerak. Nazira — men uchun yo'q odam. Uning ovozi ham, g'azallari ham, chehrasi ham yo'q...»

Shu lahzadan boshlab Rhaq butun diqqatini to'plab, xotiralarini unutishga kirishdi. Nazira yodiga tushishi bilan uni xayolidan quvaverdi. Saboxon kelgandan keyin ham faqat ish haqida o'ylashga tirishdi. Shu sababli juvon bilan durustroq gaplashmadi ham.

Ikki kun shifoxonani tartibga keltirish bilan o'tdi. Suvog'i ko'chgan joylarni suvashdi, oqlashdi. Saboxon deraza oynaklarini yuvib, oq pardalar tutdi, hovlini o'tdan tozaladi. «Mayda-chuyda» ishlarga Rhaqning uquvi yo'q edi. Shuning uchun juvonga yordamlashdi.

Uchinchi kuni rais kutayotgan vrach ham kelib qoldi. Past bo'yli, etdor, yuzidan samimiyat yog'ilib turgan bu yigit darrov Rhaqning diqqatini tortdi, u bilan hamnafas yashashidan sevindi. Dilmurod oilasi bilan kelgani uchun Asqarali ularni o'zining uyiga joylashtirdi. Rais avvaliga Dilmurodning tashrifidan norozi bo'ldi. Chunki Rhaq uning diliga o'rnashgan, endi boshqasini xushlamas edi. Ammo Dilmurodning uzog'i bilan bir-bir yarim yildan so'ng yana ToshMI ixtiyoriga qaytib ketajagini bilgach, bu yerda ishlashiga qarshilik bildirmadi. «Kesganbelda ikkita do'xtir bor ekan», degan gap tarqalishini o'ylab, kerilib ham qo'ydi.

Dilmurod kelgan kunning ertasiga Rhaq Devonaga yaqinlashdi. To'g'rirog'i, bunga Dilmurodning qizi Umida sabab bo'ldi. Voqea yuz bergan vaqtda ular raisning qabulida edilar, tafsilini keyinroq eshitdilar.

O'sha tun jala quydi. Tongga borib qora bulutlar kambag'alning ko'rpasiday bo'lib qoldi. Jalada savalanib, shumshaygan tabiat gunohkorona sukut bilan quyoshning ko'tarilishini kutdi. Ufq yorishishi bilan Kesganbel uyg'ondi. Eng avval guzarda jonlanish sezildi. Asqarali tarasha yorib, samovarga o't tashladi. Keyin soy bo'ylab yuqorilagan yakkatovon ko'chada oq eshak mingan qariya ko'rindi. Eshak loy sachratib kelib choyxona oldida to'xtadi. Qariya shoshilmay tushib, tosh zina bilan yuqoriga ko'tarildi. Yaktak kiyib, qo'shbelbog' bog'lagan Asqarali uni qarshilab, quyuq so'rashdi-da, ichkariga taklif qildi. Qariya uning lutfiga minnatdorchilik bildirib, panjaralari to'q yashil rangga bo'yalgan ensiz so'riga o'tirdi. Yuziga fotiha tortib, belidagi chorsini yechdi-da, dasturxon o'rnida yoyib, yarimta nonni o'rta qo'ydi.

Suv qaynaganda samovarxona odamga to'lgan edi. To'planganlar uzoq guring qilib o'tirmay tez tarqashdi. Guzar bir oz bo'shab qoldi. Kun yoyilishi oldidan yana gavjumlashdi. Shu paytda kechadan beri ko'rinmayotgan Devona paydo bo'ldi. Odamlar unga qarab qo'yдиларu e'tibor bermadilar. Bir mahal katta qayrag'och atrofida ivirsib yurgan Devona baqirdi. Barzangi yigit so'kindi. Keyin notanish qizchani ovozida keldi. Hamma shu tomonga qaradi:

— Urmang! — dedi qizcha alam bilan. So'ng yonida turgan kishini yengidan tortdi-da, unga najot ko'zi bilan boqib, yolg'irdi: — Amaki, ayting, urmasin!

Voqeani loqaydlik bilan kuzatayotgan kishi qizchani boshini silab qo'ydi. Ammo joyidan jilmadi. Qizcha atrofida odamlarga bir-bir qarab chiqdi. Ba'zilar kulimsirab, ba'zilar achinib, ba'zilar esa achchiqlanib turar, qiyiq ko'zli yigit changalida azob chekayotgan mo'ylovli Devonaga yordam berishni hech kim o'ylamasdi.

Qizcha bir zum dovdurab turdi-da, oxiri chidayolmay, yugurib borib yigitning qo'llariga yopishdi: «Urmang! Nimaga urasiz?!» — deb qichqirdi. Yigit jahl bilan bir siltagan edi, qizcha chalganchasiga yiqil-di.

Shundan keyingina odamlar yigitning qo'llarini qayirib: «Esing bormi, bolada nima gunoh!» deb uni ko'rgan bo'ldilar.

To'planganlar Devonaning aybsiz ekanini yaxshi bilardilar. Lekin unga yordam berishga odatlanmagan edilar. Devona o'rnidan turib, atrofida odamlarga qo'rquv ko'zi bilan qarab, g'alati ovoz chiqardi. Odamlar sergaklanib, «Yana tashlanib qolmasin», degan xavotirda orqaga tisarildilar. Ammo u hech kimga tegmadi. Alamli baqirdi-da, yuqoriga, qabrston tomonga qarab ketdi.

Qizcha uning izidan bir oz qarab turdi. Keyin hali yiqilganida ko'tarib olib, mehribonlik qilayotgan ayolning quchoq'idan yulqinib chiqdi-da, jabrdiydani orqasidan yugurdi. Biroq uzoqqa borolmadi. Tutib olishdi.

— Kimning qizi ekan, batlikka o'xshamaydi? — dedi ayollardan biri.

— Yangi do'xtirimizning bolasi, — dedi Asqarali shoshilib pastga tushayotib.

— Qaysi biriniki, keyin kelganinikimi?

— Ha, Dilmurodniki. Biznikiga tushishgan. Saboxon, qizim, sen olib borib qo'ya qol, — dedi Asqarali orqasidan kelayotgan juvonga qarab.

Saboxon ma'qul ishorasini qilib, qizchani ko'tarib oldi-da, samovarxona yaqinidagi ko'chaga yurdi.

Guzardan sal nariroqdagi, loyshuvoq ustidan oqlab qo'yilgan uy Asqaraliniki edi. Ayol, bu uy yaqiniga yo'lash u yoqda tursin, uzoqdan ko'zi tushsa ham yuragi g'alati bo'lib ketar, birrov kirib-chiqishga bahona izlab yurardi. Bugun bahona oyoq ostidan chiqdi. Shundan quvonibmi, qizchani suyub-erkalab ichkari kirdi. U hovli o'rtasida turgan notanish juvonn ko'rib, «onasi shu bo'lsa kerak», degan o'y bilan unga yaqinlashdi.

— Egachi, shirinchangiz guzarga o'ynab chiqqan ekan...

— Voy o'lmasam, uyda uxlab yotgan edi-ku! — Juvon Saboxon bilan so'rashishni ham unutib qizchasini yolg'ondan koyidi. Ayol ona-bolaga bir oz kulimsirab qarab turdi. So'ng bo'lgan voqeani qisqacha bayon qilib, o'zini tanishtirdi-da, mehmonni uyiga taklif etib, orqasiga qaytdi. Uning to'rdagi uy tarafga qarab-qarab qo'yganini juvon sezdi.

— Sen aralashib nima qilarding, g'irtmak, u jinni ekan-ku, — dedi ona qizning shilingan tirsagini yuva turib.

— Kim? — dedi qizcha burnini tortib.

— Kim bo'lardi, o'sha mo'ylovli kishi-da.

— U jinnimas.
— Ha, bo'пти. Jinni bo'lmasa jinnimasdir. Sen kattalarning ishiga aralashma. Ayb bo'ladi.
— U jinnimas, — dedi qizcha o'jarlik bilan. — U yaxshi kishi. Urgan odam jinni.
— Bo'ldi, jonim, bo'ldi. Jinnimas, dedim-ku. Qani yur, uyqing chala bo'libdi. Yana birpas uxlab ol.

Qizcha shiftga qoqilgan gulli qog'ozga tikilib yotdi. Guzardagi voqea yana xayolidan o'tdi. U o'rnidan turdi-da, deraza pardasini ko'tarib, asta tashqariga qaradi. Onasi ko'rinmadi. Shundan so'ng eshikni ochib hovliga, undan lip etib ko'chaga chiqdi-da, avval guzarga, undan Devona ketgan tepalikka qarab yurdi. Yo'l qizchani qabristonga olib bordi. Qizcha qo'sh qayrag'ochga yaqinlashgach, qo'rqib to'xtadi. Atrofga olazarak qaradi. Sal yuqoriroqdagi bostirma oldida o'tirgan Devonani ko'rgach, sal dadillanib, o'sha tomon yurdi.

Devona hujrasi yonidagi xarsang ustida ma'yus o'tirardi. Ammo qizchani ko'rishi bilan chehrasi yorishdi.

— Burningiz og'riyaptimi? — dedi qizcha uning ro'parasiga cho'nqayib. Devona javob o'rniga kuldi. Uning mehribonligidan quvondi. — Mening manovi yerim qonadi, — dedi qizcha tirsagini ko'rsatib. — Bitta ham yig'lamadim.

Devona titroq barmoqlari bilan uning tirsagini siladi.

— Opoq, opoq, og'rimsin, — deb yana kuldi.
— Sizzi otingiz nima? Meniki Umida.
— Um... Um... U-mi-da. Umida! — devona shunday deb zavqlanib kuldi.
— Sizziki-chi?

Devona jim qoldi. O'yga toldi. Haligacha hech kim unga bunday savol bermagan edi. U boshqalar kabi o'zining ham ismi borligini bilmasdi. To'g'rirog'i, ismini allaqachon unutib yuborgandi. Umidaning savoli uning miyasiga yashin kabi urilib, chang bosgan xotiralarini qalqitib yubordi. Darvoqe, ismi... Uning ham chiroyli ismi bor edi. Onasi ismini aytib, suyib-erkalardi. Oppoq qor ko'ziga qora qon bo'lib ko'ringan o'sha kundan beri hech kim uning ismini aytib chaqirmadi. birov «Oting nima?» deb ham so'ramadi. Faqat shu qizcha so'radi...

Devona Umidaga hayratlanib bir qaradi-da, so'ng indamay o'rnidan turib, hujrasi tomon yurdi. Umida uning bu qilig'iga tushunmadi. Hujraning g'ijirlab ochilgan eshigi, Devona ichkariga kirgach, o'z-o'zidan taraqlab yopildi. Umida uning orqasidan borib, eshikni itardi. Ichkari bir zum yorishdi-yu, yana qorong'ilashdi. Tuynuklardan nayzasifat bo'lib tushib turgan nur hujrani yoritishga o'jiz edi. Umida nimqorong'i uychaning o'rtasida cho'nqayib o'tirgan Devonaga yaqinlashdi.

— Sizga nima bo'ldi amaki?

Devona qimir etmadi. Gapirmadi ham.

... Umida kelgan kuni zerikdi. Eshik og'zida turib o'tgan-ketganlarga qaradi. Qo'shni bolalar kalta ko'ylak kiygan, oppoqqina qog'irchoqday bu qizga qarab kulib qo'yishdi. Umida begonasirab, devorga suyanganicha turaverdi. Bolalarning birinchi bo'lib so'z boshlashlarini kutdi. Shu payt muyulishdagi bolalar yugurib qolishdi. Keyin narigi ko'chadan «Jinni! Jinni!» degan qiyqiriqlar eshitildi. Dam o'tmay bolalar qurshovida irg'ishlab kelayotgan shopmo'ylovli, sochi ustara bilan qirilgan, boshyalang, sarpoychan, qirra burun Devona ko'rindi. Devona Umidaning yonidan o'tib ketdi-yu, ammo tezda iziga qaytdi. Chug'urlashayotgan bolalarni po'pisa qilib, quvgan bo'ldi-da, mehmon qiz qarshisida cho'nqayib, tirjaydi. Bolalar, shaharlik qiz hozir dod solib uyiga qochadi, deb o'ylab, Umidaga tikilib qoldilar. Umida chindan ham bir oz qo'rqdi. Lekin sirini fosh etmaslik uchun o'zini majburlab jilmaydi. Devona bundan quvonib,

qiqirlab kuldi-da, mo'ylovining uchlarini tishlab miyovladi. Umida uning bu qilig'idan kulib yubordi. Qilig'i qizchaga ma'qul bo'lganini anglagan Devona o'rnidan turdi-da, «Apalamza al, hevamiza ham... Bibi shapoq, qambar buqoq...» deb o'ynab, irg'ishlay boshladi. Keyin guzar tomon yugurdi. Umida chug'urlashayotgan bolalarga qo'shilib, uning izidan chopdi. U yangi orttirgan o'rtoqlari bilan kun bo'yi Devonani ermaklab yurdi...

...Umida jinni ham biron narsadan xafa bo'lar, deb sira o'ylamagan edi. Shu sabab hujra o'rtasida o'tirgan Devonaning bu qilmishidan cho'chib, orqasiga tisarildi. Tashqariga chiqdiyu pastga yugurdi.

Soy bo'yida bir oz salqinlab qaytgan Aqida qizining g'oyib bo'lganini bilib, tashvishdan o'zini qo'ygani joy topolmay turganda Umidaning o'zi ko'rindi. Shu bo'yi qizaloq onasining qattiq nazoratiga o'tib, kechga qadar hovlidan bir qadam siljimadi.

Shomda, o'rtadan dasturxon yig'ilib, Umida uxlab qolgach, Aqida eriga uning bugungi qilmishini aytib berdi.

Dilmurod Umidaning «jasorati»ni Saboxondan eshitgan, shuning uchun xotinining hayajonli gaplarini xotirjam tinglardi.

— Men uni uxlayapti, deb bemalol yursam, bir juvon «Mana shirinchangiz», deb kirib keldi.

— Qanaqa juvon olib keldi?

Aqida erining qitmirligi tutganini sezdi-da, qaldirg'och qanotidan nusxa olgan qoshlarini sal chimirib: «Ko'hlikkina, chiroylikkina...» — deb kesatib, bu ham yetmaganday, «siz bop ekan», — deb qo'shib qo'ydi.

— Otini bilmadingizmi? — dedi Dilmurod jilmayib. U bir savol bilan xotinining qitig'iga tekkan, endi olovga jindak moy sepmoqchi edi.

— Bildim. Havoxon dedimi, Saboxonmi, shunga o'xshash. Ko'chasini ham aytdi. Yangangizga darrov xabar qilsangiz, kelib bir oy supurib turardilar.

— Shuginami?

— Yana nima kerak edi?

— Menga salom aytmabdi-da?

— Aytdi. Sog'inib-sog'inib salom, dedi.

— Mana bu boshqa gap. Siz u bilan yaxshiroq tanishib oling Zerikmaysiz.

— Shunaqa deng... O'zingiz ham... ketganimdan keyin zerikmassiz?

— Balki...

— Qachonla tanishib oldingiz?

— Kecha, kelishimiz bilan.

— Yo'lingizga ko'z tikib o'tirgan ekan-da, bechora!

— Shunaqa desa ham bo'ladi... Shifoxonada hamshiralik qilar ekan.

— Xudo beribdi. Hali ko'zlari kesak teryatuvdi, sizni qidirgan ekan-da. Bu yerga ham kelib turar endi.

— Kunda besh mahal kelmoqchi.

— Hm... menga desa ming marta kelsin.

— Yo'q, faqat besh marta keladi.

— Kelaversin.

— Nimaga besh marta keladi, deb so'ramaysizmi?

— So'ramayman. Menga nima?

— U besh marta namoz o'qigani keladi.

— Namoz? — Yolg'ondan arazlayotgan xotin enda chindan ajablendi.

— Ha... Etagimda namoz o'qiydi.

— Namoz o'qishga boshqa joy qurib ketibdimi? — xotin labini burib kuldi.
— Ha, qishloqlarida arzirli joynamoz topilmas ekan. «Siz pokizalikda farishtaning o'zi ekansiz», deb sig'inib kelmoqchi.

Aqida kulib yubordi. Eriga mushtumini ko'rsatib, nozli po'pisa qildi. Dilmurod xushsurat yigit bo'lgani uchun Aqida uni hammadan rashk qilardi. Rashkini qanchalik pinhona tutishga urinmasin, ayollarga xos ojizlik tuyg'ularini ko'pincha fosh qilib qo'yardi. Alqissa, sevishgan er-xotin uchun rashk ham darkor. Lekin u quyushqondan chiqdimi tamom, oshga zahar tushadi, muhabbat chinnisi darz ketadi, halovat buziladi. Dilmurodga Aqidaning rashk qilishi yoqardi. Rashk avvalo kuchli muhabbat belgisi. Xotin erni qizg'andimi, demak, qattiq sevadi. Er uchun yana nima kerak? Aqidaning birgalashib kelishi ham bejiz emas-da!

...Rhaq Dilmurod bilan Aqidani dastlab ko'rgandayoq ularning chehralaridagi parishonlikni ilg'agan, bu yerga besabab kelishmaganini sezgan edi. Dilmurod bilan suhbatlashgach, uning ko'zlariga boqib, boshiga tushgan tashvishdan ogoh bo'ldi. Dilmurod «Meditina texnikumini tugallagan Mirzavoy»ga darrov elakisha qolmadi. Tanishgan chog'larida ota-onasining vafot etganlarini, o'zi yetimxonada tarbiya ko'rib, so'ng ToshMIning tugallaganini aytdi. ToshMIda professor Razzoqov degan donishmand olimning etagini tutgani, uning qiziga uylangani, ruhiy xastalarni davolashda yangilik yaratmoqchi ekanini esa yashirdi. Dilmurodning ichki sirlari boshqalar uchun pinhon edi. Ammo bu borada hech qanday to'siq bilmaydigan Rhaq, o'sha tanishgan kunlariyoq, professor Razzoqovning tuhmatga uchrab xalq dushmani sifatida hibsga olingani, oqibatda ilmiy izlanish uchun Dilmurodning imkoniyatlari qir qilgani, qaynotasining yaqinlari maslahatiga kirib Aqida bilan xo'jako'rsinga ajrashgani, «yo'l qo'ygan xatolarini yuvish uchun eng uzoq qishloqqa oddiy vrach bo'lib kelganini» bilib oldi. Yolg'ondan ajralishsa ham bu qilmishlari uchun ich-etlarini yeb yurishlari, bir-birlariga g'oyat mehr-oqibatli ekanliklari Rhaqni hayajonga soldi. U ham uylanib, xotini bilan ko'p yil birga turdi. Farzand ko'rdi. Ammo ular orasida hech mahal bunday yaqin, iliq munosabat bo'lmagan. Er-xotinni bir-biriga bog'lab turadigan mehr ipi ham bunchalar pishiq emasdi. Rhaq Yerga avval kelganida xotinini ko'p esga olgan bo'lsa-da, biroq, vujudida unga intiluvchi, oshiquvchi qaynoq kuch uyg'onmagan edi. Rhaq Dilmurodni o'z o'rniga qo'yib ko'rdi. Yo'q, bu yigit hech qachon xasta xotinini tashlab, uzoq safarga o'tlanmasdi. Aqidaniku, aytmasa ham bo'ladi. «Aqalli uch-to'rt kun birga turay», deb shundan-shunga kelibdimi, demak, erini beqiyos mehr bilan ardoqlar ekan. Agar ularga Tang sharoiti yaratib berilsa-chi? Vujudlaridagi eng samimiy tuyg'ular o'rniga: «Yuksalish uchun ishlash, ishlash uchun yuksalish kerak, boshqa narsalarni o'ylash, hissiyotga berilish taraqqiyot yo'lidagi eng dahshatli g'ov!» degan tushuncha singdirilsa-chi! U holda Dilmurod xotini bilan chinakamiga ajralishardi. Aqida esa bu yerga kelmasdi. Umuman, ularning Lukndan farqi qolmasdi.

Rhaq Yerdagi turmushni kuzatib, uyg'onishning bahoriy fasli endi boshlanib, daraxtlar gullagan choqda qorga tutilganini bildi. U odamlar ongidagi o'zgarishlarni sezgan, hayotning salbiy ko'rinishlari, Shoazizga o'xshagan kishilarning oqibatda zarba yeyishlarini ham bilib turardi. Biroq, unga qadar oradan yillar o'tishi, odamlar shu vaqt mobaynida zohiran go'zal va to'kin, botinan esa asabiy hayotning tirnoqlari orasida ko'p dard chekishlari lozimligini ham tushunardi. Orzu qilgani, kutgani taraqqiyot necha o'n yil ortga surib tashlangani ham sir emas edi unga. Eng nodir aql egalari xalq bag'ridan yulib olingan. Xalq bu qo'rquvlardan qutulib yana uyg'onguncha ko'p vaqt kerak. «Bunaqa voqea hatto Tangda ham yuz bermagandir», deb o'ylardi u. Shularni o'ylagani sayin battar qayg'urardi.

Dilmuroddan ajraladigan biotok oqimi Rhaqni taajjubga soldi. U dastlab Salimxo'ja bilan Sabohiddinni ko'rganda shu holga tushgan edi. Biotok oqimining bu darajada kuchli bo'lishi o'sha shaxsning oliy idrok egasi ekanidan dalolat beradi. Salimxo'ja buni amalda isbot etmoqchi, idrokini to'g'ri yo'lga qaratmoqchi edi, yarim yo'lda ildiziga bolta urdilar, Sabohiddin ham

qoqildi. U adashmaganida ulug' alloma bo'lishi mumkin edi. Afsuski, muhit uni boshqa yo'lga burib yubordi. Dilmurod Rhaqqa butunlay boshqa olam bo'lib ko'rindi: aql-farosati, e'tiqodi, haq yo'lni ajrata bilish uchun uning e'tiborini tortdi.

Rhaq ko'p narsani bilmaydigan kishi bo'lib Dilmurodga yaqin yurishga ahd qildi.

Tuyg'uning Uyg'onshi

Tog'da tong qushlarni emas, balki qushlar chug'ur-chug'ur bilan tongni uyg'otadi. Ufq picha oqargach, kunchiqarda ivirsib yurgan bulutlar chekkasi qizardi. Keyin qip-qizil bo'lib quyosh ko'rindi. Ana shunday sehrli, latofatli lahzalarni eshakning hangrashi buzdi. Avval betoqatrog'i o'pkasi to'lib astoydil hangradi. Keyin qishloqning hali u-hali bu yeridan birin-ketin «hasratdosh»larning hangrashi keldi. Yumushi borlar o'rinlaridan turib, ishlariga ketdilar, bekorchilar esa, bir g'ijini olib ko'rpani boshga tortdilar-da, uyquni kelgan joyidan davom ettirdilar.

Kun yorishishi bilan Asqaralining uyida ham jonlanish sezildi. Ichkari uydin avval Asqaralining ovozi keldi. U xotiniga nimadir deb tayinlab, choyxonaga chiqib ketdi.

Dilmurodning uyqusi o'chib o'rnidan turdi-da, hovli etagidagi soy bo'yiga tushdi. Muzdek havodan vujudi entikib ketdi. Yarim-yalang'och bo'lib yuvingach, o'zini qushdek yengil sezdi. Kayfiyati ham ko'tarildi. Katta xarsangga suyanganча quyoshning ko'tarilishini kuzatdi.

«Qishloqda hayot osuda, shoshilmay kechadiganga o'xshaydi, — deb o'yladi u. — Shaharda kun qisqadek tuyuladi. Arzimagan ishlarni ham bajarib ulgurmaysan. Tabiatning bunday sehrini kuzatish esga ham kelmaydi. Yoki odam shaharga ko'nikib borgani sayin tabiatdan uzoqlasharmikan? Yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas. Axir insonning tabiatdan uzoqlashishi — halokat bilan barobar-ku? Agar bu hol yuz bersa, odamlarning o'zaro munosabatlarigacha o'zgarib, Yer hayoti qil ustida bo'lib qoladi-ku? Bunga yo'l qo'yish mumkinmi? Inson tabiatning farzandi. Farzand ona mehridan uzoqlashsa, bu mehrdan qonmasa vahshiylashadi. Inson — tabiatning eng ongli farzandi — o'z onasi ko'ksiga pichoq qadarmikan? Balki ba'zi erkatoylarga o'xshab onasining jindek xafa qilib turar. Lekin ertami-kechmi esini yig'ib olishi shart!»

Soyning narigi sohili bo'ylab o'tgan, tuproq ko'pchib yotgan ko'chada oyog'iga eski kalish kiygan, to'qim urilmagan eshakka minib olgan podachi ko'rindi. U Dilmurodga ko'zi tushishi bilan qulluq qilib salom berdi. Dilmurod, garchi soyning shovqini bosib ketsa-da, ovoz chiqarib alik oldi. Podachi yana qulluq qilib yo'lida davom etdi. Hovlida ayollarning ovozi eshitilgach, Dilmurod iziga qaytdi.

To nonushta qilib bo'lishguncha kun yoyildi. Dasturxon yig'ilmay turib Umida burama qanddan ikkitasini oldi-da, etagiga yashirdi. Asqaralining xotini buni ko'rib kulimsiradi. Aqida esa uyatdan yonib ketay deb eriga qaradi. Dilmurod: «Qani, ko'raylik-chi, nima qilarkin», degandek xotirjam bosh irg'adi. Umida, harakatimni sezishmadi, deb o'ylab o'rnidan turdi-da, ko'cha eshigi tomon yurdi. Shundagina Aqida o'zini tutib turolmay hay-hayladi. Onasiga e'tibor bermay eshik og'ziga borib qolgan Umidaga avval Dilmurod yetib keldi.

— Qaerga bormoqchisan? — deb so'radi u, qizini qo'lidan ushlab.

— Ko'chaga, — dedi Umida ayyorlik bilan.

— Yur, birga boramiz.

— O'zim boraman.

Dilmurod sergak tikilib turgan Aqidaga bir qarab oldi-da, qizining qulog'iga shivirladi:

— Ayang bilib qolsa, uyga qamaydi. Men bilan chiqsang, aytgan joyingga boramiz. Ayangga

«do'xtirxonaga ketyapmiz», degin.

Umida ma'qul ishorasini qilib, onasiga qaradi:

— Ayajon, men do'xtirxonaga borar ekanman, — dedi bidirlab.

Aqida ota-bolaning niyatini anglab, norozi qiyofada bosh tebratdi, ammo qarshilik qilmadi.

Rhaq qo'l ushlashib kelayotgan ota-bolani ochiq chehra bilan qarshilab, Umidani suyib ko'tardi. Ichkaridan Asqarali chiqib, Dilmurod bilan omonlashdi.

Samovarxonada hech kim qolmagani uchun bir choynak choyni maydalab gurun qilishdi.

Umida bu «sergap» odamlardan bezib, pastga tushdi.

— Devonaga qand bermoqchi, birga borishga va'da qiluvdim, — dedi Dilmurod qiziga qarab.

— Bolaning qalbidek pokiza narsa yo'q bu yorug' dunyoda, — dedi Asqarali o'ychan qiyofada.

— Devona ko'nglida mehr uyg'otibdi-da, shuning uchun unga yaxshilik qilmoqchi. Do'xtir inim, meni aytdi dersiz, Xudo xohlasi qizingiz ulg'ayganda odamlarga yanayam mehribon bo'ladi.

— Aytganingiz kelsin, Asqarali aka. Axir, odamni odamga bog'lab turadigan narsa shu mehr-oqibat-da.

— Shunaqa-yu, ammo buni hammamiz ham tushunib yetavermaymiz. Bolaligimizda barcha ko'zimizga yaxshi bo'lib ko'rinadi. Keyin bora-bora odamlarni xillarga ajratamiz. Unisiga egilamiz, bunisini tepkilaymiz. Mana, shu Devonani qarang. U ham Xudoning bir bandasi. Aytgan ishingizni qiladi, birovga ozor yetkazmaydi. Lekin yotib-turishi itdan xarob. Buni hammamiz ko'ramizu parvo qilmaymiz. Oqibat degani bunaqa bo'lmaydi-da.

— Asqarali aka, Devonaning hech kimi yo'qmi?

— Yo'q. Devona bu yerlik emas.

— Qaerdan kelib qolgan?

— Do'xtir inim, buni o'zim ham tayin bilmayman. Ammo bir odamga o'xshataman.

Bosmachilar davrida Norxo'janing qarorgohida bir mullani ko'rgan edim. Novqatlik edi, chamasi. Ismi Sabohiddinmi, yo boshqami, eslolmayman, ammo o'shanga o'xshataman. Devona kolxoz tuzilmasdan ilgari paydo bo'lgan bu yerda. Keyin uni bir ayol izlab keldi. Nazarimda, singlisi bo'lsa kerak. Devona uni tanidi, chamamda. Ikkovlashib ketishdi. Lekin yil o'tmay Devona yana bu yerga qaytib keldi.

— Novqatdan dedingizmi? Bu yerdan uzoqmi?

— Ana shu tog'ning orqasida. — Asqarali shunday deb ro'parada qorayib turgan tog'ni ko'rsatdi.

— Bizdan oldingi do'xtir uni tuzatishga unnab ko'rmaganmi? — dedi Dilmurod.

— Be, esi butunlarga og'rinib qarardi-yu, nima deyapsiz? — Asqarali kulimsiradi. — Dimog'i osmonda edi. Bekorga qaramasdi. Odamlar hammasiga indamay keldi-yu, omma Fotma kampirning echkisini olganda chidab turolmadi. Kampirni yara bosgan ekan deng, u zang'ar dori keltirib beraman, deb mushtiparning echkisini olibdi. Dumini tugib yubordik. Mana endi, sizlar keldilaringiz...

Bu gapni eshitib, Dilmurodning badani muzlab ketdi. Nazarida, Asqarali tagdor gapirib: «O'zlaring ham odamlarni o'sha do'xtirday shilarsizlar, a?» demoqchi bo'lardi. Dilmurod kalovlanib o'rnidan turdi. Qizining kutayotganini bahona qilib, pastga tushdi. Rhaq unga ergashdi.

Devonaning qachon, qaerdan kelganini hech kim aniq bilmas edi. Uni dastlab mozarboshida ko'rdilar. Keyin u pastga tushdi. Samovarxona atrofida aylanib yuradigan bo'ldi. Go'rkovning omonat hujrasida yashay boshladi. Uning ismi ham, kimligi ham qishloqdagilar uchun qorong'i

edi. Ba'zan g'udranib, ba'zan kulib, ba'zan yig'lab yuradigan bu kimsaga hamma o'zicha nom bergan edi. Kim «Devona», kim «Mo'ylov jinni», kim «Mozor jinni» deb atardi. Bolalar esa oddiygina qilib «Jinni» deb chaqirishardi.

Devona beozor edi. Qishloqdagi hojatmandlarning, samovarchining yumushini bajarib, nonini halollab yerdi. Samovarxonadan bir necha marta joy qilib berishsa ham turmadi. Mozorga chiqib ketaverdi.

Bir kuni go'rkov uni yoniga chaqirdi. Qo'liga ketmon berib «kavla» dedi. Devona ketmonni qo'rqibgina ushladi. Go'rkovga xavotir ko'zi bilan qaradi. Keyin titroq qo'llari bilan ketmonni nari otib yubordi-da, yig'lamsirab orqasiga tisarildi.

Hammaning yumushini beminnat bajarib yuruvchi Devona, bir necha marta zo'rlasa ham, go'rkovning aytganini qilmadi.

Mol kirmasin uchun atrofi shox-shabba bilan o'ralgan qabriston qishloqdan uncha uzoq emas. Ikki tog' orasidan shiddat bilan oqib chiquvchi katta soy qabriston etagidan xarsang toshlarga bosh urib o'tadi. Devona yashaydigan xujra soydan ellik qadamcha balandda. Uning bisotida kimdir rahm qilib bergan (yoki avvalgi go'rkovdan qolgan) eski ko'rpagina bor. Hujradan mozordagi har bir qabr yaqqol ko'rinib turadi. Quyosh tog' cho'qqilari ortiga o'tib, toshlar qoraya boshlagan paytda Devonaning turar joyiga kelgan yuraksizroq kimsani vahima bosishi mumkin.

Tun... Sukunat... O'liklar maskani... Barglarning shivirlashi... Tanho devona...

Devona esa vahimali tundan cho'chimas edi.

Ba'zan, samovarxonada ko'rinmagan kezlari, u hujra yonidagi xarsangda cho'nqayib o'tirgancha mozorga tikilardi. Xuddi muhim bir narsani o'ylayotgandek bo'lardi. U dafn marosimlariga barcha qatori xuddi esi butun odamday qatnashardi. Tobut ko'tarardi, yetti qadam sanab yurardi, pichirlab bir narsalar derdi. Mozorga kelgach, bir chekkada sukut saqlab o'tirib, tilovat qilinishini kutardi. Marosim tugagach, hech kimga e'tibor qilmay, hujrasiga kirib ketardi. U faqat Xo'ja piyonning janozasida qatnashmagan edi. Saharda samovarxonaga tusha turib, daraxtga o'zini osib qo'ygan Xo'ja piyonni ko'rganu orqasiga qaytib, ikki kun hujrasidan chiqmay yotgan edi.

Bolalar Devona bilan o'ynashni yaxshi ko'rishar, ammo ota-onalarining gaplariga quloq solib, unga ko'pam yaqinlashishmasdi. U bolalarga po'pisa qilganda, ko'pincha mo'ylovini burab «melisaga bervoraman», deb g'udranardi. Devona bu gapni ba'zan kattalarga ham aytardi. Kecha kayfdan ko'zlari qizarib turgan yigitga shunday dedi-yu, baloga qoldi...

Devona hujrasida ko'rinmadi. Dilmurod eshikni lang ochib, tagiga tosh qistirdi-da, ichkari kirdi. Bo'ya ustidagi yig'ilman ko'rpaning bosh tomonida yotgan sariq bir narsa ularning diqqatini tortdi. RhaqMirzavoy engashib uni qo'liga oldi.

— Budyonovkami? — dedi Dilmurod unga yaqinlashib.

— Ha... Ko'p urinmagan...

— Bir paytlar qizil askar bo'lganmikin?

— Asqarali aka «mulla edi», deyapti-ku?

Shu payt tashqaridan kimningdir sharpasi keldi. Uchovi baravar eshik tomon qarashdi. Ostona Devona ko'rindi. Umida yugurib uni qarshiladi. Qo'lidagi burama qandlarni unga uzatdi.

— Oling, sizga opkeldim.

Devona xuddi Umidani ko'rmagandek, gaplarini eshitmagandek tek qotib turar, ko'zini Dilmurodning qo'lidagi qalpoqdan uzmas edi. Umida hayron bo'lib dadasiga yaqinlashdi.
— Bu dadam, bu Mirzavoy amakim, tanimaysizmi?

Devona yana indamadi. Bir qadam, keyin yana bir qadam bosdi. «A... a...a...» deganicha qalpoqni yulqib oldi. Orqasiga tisarildi. Boshi kesakiga urildi. Qalpoqni bag'riga bosgancha, ichkaridagi kishilardan ko'z uzmay, yigirma qadamcha chekindi. So'ng xarsangga o'tirdi. Shunda ham nigohini ulardan olmadi.

— Ketaylik, — dedi Rhaq asta. Dilmurod bosh irg'adi.

— Manavini bermaymizmi? — dedi Umida katta odamlarning «qilig'iga» tushunmay.

— Keyin, ertaga kelganimizda berarsan.

Ular orqalariga qaray-qaray pastga tushib ketishdi. Kutilmagan mehmonlar daraxtlar panasida ko'zdan yo'qolmaguncha, Devona tosh ustida qimirlamay o'tirdi.

Ular Umidani uyga qo'yib, shifoxonaga kirishlari bilan eshik asta ochildi. Ostonada avval ro'molining bir uchini tishlab olgan ozg'in, rangpar ayol, keyin o'n ikki yoshlar chamasidagi yumaloqqina bola kirib keldi. Ayol salom berdi. Bola indamadi. Ko'zlarini pirpiratib, dam oq xalatini kiyib ulgurmagan Dilmurodga, dam qo'lini yuvib, sochiqqa artayotgan Mirzavoy-Rhaqqa qarab turaverdi.

— Keling, yanga, nima gap, tinchlikmi? — dedi Rhaq ayolning salomiga alik olgach.

— Bevaqt kelibmiz shekilli, — dedi ayol xijolat tortib.

— Juda vaqtida keldingiz. Xo'sh, nima bo'ldi, tobingiz qochdimi?

— Xudoga shukr, o'zim sog'man. Manov jiyaningiz... — ayol bolaga ishora qildi.

— Ie, polvon, bu qanaqasi bo'ldi? Qani, beri kel-chi, — Rhaq-Mirzavoy bolaning peshonasini, keyin bilak tomirini ushlab ko'rdi. — Issig'i yo'q. Qani, ko'ylagingni ko'tar-chi, Dilmurod amakisi, bir eshitib ko'ring, polvonimizning qaeri og'riyapti ekan?

Dilmurod hali bolaga yaqinlashmay turib ayolning so'nik ovozi eshitildi:

— O'zi sog'. Hech qaeri og'rimaydi. Faqat... faqat tildan qoldi.

— Tildan qoldi?! Nimaga?

— Nevlay, chora ko'ringlar deb olib keldim.

— Necha kundan beri gapirmayapti?

— O'n kunmikin...

— Shu tobgacha qaerda edingiz?

— O'tib ketarmikin, debmiz-da.

— Chilyosin o'qitmadinglarmi? — dedi Dilmurod kesatib.

— O'qitdik, hammasini qilib ko'rdik. Bo'lmadi, — dedi ayol soddadillik bilan.

— Bola ilgari qattiq kasal bo'lganmidi?

— Yo'g'-a, bolam bechoraning boshi yostiqqa tegmagan sira.

— Biron narsadan qo'rqmadimi?

— Qo'rqibdi-da. Dadasi to'nlarini daraxtga ilganlaricha qolavergan ekan. Ashi oydinda ko'ziga boshqacha ko'riniydi.

— Shunga shunchami? Qani, tilingni chiqar-chi? Barakalla. Hech xavotirli joyi yo'q. Mana, Toshkentdan kelgan amakisi birpasda tuzatib qo'yadi. Qani, amakingga qarab qo'y-chi, ko'rdingmi, Toshkentdagi eng katta do'xtir bu kishi. «Professor» deganlarini eshitganmisan? — Bola bosh irg'ab, tasdiq ishorasini qildi. — Shu amaking professor. Maskovda o'qib kelgan. Sendaqalardan mingtasini tuzatib yuborgan. Ukol ham qilmaydi, dori ham ichirmaydi. Sen qo'rqma. Amakingning aytganini qil. Qani, Dilmurodjon, shu polvonni ham gapirtirib yuboring. Evaziga bir chiroyli ashula aytib beradi. A, aytib berasanmi?

Bola bosh irg'adi. Dilmurod Mirzavoyning maqsadin tushundi: Mirzavoy uning maqtovini keltirish bilan bola yuragida umid uchqunini yoqib qo'ygan edi. Dilmurod kecha gap ustida professor Razzoqovning ish usullari haqida hikoya qilganida shunga o'xshash voqeani ham aytgan edi. Mirzavoy hozir uni shu usulni qo'llashga undab tavakkal qilyaptimi? Axir, Dilmurod sira bu ishga qo'l urmagan-ku! Nima qilish kerak? G'isht qolipdan ko'chdi. Endi tomoshani ustalik bilan davom ettirishdan o'zga chora yo'q.

— Qani, mana bu yerga o'tiring-chi. Tilingizni chiqaring. Barakalla. Ko'zlaringizni ham ko'rib qo'yay-chi,— Dilmurod uning mijjalarini qayirdi, so'ng boshini uqalagan bo'ldi. — Og'rimayaptimi? — Bola yo'q ishorasini qildi. — To'rt marta o'tirib turing. Yaxshi, yoting. Mirzavoy aka, derazaga parda qoqish kerak bo'lib qoldi-ku?

To pardalar tutilguncha Dilmurod bolaning qo'l-oyoqlariga, boshiga ishdan chiqqan eski elektrokardiografning simlarini bog'ladi. So'ng fonendoskopni bolaning yuragiga olib borib, eshitgichni uning qulog'iga taqib qo'ydi.

— Yurakning urishini eshityapsiz-a? Hozir qorong'i bo'lgach, asbobni burayman. Keyin «Sanang!» deyman. Ichingizda yettigacha sanaysiz. Tushudingizmi? Ovoz chiqarib sanamang tag'in. Keyin ozgina dam olib sakkizgacha, ozgina sabr qilib to'qqizgacha, so'ng o'ngacha sanab, menga «bo'ldi», deysiz. Asbobni o'chirishim bilan ayangizni chaqirasiz. Xo'pmi?

Bola tasdiq ishorasini qilish paytida ovoz chiqardi. Dilmurodning ichiga chiroq yoqilgandek bo'ldi. Xona qorong'ilashdi. «Sanang», deb buyurdi Dilmurod. Sukunat cho'kdi. Dilmurod ham o'zicha sanadi. Bolaning ovozi chiqishi kerak. Jimlik. Bola qimirladi. Gapirolmayapti. «Bo'o'... d» ... Dilmurod ishlamaydigan asbobning murvatlarini shaqillatib buradi. Yana jimlik. «A... a...» Dilmurod bolaning yoniga keldi.

— Gapirolmayapsizmi? Qo'rqmang. Tezda ayangizni chaqiring, bo'lmasa simlar oyog'ingizga sanchiladi... — Dilmurod shunday deb uning tizzasiga asta igna sanchdi.— Chaqiring. — Bola yana «A...a», deb ovoz chiqardi. — «Aya», deb chaqiring. Tez bo'ling! — Dilmurod endi ignani qattiqroq sanchdi. — Tez bo'ling deyapman!

U yana igna sanchaman deganda bola «Aya!» deb baqirib yubordi. Mirzavoy pardalarni tushirdi. Ayol turgan yerida o'zini tutolmay: «Aya, degan tillaringdan aylanay», deb piqirlab yig'lardi. Dilmurod simlarni oldi.

— Qani, turing-chi, otingiz nima?

— Ka... ka... g'im... bbeg'di...

— Karimberdimi? Barakalla. Ana, tilingiz chiqdi. Endi qo'rqmay gapiravering.

— Do'xtir amakigaa nima deyish kerak? — dedi Rhaq-Mirzavoy, bolaning yelkasiga qoqib.

— G'..g'g'ah..mat.

— Ana endi ayangizga, yuring, ketdik, deb ayting.

Bola ayasini qo'lidan ushladi.

— Yu...g'ing, k...ket...dik.

— Ana, yanga, Karimpolvon sog'aydi. Endi ajina, ajina, deb yo'q narsalarni tilga olib bolani qo'rqitavermanglar. Ko'proq gapirsin. Tili yurishib ketadi. Ikkinchi irim-sirim qilib yurganlaringni eshitsam, do'xtirxonaga yaqinlashtirmayman. Toshkentday joydan sizlarni deb katta do'xtir kelib o'tiribdi-yu, sizlar chala mullaga qo'y so'yib, ziyofatni begona qilib yuribsizlar.

— Voy, bir emas, o'n qo'y sizlardan aylansin. Dadasiga aytaman, poyondozi solib kutib olamiz.

— Endi buyog'ini qo'ya turing. Bir yo'la Karimpolvonning to'yida hisob-kitob qilamiz.

Ayol qayta-qayta rahmat aytib chiqib ketdi. Dilmurod stulga holsiz o'tirdi.

— Pichoqsiz so'yingiz, aka. Yuragimni bir eshitib ko'ring, to'xtab qoldi shekilli.

— Hayajonlandingizmi?

— Yana so'raysiz-a? Ish o'ngidan kelmasa, nima degan odam bo'lardik. Yana «professor» deb tanishtirdingiz-a?

— Bu usulni kecha o'zingiz maqtagan edingiz-ku?

— To'g'ri maqtaganman. Lekin hali shakllanmaganini ham aytganman-ku. Bemorni hech bo'lmasa bir-ikki kun tayyorlash kerak edi.

— O'zim qoyilmaqom qilib tayyorlab berdim-ku. Assistentlarning piri bo'lsam ham arzir ekanmi?

— Ishongim kelmayapti. Bunday tajribaning o'ndan birigina muvaffaqiyatli chiqishi mumkin edi.

— Tavakkal ham qilib turish kerak, — dedi Rhaq kulimsirab. U Dilmurodni bu ishga atayin undagan, ayni paytda, Dilmurod pand yeb qolmasin, deb gipnozga shay turgan, bu usul foyda bermagan taqdirda bolaning miyasiga biotoklar oqimini yo'llab, tilga kiritmoqchi edi. Rhaq bu muolajadan so'ng Dilmurodning obro'yi oshajagini bilar, alqissa, unga xuddi shu kerak edi.

Dilmurodning hayajoni bosilmay turib, xonaga Asqarali kirib keldi. Rhaq uning chehrasiga qarab, bir oz sarosimada ekanini sezdi.

— Do'xtir inim, sizlarga bir yumush chiqib qoldi, — dedi u uzun kursiga omonat o'tirib, — mening bir qiyomatli oshnam bor. Ishoq buqoq degan odam. Unaqa askiyachi, unaqa qiziqchi yetti iqlimda yo'q. Shu oshnam og'irlashib qolibdi. Hozir nevarasi aytib ketdi. O'zingiz bir borib ko'rmaysizmi? Tunovida Mirza inim dori-darmon qilib beruvdilar. Birgalashib borsanglar...

Hayallamay yo'lga chiqishdi.

— Oshnangizning yuraklari baquvvat ekan, — dedi Rhaq-Mirzavoy soy ustiga solingan ko'prikdan o'tayotib. — Ochig'ini aytsam, men o'sha kuni uzilsalar kerak, deb o'ylovdim.

— E, bu odamni azob yegan. Bosmachining qaerdaligini aytasan, deb yerto'laga qamab, ustidan suv bostirishgan ekan. Bo'lmasa, kamida yuz yil yashaydigan quvnoq odam edi, — dedi Asqarali afsuslanib. — Ularning ajdodida sakson-to'qsondan kam yashagan odam bo'lmagan. Otasini sakson yettida yerga qo'yishgan. Rahmatli polvon odam edi. Payg'ambar oshini tortgandan keyin ham uloq chopardi. Azroilning changalidan qutulish mumkin edi-yu, ammo uning changalidan uloqni ajratib olib bo'lmasdi. Ho'kizni chertib qulatadigan kuchi bo'lsa ham sira kurash tushmasdi. Keyin sababini bilsam, yigitlik chog'ida bir polvonni ezib, mayib qilib qo'ygan ekan. Shu-shu birovga ozor bermay o'tib ketdi, rahmatli. Ishoq buqoq ham otasiga o'xshaydi. Chivinga ozor yetkazganini bilmayman.

— Dunyoning ishlari qiziq, — dedi Dilmurod Asqaralining gaplarini eshitib. — Kuchli odamlarning bag'ri ham keng bo'ladi. Katta polvonlar zaiflarni sira xafa qilmaydi. Ziyolilarda ham shunday o'tkir iste'dod egasi boshqalarga yaxshilik qilish uchun hamisha vaqt topadi, birovga halaqit bermaydi, faqat qo'llaydi. Ilm atrofida adashib, o'ralashib yurganlar esa butun vaqtini, kuchini, o'zini aqlli qilib ko'rsatish uchun chiranishga sarflaydi. Jimgina sarflasa ham mayliga, boshqalarning asabi, tinchini buzish hisobiga kun ko'radi.

— E, Dilmurodvoy, inim, bu hamma yerda bor kasal.

— Olimlarning ko'pi odamdagi chap miya qobig'i asosiy, o'ngdagisi unga yordamchi, mustaqil faoliyati yo'q, odamning iste'dod darajasini ana shu chap miya belgilaydi, deyishadi. Men esam odamlarning chap miyasi kam shakllangan deyman.

— Ularda chapi ham o'ngi ham shakllanmagan, deyavering, — Asqarali shunday deb qo'l siltadi.

Rhaq Dilmurodning gapini eshitib, maqsadini aniqladi. Dilmurod odamlarning chap miya qobig'iga «dominant», o'ng qobig'iga esa «subdominant» deb sifat berishiga qarshi edi. U

isbotga kuchi yetmasa ham, o'ng qobiq oddiy simmetriya emas, ya'nikim, asosiy hisoblanadigan qobiqqa butkul bo'ysunmaydi, uning o'ziga xos mustaqil yumushi bor, deb o'ylardi. Professor Razzoqov Dilmurodning bu fikrini to'la quvvatlamasa ham tajribalariga yordam berardi. Umuman, odamlarning xatti-harakati, xastalikka nisbatan chidami bilan qobiqlar haqidagi bu g'oyaning nomutanosib ekani oydin bo'lsa-da, ko'pchilik bundan ko'z yumar, ochiq fikrlashdan cho'chirdi. Chunki, uzoq yillar mobaynida mutloq hokim bo'lib kelgan g'oyani noto'g'ri deyish, haqni isbot etish «Marksizmga zid fikrlovchi olim» tavqi la'nati ostida qamalish, hatto otilish uchun qadam qo'yish demak edi. Holbuki, bu g'oyaning o'zgarishi ko'p kasalliklarni davolashga yo'l ochib berishi mumkin edi. Rhaq Dilmurodning xayolida yashirinib yotgan bu to'g'ri fikrni o'qib, yana bir bor xursand bo'ldi.

Olmazorni oralab o'tib, kichik yalanglikka chiqishdi. O'rtada pastak uy. Oldi ayvon, uyning chap biqinida qiyshiq tandır. Bahaybat o'rik shoxlari yalanglikka ko'lanka solib turibdi. O'rikka bog'langan eshak boshini eggancha qimir etmaydi. Ahyon-ahyonda dumi bilan xira pashshalarni haydaydi. Bu ham ta'sir etmagach, orqa oyoqlari bilan deysinadi. Atrofida o'ralashib yurgan uch-to'rt tovuq eshakning bu qilig'iga parvo qilmaydi.

Ishoq ota ayvonda, eskirgan namat ustiga to'shalgan ko'rpada shiftga tikilgancha yotardi. Ko'zlari botiq, yonoqlari turtib chiqqan. Mushtdek buqog'i iyagiga tiralib turibdi. Et suyakka yopishgan, qimirlashga majoli yo'q. Otani yelpib o'tirgan kelini mehmonlarni ko'rib, o'rnidan turdi.

— Keldimi? — so'radi ota zaif tovushda.

— Yo'q... Asqarali tog'a bilan mehmonlar kelishdi.

— Darrov dasturxonga qarang, qizim.

Asqarali do'stining qo'lini olib, hol so'radi.

— E, so'rama, u dunyoga bir borib, bir qaytib kelyapman, — dedi ota zaif ovozda.

— Shu yotishingda u dunyoga borib kelyapsanmi, a? — dedi Asqarali gapini hazilga burib, uning ko'nglini ko'tarish uchun. — Balosan, buqoq, balosan. Menga qara, u dunyoda kimlarni ko'rding. Enangdi ko'rmadingmi?

Ishoq ota do'stining ko'ngli uchun jilmayishga harakat qildi. So'ng ixranib bo'lsa-da, javob berdi:

— Yo'q, seni nangdi ko'rdim.

— Nima dedi, kelib tursin, demadimi ishqilib?

— Yo'q, indamadi... — Ishoq ota tamshandi. Ammo so'zi chala qolmasin uchun o'zini majbur qilib gapini davom ettirdi: — Enang jannat bilan do'zaxning naq o'rtasida... U yoqqa o'tganlarning ham, bu yoqqa o'tganlarning ham yuzini chakichlab o'tiribdi...

Asqaralining cho'tirligiga shama qilib aytilgan bu qochiriqdan hamma miriqib kuldi. Ishoq ota ham rangiga bir oz qon yugurganday bo'lib, jilmaydi.

— Olding, buqoq, olding. Ana, aytdim-ku, bunaqa askiyachi yo'q, bu dunyoda deb, — dedi Asqarali, o'zini kulgidan tiyolmay. Keyin, hazil-mutoyibani davom ettirishga otaning majoli yo'qligini bilib, muddaoga ko'chdi. — Toshkentlik do'xtir o'g'ling, ota bilan birga otamlashaylik, deb keldi.

— Ha, mehmon boshlamasa, o'zingcha kelay ham demaysan. Nevaralaring omonmi, ishqilib. Ha, Xudo to'zim bersin. Mehmonlarni zeriktirib qo'ymayapsanmi?

— Mehmonlar ish bilan ovora. Mehmonligi qolmadi. Manavi do'xtir o'g'ling: «Shuncha yil yurib, Ishoq otanikidek baquvvat yurakni ko'rmagandim, oh-voh qilib yotishlari nimasi?» deyapti.

Ishoq ota yana jilmayishga harakat qilib Mirzavoy-Rhaqqa qaradi.

— Men «Ishoq otangizning dardlari boshqa tomonda. Toshkentga kuyov qilmasangiz bo'lmaydi», dedim.

— Tegishasan-a? — dedi ota. Unga Asqaralining hazili ma'qul kelgan, yuragida yana askiyaga mayl uyg'otgan, lekin uni tilga chiqarishga endi qurbi yetmas edi.

— Qani, inim, kuyov to'raning yuraklariga yana bir qo'l solib ko'ringchi, sizga nima der ekan, — dedi Asqarali Dilmurodga qarab.

Ota ko'rpa ustida majolsiz cho'zilib yotgan o'ng qo'lini salgina ko'tardi:

— Kerakmas.

Dilmurod savol nazari bilan Asqaraliga qaradi. Asqarali hech narsa bo'lmagandek gapni boshqa tomonga burdi:

— Abdulhay qani?

— Raisni yo'qlab ketdi.

— Raisni nima qilarkan?

— Men aytirdim. Ikki og'iz so'zim bor.

— E, bu errayimga so'z hayf, ovora bo'lganingga arzimaydi.

— Yo'q, aytib ketishim kerak. Nasihat bizdan lozim. Omma sizlar ehtiyot bo'linglar, sopi o'zimizdan chiqqan.

Asqarali mehmonlarga qaradi.

— Eshitganmisiz?

— Nimani?

— Sop haqidagi rivoyatni?

— Yo'q.

— Buqoq, do'xtir o'g'illaring bu hikmatdan bexabar ekan, aytib ber.

— O'zing aytqol, og'zim quruqshab ketdi.

Asqarali piyoladagi choyni otaning og'ziga tutdi. U ikki yutum ichib, tamshandi.

— Bir o'rmonda Bolta paydo bo'lib, daraxtlarni birin-sirin qiyрата boshlabdi, — dedi Asqarali piyolani joyiga qo'yaturib. — Daraxtlar kekxa Chinorning oldiga maslahat so'rab kelishibdi. «Bolta deganlarning nima, temirmi?» deb so'rabdi Chinor. «Ha», deyishibdi daraxtlar. «Dastasi-chi, dastasi ham temirmi?» — debdi Chinor. «Yo'q, — deyishibdi daraxtlar. — Sopi og'ochdan». «Ie, sopi o'zimizdan ekan-ku, endi dodimizni kimga aytamiz?» — degan ekan Chinor.

— Xalqimiz xo'p donishmand-da. Bunday hikmat tushimga ham kirmagan edi, — dedi Dilmurod hayajonlanib.

Daraxtzor orasida ikki kishining sharpasi ko'rindi. Oldinda rais, orqaroqda Abdulhay.

Abdulhay suv sepilgan yerdan o'tayotib oyog'ini tap-tap urdi-da, etik changini qoqdi.

— Kelishdimi? — deb so'radi ota boshini burishga harakat qilib.

— Ha, kelishdi, — deb javob berdi Asqarali.

Salom-alik, hol-ahvol so'rashishdan so'ng, ota raisga murojaat qildi.

— Mamarayim, inim, ishing ko'p bo'lsa ham chaqirtirdim, xafa bo'lma.

— Xafaligi bormi, o'zim ham kelaman, deb turuvdim. Dalaning ishi qaynab ketdi, bilasiz-ku... O'zingiz tuzukmisiz ishqilib, rangingiz durust, ko'z tegmasin.

— Xudo deb yotibmiz, inim. Senga aytadigan so'zim bor edi. Gapimni bo'lmay eshit: bir kishining uch o'g'li bor ekan. Vaqti-soati yetganini sezgan ota merosini kimga qoldirishni

bilmay boshi qotibdi. Keyin bolalarini sinash uchun ularni uch tomonga yuboribdi: «Odamlarga bittadan yaxshilik qilib qaytinglar», — debdi. Ishoq ota rivoyatning davomini eslamoqchi bo'lganday jimib, ko'z yumdi. Asqarali sergaklanib, uning peshonasiga kaftini qo'ydi. — Suv ber, oshnam, — dedi Ishoq ota tamshanib. Labini ho'llab olgach, ko'zini ochib davom ettirdi. Aytadiganini aytib olishga shoshilib, bu safar tezroq gapirdi: — Kattasi bilan o'rtanchasi otaning amrini bajarib, tezda qaytibdi. Biri nogiron kishining, biri ojiz kishining yumushini beminnat bajarib beribdi. Ammo kenja xiyla hayallab qaytibdi. Buning uchun akalaridan dakki eshitib, yerga qarabdi. So'ng otasiga hisob beribdi: «Dada, falonchini bilasiz-a, ashaddiy dushmanim, har lahzada jonimni olish uchun payt poylaydi. Otasi sizning dushmaningiz edi. Ketayotsam, ashi tikka jarning yoqasida uxlab yotibdi. Bir ag'darilsa, jarga qulab o'ladigan. Men uni uyg'otib yubormaslik uchun sekin-sekin surib, chetga olib qo'ydim». O'shanda ota quvonib, merosini kenjasiga qoldirgan ekan... Asqarali, choydan... Umrining uzun bo'lsin, oshnam... Qissadan hissa shuki, bobolarimiz eng razil dushmaningga ham yaxshiligingni ayama, degan. Men bu gaplarni o'zim to'qiganim yo'q. Tog'angdan eshitganman. Har jumada shunaqa ibratli va'z aytardi. Donishmand odam edi, ba'zi g'alamislar so'zi bilan bekorga quloq bo'lib ketdi, bechora. — Bizning urug'da unaqa ruhoniylar bo'lmagan, quloqlar ham, — dedi rais jahl bilan. — Achchig'ing chiqmasin. Tog'angdan nima uchun tonayotganingni bilib turibman. Hali zamon tinchib ketadi. Qarindosh-urug'dan kechish yaramaydi. — Qo'ying bu gaplarni!

Asqarali «Tek o'tir, rais!» deb turtib qo'ydi. Mamarayimning sholg'omsifat yalpoq burni oqarib, taram-taram peshonasida ter ko'rindi. Tumtayib oldi.

— Agar bironta odamga yaxshilik qilish qo'lingdan kelmasa, hech bo'lmasa, yomonlik qilma. Bu ibratni ham tog'angdan eshitganman. U, balki, tog'ang emasdir, balki chindan ham sen aytganday «xalq dushmani» bo'lgandir. Ammo haq gaplarni aytib ketgan. Shu ibratlarga amal qilsang, baraka toparding.

— Men shu topgacha birovga yomonlik ravo ko'rganim yo'q. Bo'lsa shu kolxozga bo'lsin, deb jonimni jabborga beryapman. Bitta to'nim hali ikki bo'lgani yo'q.

— Durust... Birovga yaxshilik qilaman deysanu ko'ngliga ozor berib qo'yasan.

— Nima, meni tergash uchun chaqirganmisiz?

— Yo'q, — dedi Ishoq ota, - ikki og'iz nasihatim bor. Aslida, men seni qarg'ashim lozim edi. Lekin buning foydasi yo'q... Shamolda shildirayotgan makkayining barglarimi?

— Ha.

— Ilgari makkayining o'rni nima edi?

— Bog' edi.

— Men bu bog'ni yigirma yil parvarish qilgan edim. Xudo umr bersa, anavi tepalikni ham bog' qilaman, degan umidim bor edi. Atti bog' qilish Abdulhayning chekiga tushgan ekan. Baraka topsin. Sendan ilinjim shuki, inim, rais bo'lsang, odil rais bo'l. Ko'p bilan kengashib ish yurit. Bog'larni xazon qilma, uvoli tutadi. Gunohi o'zingga urmasa, bolalaringga uradi.

— Bog'ingizni buzdirgan bo'lsam, tashlab qo'yganim yo'q. Bog'dan foyda kam kolxozga. Makkayining foydasini yeb yotibsizlar-ku!

— Makkayiga bo'lak joy qurib ketgan edimi?..

Ishoq ota shunday deb jerkidi-da, yana ko'zini yumdi. Asqarali unga choy tutdi. Ishoq ota tamshan-di-yu, choydan ichmadi. Asqarali piyolani Abdulhayga uzatib, «suv bering», dedi keyin «paxta ham» deb pichirladi. Ota ko'zini ochdi. Bu safar raisga qaramay shiftga tikilib gap boshladi:

— Dovonda muzlab qolgan odamlarni ko'rgan edim. Tik qilib qo'ysang, xuddi tirik odamga o'xshaydi... Sen ham o'sha murdalarga o'xshab qolma. Sirtida jon boru ichi o'lik odamlar xalqning qarg'ishiga qoladi-ya!

Rais g'azabdan bo'lg'lsa ham, o'zini tutdi. Jon taslim qilay deb yotgan qariya bilan olishishga jur'at etmadi. Uning bosh egib o'tirganini ko'rgan Ishoq ota ham gapni kalta qildi. Abdulhay otasining imosi bilan kosalarda sho'rva keltirdi. Asqarali orada hech qanday og'ir gap o'tmaganday gurungni boshladi. Rais ham sal ochilib, kolxozga yangi traktor undirayotganini aytib, maqtandi. Abdulhayning bog'iga oqsoqollar hordiq chiqaradigan shiypon qurdirajagini bildirdi. Keyin otaga sihatlik tilab, chiqib ketdi.

Rais ketgach, Ishoq ota gapirmay, ko'zini bir ochib-bir yumib, tamshanib yotdi. Shom qorong'isi tushganda Abdulhayni chaqirdi.

— Bolam, omonatimni topshirguday bo'lsam, bog'ingga qo'y, bog'ingni qo'riqlab yotay, devdim, esingdami?

Abdulhay bosh irg'adi.

— O'ylab qarasam, shayton vasvasasiga uchgan ekanman. Yolg'iz yotishdan Xudo asrasin ekan. Ko'pning orasiga qo'yaver. Raisga insof berib, bog'ingga shiypon qursa, ko'pning duosini olasan. Ana shu duo arvohimga madad bo'ladi, bolam...

Asqarali Mirzavoy-Rhaq bilan Dilmurodga ruxsat berdi. Ammo ular shu yerda qolish istagini bildirishdi.

Ayvonga bir sidradan ko'rpacha tashlab yotdilar. Biroq ko'zlari ilinavermadi. Oy tikkaga kelganda ot tuyoqlarining ovozi eshitildi. Otiqlar qabriston tomonga o'tdilar. Dilmurod bir Asqaraliga, bir Mirzavoyga qaradi-yu, tungi otiqlar haqida so'ramadi. Qabristonga qarab yotaverdi. Tepalikda Devonaning hujrasi qorayib turibdi. Bir ozdan so'ng qabristonda qora sharpalar ko'rindi. «Otiqlarmi?» deb o'yladi Dilmurod. Yana Asqaraliga qaradi-yu, so'rashga botinmadi. Otlarning kishnashi eshitildi. Dam o'tmay qabristonda olov ko'rindi.

— Uyqungiz kelmayaptimi? — deb so'radi Asqarali uning bedorligini bilib.

— Qarang, o't yoqishyapti.

— Mozordami? Ha, Abduholiqning urug'lari bo'lsa kerak?

— Nimaga bunday qilishyapti?

— Irimi shunaqa. Bir oiladan ketma-ket odam o'laversa, tunda qabrlarga ot soladilar. Oyog'i yozilmay qolgan murda odam chaqirarmish. Ot o'shaning qabridan oshib o'tolmas ekan. O'sha murdani yo qiymalab chopadilar, yo yoqadilar.

— Biz tomonlarda murdaning oyog'ini uzatib qayta ko'mishadi. Bu yerdagisi dahshat-ku!

— Dahshat deysizmi? Yo'q, bu ota-bobolarimizdan qolgan odat.

— Shu bilan o'lim to'xtaydimi?

— Ba'zan to'xtaydi.

— Axir o'limning ketma-ket kelishi avloddan-avlodga o'tuvchi kasalliklar natijasi-ku?

— Buni biz tushunmaymiz, inim... — Asqarali shunday deb yonboshga o'girildi. Shu bilan suhbat ham tugadi.

Gulxan ancha vaqtgacha yonib turdi.

Ishoq otaning joni tongda uzildi. Uning uzilganini sezmay qolishdi. Beozorgina jon berdi...

Atrofi oq mato bilan o'ralgan tobut yerdan uzildi. Ayollar yuzlarini timdalab, faryod ko'tardilar. Abdulhay lahadga tushib otasini qo'yayotganda, Asqarali to'nining etagini ochib davra aylandi. Odamlar bir siqimdan tuproq olib, pichirlab duo o'qib, kuf-suflab etakka tashlashdi. Hammadan chekkaroqda o'tirgan Devona ham tuproq oldi-yu, joyidan jilmadi. Asqarali buni sezib unga yaqinlashdi. Devona duo o'qimayoq bir kaft tuproqni etakka tashladi-da, unga qarab tirjaydi.

Asqarali to'plagan tuproqni lahadga to'kdi.

— Devonaga borganing nimasi edi? — dedi go'rkov norozi ohangda.

— U ham odam-ku...

Go'rkov lahad og'ziga guvala terib bo'lgach, Ishoq otaning yaqinlari ketmonni qo'lma-qo'l olib qabrga tuproq tortishdi. Bu manzarani bir chetda turib kuzatayotgan Rhaq o'yg'a toldi: mana shu tumonat odam ichida Ishoq otaning qarindoshlari ham, yetti yot begonalar ham bor. To'g'ri, ularning barchasi ko'z yosh to'kib, bir xilda qayg'urishmayapti. Ba'zilar otaning qo'lidan, hatto bir piyola choy ichmagan, hamsuhbat bo'lmagan, salom-alikdan nariga o'tmagan. Ammo ular ham kuyinishyapti. Bir odam bolasining bu dunyoni tashlab ketganiga achinishyapti. Erta-indin mana shu tuproq tortayotganlardan biri qarimi, yoshmi ko'z yumsa ham shu hol takrorlanadi. Odamlar uning o'limidan kuyunadilar. Mana, hatto Rhaqning o'zi ham achinyapti. Achinyapti? Qiziq, axir unda bunday his sira uyg'onmas edi-ku? Hatto o'g'li, xotini uchun ham bu qadar achinmagan edi. Nahot odamlarning tuyg'ulari unga ham o'tayotgan bo'lsa?

Talvasa

Gala-gala qo'ng'ir bulut osmonni artib, uzoqdagi cho'qqilar tomonga o'tib ketdi. Ikki kundan beri o'sha yoqda uzluksiz chaqmoq chaqadi, momaqaldiraq gumburlaydi. Vodiy tomondan kelgan bulutlar go'yo yordamga shoshayotgandek qishloq osmonidan tez suzib o'tadi. Momaqaldiraq qattiq jaladan darak berar, ammo tabiatning bu bemavrid ehsonidan qishloq hozircha holi edi. Faqat kunning tafti qaytib, kechalari ancha salqin bo'lib qoldi.

Tamaking barglari uzun kanoplarga terilib, shoda-shoda qilib qo'yilgan. Sarg'ayib qolgan shodalar erta-indin olinadi. Qog'oz kabi tekislab, bittadan taxlab, omborga jo'natilgach, ko'chalar huvillab qolgandek bo'ladi. Qor isi kelib, daraxt barglari umrini yashab, xazonrezgi boshlanadi. Keyin qor tushadi. Hamma uyiga tiqiladi. Tongotargacha davom etuvchi gap-gashtak boshlanadi.

Asqarali tamaki barglarining shodalariga qaragancha shularni o'ylab borardi. Uning mashqi ancha past. Yarim qadam orqada kelayotgan Dilmurod buni sezib, hamrohini gapga tutmadi. Guzarga yetishgach, Asqarali Dilmurodni choyga taklif qildi. Dilmurod tunda bir qarorga kelgan, hozir Mirzavoy-Rhaqqa maqsadini ayon aytmoqchi edi. Shu sababli Mirzavoy samovarxonada ko'rinmagach, shifoxonaga o'tishni ma'qul ko'rib, Asqaralining taklifini yerda qodirdi. Asqarali buni ko'ngliga olmadi. «Picha turib choyni o'zim olib chiqaman», deb tosh zinadan yuqoriga ko'tarildi.

Dilmurod ichkariga kirganda Rhaq Fid bilan xayolan bahs qilib o'tirardi. Keyingi kunlarda ko'rgan-kechirganlari, o'zi sezmagan, holda, achinish hissini uyg'otgan va bu xayoliy bahsga turtki bo'lgan edi. U Dilmurodni ko'rib, o'rnidan turdi. Hol-ahvol so'radi. Keyin oraga jimlik cho'kdi. Dilmurod gapni nimadan boshlashni bilmay kalovlandi. Keyin dangal maqsadga ko'cha qoldi.

— Men siz bilan maslahatlashmoqchi edim, — dedi u sukutni buzib.

— Agar mendan biror aqlli gap chiqishiga ishonsangiz, marhamat, — Mirzavoy shunday deb jilmaydi. Biroq bu jilmayish yuzidagi o'ychanlik pardasini ko'tara olmadi.

Tashqarida supurgi ushlagan Saboxon ko'rindi. Dilmurod oq xalatini kiygach, titilib yotgan charm divanga o'tirdi. Rhaq deraza yonidagi stulni divanga yaqinroq surdi.

— Men Devonani davolashga urinib ko'rmoqchiman.— Dilmurod, gapim qanday ta'sir etdi ekan, deb hamsuhbatiga tikildi. Rhaq Dilmurodning ruhiy xastaliklar bo'yicha mutaxassis ekanini, Devonani dastlab ko'rgandayoq uni davolamoqchi bo'lganini sezgan edi. Ammo hozir

uning qarashidagi ma'noni anglab, kutilmagan xabar eshitgan odamdek atayin hayratlandi.

— Shu mo'ylovnimi? — dedi go'yo ishonqiramay.

— Ha, o'shani. Ammo bu ishni bir o'zim uddalay olmayman. Siz yordam bera olasizmi?

— Menmi? Men-ku, jon-jon deb ko'maklashaman. Lekin... umrimda... bunaqa ishlarga aralashmaganman. O'zingiz bilasiz, texnikumning ta'limi bilan...

— Ha, texnikumda juda sayoz bilim berishadi. Hechqisi yo'q. Men qo'ldan kelgancha o'rgataman.

— Rahmat, Dilmurodjon.

— Demak, rozisiz. Lekin bu hozircha ikkalamizning o'rtamizda sir saqlanishi kerak. Chunki ishimizning oqibati hali noma'lum. Meni kutib olganingizda, katta chamadonimni ko'rib: «Butun Toshkentni ko'tarib kelganmisiz?» — degan edingiz. O'sha chamadonda o'zim yasagan bir yangi asbob bor. Unga TET — Toshkent elektron tabibi, deb nom qo'yganman. Men bu yerga ikki maqsadda kelganman: birinchisi — tashqi muhitning, turli voqea-hodisalarning inson ruhiyatiga ta'siri, to'g'rirrog'i, ruhiy kasalliklarni keltirib chiqarishini chuqurroq o'rganish, ikkinchisi, iloji bo'lsa, TETni sinab ko'rish...

«Qaynotasining hibsga olinganini yashiryapti. Axir, bu yerga kelib qolishining asosiy sababi o'sha-ku? Buni mendan qachongacha yashirar ekan?» — deb o'yladi Rhaq. Ammo sir boy bermay, o'zini bilmaganga oldi.

— Birinchi maqsadingiz-ku, tushunarli, ammo ikkinchisi asossiz, — dedi u. — Nima, tajriba uchun Toshkentda jinni yo'qmi? Undan keyin, yangi asbobni avval hayvonlarda sinab ko'rish kerak shekilli? Bu o'z-o'zidan bo'ladigan ish emas-ku!

— To'g'ri, o'z-o'zidan bo'lmaydi. Avvalo TETni hayvonlarda sinab bo'lmaydi. Chunki hayvonlarning jinnisi bo'lmaydi. Ilmiy kengash barcha ma'lumot va xulosalarimni tahlil etib, uni tajribada sinashga ruxsat bergan. Jinni masalasiga kelsak, ruhiy kasallar klinikaga tushganlarini oz bo'lsa-da, his etadilar. Ular to'rt devor orasida yashashni istamaydilar. Ozodlikka intiladilar.

— Esi borlar intilmaydimi? Ozodlik hammaga ham yoqadi.

— Klinikadagi bemorlar bilan ozodlikda yurganlari o'rtasida farq bor.

— Yaxshi. Unda bemalol sinab ko'ravering.

— Qanday sinayman? Avval Devonaning qarindoshlari bilan tanishib, kasallik tarixini aniqlashim kerak.

— Ha, ahvolingiz og'ir, og'ayni. Ayrim tahlillarni olish ham mushkul. Elektroentsefalografiya uchun markazga borish kerak. U yerda ham imkon bormi, yo'qmi, bilmayman.

— Ba'zan bo'g'ilib ketaman-da, Mirzavoy aka, shu narsa yuzaga chiqqaniga salkam yigirma yil bo'ldi-ya! Yigirma yildan beri uni qo'llash tuzukroq yo'lga qo'yilmagan.

— Siz bo'g'ilavermang. TETingiz yaxshi natija bergan taqdirda ham uni barcha yerda qo'llanishiga erishish uchun yana yugurasiz. Kashfiyot qilishga nisbatan uni ommaviy qo'llashga erishish og'irroq.

— Nega shunday? Axir, odamzot yangilikka chanqoq-ku?

— Dunyoda oq rangdan tashqari qorasi ham bor. Yangilikka chanqoqlik bilan loqaydlik qo'shni bo'lsa, nima deysiz? Loqaydlik ko'lankaga o'xshagan narsa — chopib ham, ko'mib ham bo'lmaydi.

Dilmurod o'rnidan turib deraza oldiga bordi. Saboxon tarvaqaylab o'sgan tolning soyasida bir juvon bilan gaplashib turibdi. Dambadam Dilmurod tomonga qarab qo'yadi. Atayin qarayaptimi yo Dilmurodga shunday tuyulyaptimi?

Rhaq Dilmurodning yoniga kelib yelkasiga qo'l tashladi.

— Bo'g'ilgan bilan ish bitmaydi. Devorga duch kelsangiz, boshingiz bilan urib teshib o'tmaysiz-ku. Devorning yonida aylanma yo'l ham bo'ladi.

- Mumkin emas-da, Mirzavoy aka!
- Bilib qo'ying, hatto qonunlar ham mutlaq emas, o'zgarib turadi.
- Yozilmagan qonunlar ham bor-da.
- Hatto ular ham vaqti-soati bilan tahrirga muhtoj bo'lib qoladi. Sezib yuribman, kelganingizdan beri jinniga razm solasiz. Unga allaqachon diagnoz ham qo'ygandirsiz.
- Taxminan qo'ydim.
- Qanday diagnoz?
- Total esipastlik — diffuz dementsiya sindromi. Bosh miya po'stlog'ining diffuz zararlanishi. Xotira, diqqat, nutq, tahlil, xulosa chiqarish, tanqid qilish, umuman, aqliy faoliyat qobiliyati ishdan chiqqan.
- Masala ravshan ekan, tajribani boshlayvering.
- Qanday qilib boshlay? Asbob uzoq masofadan ta'sir etmasa, jinnini bu yerga olib kelib, yotqizib bo'lmasa...
- TETingizning ishlash jarayonini aytib bering-chi, bir ilojini topamiz.
- Bemorni yotqizib ensasiga, orqa miyasiga elektrodlar qo'yish kerak. Keyin quyi chastotali kam kuchdagi impuls tok bilan miya to'qimalarini qitiqlab uyg'otamiz.
- Tushundim. Demak, elektr bilan talvasaga tushiramiz.
- Yo'q, unday emas. Odam a'zolariga bunday qo'pol aralashuvni biz eng so'nggi chora deb bilamiz. Men unga butunlay qarshiman.
- Retrograd va aterograd amneziyalar tipidagi xotira yo'qoladi, demoqchimisiz?
- Bugina emas, miya to'qimalariga qon quyilishi mumkin. TET esa bunga yo'l qo'ymaydi. U gippokampni yoki talamusni asta qitiqlaydi. Agar miyaning bu bo'limlarida ma'lum darajada tormozlanish jarayoni mavjud bo'lsa, elektrodning qitiqlashi natijasida bu bo'laklar miyaning umumiy ish jarayoniga bog'lanadi.
- Psixiatr bo'lmasam ham maqsadingizga tushundim. Endi bunday qilamiz: jinni amakini shifoxonaga ishga olamiz. Qarshi emasmisiz?
- Qarshi emasman... Lekin...

- Demak, kelishdik. Xizmatdan so'ng Dilmurod Musaev rahbarligidagi vrachlar delegatsiyasi Mo'ylov hazrati oliylarini lutfan ishga taklif etgani boradi. Ha, aytmoqchi, unga biron ism qo'yishimiz kerak. Jinni, deb chaqirmaymiz-ku?
- To'g'ri, ism tanlashimiz zarur.
- Nima desak ekan... — Rhaq avvaliga «Sabohiddin» demoqchi bo'ldi. Lekin bu bilan Devonani cho'chitib qo'yishini bilib, xayoliga kelgan birinchi ismni aytdi: — Shopo'lat! Bo'ladimi?
- Shoh qilib yubordingiz-ku.
- Jinni o'zini shohdek his qiladi-da...
- Nima, unda shunday maniya alomati bormi? O'zini chindan shoh his qiladimi?
- Buni bilmadim. Shunchaki aytdim-da. — Rhaq shunday deb Dilmurodning soddaligidan kulib, yelkasidan quchdi.
- Bu taklifingiz yaxshi. Ammo yana bir ish qilishimiz kerak. Novqatga borib kelmasak bo'lmaydi.
- Nimaga?
- O'sha yerda singlisi bor ekan-ku, uning tarixini bilishim kerak.
- Kerakmi yo shartmi?
- Shart. Siz Freyd degan olimni eshitganmisiz?
- Freyd? — Rhaq eslamog'chi bo'lgandek, o'nga tildi. Avvalgi safar Yerga kelganda barcha olimlar qatori Freydni ham o'rgangan edi. Freyd ta'limotini ayrimlar noto'g'ri hisoblagani uchun Dilmurodning bu boradagi fikridan ogoh bo'lish niyatida: «Yo'q, eshitmaganman», dedi.
- Hozir G'arbda freydzizm tamal toshi bo'lib qolgan. Ular psixikani moddiy sharoitlar bilan uni tug'diruvchi sabablardan ajratib o'rganadilar. Yana birovlar Freydni tahrir etib, shaxs takomilida muhitning ta'sirini yetakchi o'ringa qo'yishadi. Lekin shaxs bilan muhit o'rtasidagi

o'zaro aloqadorlikni butunlay inkor etishadi. Har ikkala yo'l ham qip-qizil mantiqsizlikning o'zi. Biz odam miyasi haqida bir qarashda juda ko'p, haqiqatda esa juda oz narsa bilamiz. Miyadagi kimyoviy reaksiyalarda, hatto molekulalarda insonning oddiy his-tuyg'ularidan tortib, og'ir qayg'ularigacha jamlanadi. Shuning uchun ham bemor bilan vrach o'rtasida mutlaq yaxshi munosabat va ishonch bo'lishi kerak. Biz xastalikning eng so'nggi bosqichi bilan yuzma-yuz turibmiz. Palapartish ish boshlasak, pand yeymiz.

— Yaxshi, bu shartingizga ham ko'ndim. Raisga giyoh terib kelamiz, deymizu Novqatga jo'naymiz. Istasangiz, ertagayoq...

— Yo'q, avval Devonani o'zingiz aytgandek «ishga olaylik». Keliningiz bugun-erta, uyga qaytadi. Ularni kuzatay. Novqatga keyin boramiz.

Oqshomda ikki doktor Devonaning makoniga qarab yo'l oldi. Samovarxonada emasmikin, deb guzardan o'tdilar. Devona hujrasida ham yo'q edi. Rhaq atrofga alanglab Dilmurodni chaqirdi. — Qarang, — dedi u soy tomon ishora qilib.

Soy bo'yida Devona bilan Umida o'tirardi. Umida yerda to'p bo'lib turgan toshchalarni bir-bir olib kaftiga to'plar, Devona esa qiziqsinib, qizchaning qo'lidagi toshchalardan ko'z uzmas edi. Umida o'yin qoidasi bo'yicha barcha toshlarni kaftiga to'plagach, Devonaga tutdi. Devona uquvsizlik qilib toshchalarni sochib yubordi. Umida arazlagandek yuzini burdi. Devona qizchaning ranjiganini anglab, irg'ib o'rnidan turdi-da, suvga tushib toshchalar terdi. Keyin o'z ishidan mamnun bo'lib, suv ichida irg'ishlab, rangli toshchalarni ko'z-ko'z qildi.

— Onasi g'aflatda qolganga o'xshaydi, — dedi Dilmurod bu manzarani kuzata turib. Keyin bosh chayqab qo'yib pastga tusha boshladi. Umida otasini ko'rdi-da, hayiqqanicha turib qoldi. Soy o'rtasida irg'ishlayotgan Devonaning yuzidan kulgi yo'qoldi.

— Hormang, Shopo'lat aka, — dedi Rhaq ularga yaqinlashib. — Izlamagan yerimiz qolmadi. Umida qizimizni zeriktirmayapsizmi ishqilib? Qani, bu yoqqa chiqing-chi.

Devona «Shopo'lat aka kim ekan», degandek yon-atrofga qarab asta qirg'oqqa chiqdi.

— Qayoqqa qarayapsiz? — dedi Rhaq, — Shopo'lat akani qidirayapsizmi? Shopo'lat aka o'zingiz-da. Otingiz Shopo'latmi, axir?

— Ha, ha. Shop... Shopo'lat, — Devona shunday deb kuldi.

— Qani, qo'lni bering.

Devona Mirzavoyning kaftiga shapillatib urdi-da, rohat qilib kuldi.

— Ana endi Umidaning dadasi bilan ham ko'rishib qo'ying-chi... Devona Dilmuroddan bir oz hayiqib qo'l uzatdi.

— Gap bunday, Shopo'lat aka. Samovarxonada ishlab zerikkanga o'xshaysiz-a?

— Ha, ha. Zerikdim. Zerikdim. Hi-hi-hi...

— Endi bizning samovarxonada ishlaysiz.

— Ishlayman, ishlayman, hi-hi-hi...

— Mana shu kishi sizga xo'jayin. Nima desa qilasiz.

Devona birdan sergak tortdi. Dilmurodga g'alati qarash qildi.

— E, qo'ying-e, Shopo'lat aka, kim aytadi sizni erkak deb. Bu kishi yashi odam. Urmaydi, so'kmaydi. Umida yaxshi qizaloqmi, axir?

— Yaxshi, yaxshi, qiz... qizaloq, hi-hi-hi...

— Bo'pti-da. Dilmurod Umidaning dadasi-ku.

— Kelishdikmi? — dedi Dilmurod suhbatga aralashib.

— Kelishdik, kelishdik. Hi-hi-hi, — Devona shunday deb yana qo'l tashladi.

— Ertalab turib, soch-soqolni oldirib, bizning samovarxonaga o'ting. Mana, sartarosh haqi.

— Hi-hi-hi... Samovarxona... hi-hi-hi... do'xtirxona...

Dilmurod xayratlanib, Rhaq-Mirzavoyga qaradi. U Devona samovarxona bilan shifoxonaning farqiga bormasa kerak, deb o'ylagan edi.

Ertalab shifoxona eshigi oldida Devona bilan Saboxonni ko'rdilar.

Saboxon eshik oldini to'sib olgan, Devona esa undan ikki qadam narida ishshayib turardi.
— Manovini qaranglar, ichkariga kirib olibdi. Zo'rg'a chiqardim. Endi ketmay, xira bo'lib turibdi.

— Chakki qilibsiz. Biz Shopo'lat akani ishga qabul qilganmiz. Supurish-sidirish endi shu kishining yelkasida.

Saboxon bu gaplarni, hazilmi-chin ekanini ham bilmay, chetga chiqib yo'l bo'shatdi. Devona «qoyilmisan?» degandek tirjayib, vrachlarning orqasidan ichkariga kirdi.

Bu orada quyosh irimiga bir yuz ko'rsatdi-yu, yana qora bulutlar qa'riga kirib ketdi. Shamol tuproq ko'chalarning changini to'zitdi. Kesganbel tepasida momaqaldiraq qarsillagan paytda Umidani yetaklab Aqida kirib keldi. U ostonada turgan Saboxon bilan so'rashdi. Umida Devona sari yurmoqchi edi, onasi bilagidan asta chimchilab, to'xtatdi.

— Keling, singlim, — dedi Mirzavoy Aqidani qarshilab.

Aqida unga bosh irg'ab, eriga yuzlandi. Maqsadini aytishga taraddudlandi.

— Bizni kuzatib qo'ying, — dedi sinq ohangda.

— Qayoqqa? — Mirzavoy hayron bo'lib er-xotinga bir-bir qaradi.

— Uyga ketmoqchi edik, — dedi Aqida sal yumshoqroq ohangda. — Dadasi men narsalarni shay qilib kelgandim.

Er-xotinning jimib qolganini ko'rib, avval Saboxon, keyin Rhaq ham tashqariga chiqishdi. Devona gapi-gapiga qovushmayotgan bu odamlarga hayron qaradi-da, u ham asta chiqib ketdi. Aqida charm divanga o'tirib, yuzini qo'llari bilan to'sganicha yig'lab yubordi. Umida onasining bag'riga kirdi. Dilmurod asta xotinini yelkasidan quchdi.

— Nima bo'ldi, tinchlikmi?

— Boshqa chidolmayman, ketmasam bo'lmaydi. Dadamdan xabar olishim kerak...

— Shunga ham yig'imi, men bir narsa bo'libdimi debman.

— Hali ko'chada raisni ko'rdim. «Siz do'xtirning qonuniy xotinimisiz?» deb so'radi. «Ha», desam, «Hujjatiga qaraganda eringiz siz bilan ajralishgan ekan-ku», deydi. «Keyin yarashganmiz», deb qo'ya qoldim. G'alamisga o'xshaydi bu raisingiz. Keta qolay, yana boshingizga balolar yog'ilmasin. Vaqt topsangiz, yanagi haftalarda xabar olarsiz...

Tashqarida shamol kuchaydi. Derazaga uch-to'rt tomchi urildi. Dilmurod Aqidani yupatib, ertaga kuzatib qo'yadigan bo'ldi. Tashqaridan Asqaralining ovozi keldi. Dam o'tmay tomoq qirib ichkariga kirdi.

— Bu yilgi chilla antiqa kelyapti, — dedi u choynak-piyolani stolga qo'yaturib. — Kecha yuqorini sel olibdi. Qani, kelin, choyga qarang, bu yerda siz mehmonsiz.

Aqida qizargan ko'zlarini yerga qadab o'rnidan turdi.

— Rahmat, choyni uyda ichamiz. Endi boraylik.

— Havoning avzoyi chatoq, chiqmay turing, — dedi Asqarali oradan noxush gap o'tganini sezib.

— O'zim kuzatib qo'yaman, — Dilmurod shunday deb oq xalatini yechdi-da, Umidani o'radi.

Guzardan o'tishlari bilan jala quyib berdi. Suv ko'chani to'ldirib oqa boshladi. Ular qadamlarini tezlatdilar. Dilmurod bu ahvolda uzoq yura olmasliklarini bilib, xonadonlardan birida jon

saqlamoq uchun eshikni ochay deganda, ko'chani u betidagi baqaterak qarsillab sinib, ularning ustiga ag'darila boshladi. Aqida jonholatda qichqirib, Umidaning qo'lini behos qo'yib yubordi. Uchovi ham tarvaqaylagan shoxlar orasida qoldi. Umida o'rnidan turaman, deb timirskilanayotganda, yuqoridan ayqirib kelayotgan to'lqin uni shoxlar panjasidan yulib oldi-da, oldinga surib ketdi. Sal naridagi devor panasida biqinib, bu voqeani dahshat bilan kuzatayotgan Devona xunuk bir ovozda baqirgancha, o'zini suvga otdi. To'lqinlar bag'rida bir ko'rinish, bir g'oyib bo'layotgan Umidaga intilib, uni bilagidan ushlab oldi. Sel to'lqini to kuchdan ketgunga qadar ikkovini har kuyga soldi. Umida butkul hushidan ketdi. Devona holdan toydi. Duch kelgan butaga yopishib, Umidani qirg'oqqa sudrab olib chiqdi. Odamlarning baxtiga sel uylarni olmay, tezda kuchdan qoldi. Jala tindi.

Ag'anagan baqaterakka yopishib jon saqlagan Dilmurod bilan Aqida bir necha daqiqalik bu dahshatdan o'zlariga kelmay turib, xonadonlardan odamlar yugurib chiqdilar. Aqida atrofga telbalarcha boqib Umidani izladi.

— Qizim... Qizim! — deb baqirdiyu hushidan ketdi. Dilmurod ham o'zidan ketar darajada edi.

Yetib kelgan Rhaq: «O'zingizni bosing, Umidani topamiz», deb to'xtamasdan o'tib ketdi.

Guzarga boraverishdagi yo'l chetida o'tirgan Devonani ko'rib, qadamini tezlatdi. Bora solib chalgancha yotgan Umidaning qornini bosib ko'rib, oyog'idan ko'tardi. Qizchani og'zidan suv keldi. Devona turib, indamay yurib ketdi.

Bu voqeadan so'ng Aqida ko'rpa-yostiqliq qilib oldi. Dilmurodning yurishga holi bo'lmasa ham sir boy bermadi. Ammo Asqarali bilan Rhaqning ra'yiga qarab, uyda o'tirishga majbur bo'ldi. Umida esa ertasigayoq oyoqqa turdi. Ota-onasining qattiq nazorati ostiga tushgan qizcha zerikib, oqshomda Asqarali buvasi bilan Mirzavoy amakisining kelishini kutardi. Asqarali uni erkalab, ertaklar aytib berardi. Ertak tugashi bilan Umida savol yog'dirib tashlardi. Shunda Asqarali: «Do'xtir inim, qizingizning tanglayini savol bilan ko'targanmisiz?» deb kulardi. Bir kuni, kattalar choy ustida gurunglashib o'tirishganida, Umida yugurib kelib Asqaralini savolga tutdi: — Buva, buvajon, — dedi u entikib, — mushuk nimadan paydo bo'lgan, bilasizmi? — Bilaman, qizim, bilaman. Mushuk arslondan paydo bo'lgan. — Unda nimaga arslonmas, mushuk bo'lib qolgan? — E, buning tarixi juda uzun, qizim. Ilgari mushuk ham arslon bo'lgan ekan. Hammalari bitta o'rmonda inoq-ahil yasharkan. Kunlardan bir kuni o'rmonda arsloncha tug'ilib, unga «Mushuk» deb nom berishibdi. Mushuk ulg'aygan sayin o'rmonda buyumlar yo'qolaveribdi. Keyin, bilishsa, o'sha Mushuk degan arsloncha o'g'irlarkan. Mushukni insofga chaqirishmoqchi bo'lishganda, u shunaqangi lo'lilik qilibdiki, asti qo'yaverasan. Arslonlar qarashsaki, bu Mushuk insofga yurmaydigan. O'g'ri desa o'g'ri, qo'rzoq desa qo'rzoq, nomard desa nomard. Xullas, hech bir tuki arslonga o'xshamaydigan. Shundan keyin qari arslonlar kengashib: «Buning turqi bo'lakcha, ikki dunyoda chin arslon bo'lmaydi. Pushtimizni bulg'aydi», degan qarorga kelib: «Shu turishingda unib-o'sma», deb qarg'abdilar. Qarg'ish tegib, mushuk o'smay qolgach, uni o'rmondan haydab yuboribdilar. Shundan beri arslonlar ichida nomardlar, o'g'rilar paydo bo'lsa, «Mushuk bo'l», degan qarg'ishga uchrab, mushukka aylanib qolaverar ekan... Tushundingmi, qaqajon?

— Tushundim, tushundim. Unda... — Umida bir oz o'ylandi. — It nimadan paydo bo'lgan?

— Itmi? Nimadan bo'lardi, bo'ridan-da.

— Qanday qilib?

— Qadim zamonda bir o'rmondami...

— Arslonlar yashagan o'rmondami?

— Yo'q, boshqa bir o'rmonda bo'rilar yashar ekan. Ular erkin yashashni juda yaxshi

ko'risharkan. Odamlar yuz urinib, ming urinishsa ham bo'rilar qo'lga o'rgata olmas ekanlar. Bo'rini tutib yaxshi ovqatlar bilan siylashsa ham, qiynoqqa solishsa ham bo'lmas ekan. Bo'rining oyoqlarini qayirib, sindirib tashlashsa ham, kaltaklashsa ham, o'lsa o'lar ekanki, ovoz chiqarib uvlamas ekan. Nima ham bo'libdi-yu, bir kuni odamlar bo'ri galasini o'rab olib, ancha-munchasini qo'lga tushirishibdi. Qo'lga tushganlar orasida «It» degan bo'ri ham bor ekan. Ozod bo'rilar sheriklaridan ko'ngil uzolmay, baland qoyaga chiqib qarab turishibdi. Odamlar bo'rilar bir chekkadan qiynay boshlashibdi. Ko'p bo'rilar o'lib ketibdi. Navbat «It» degan bo'riga kelganda, u tayoq yemayoq dumini qisib vangillabdi. Shunda odamlar: «Bu bo'rda bir gap bor», deb unga yaxshi ovqat berishibdi. «It» degan bo'ri ovqatni yeb, dumini likillatib, odamlarning oyog'ini yalabdi. Keyin ularni bo'rilar qarorgohiga boshlabdi. Ana o'shanda bo'rilarning eng keksasi: «Kim o'z erkini bir burda go'shtga sotsa, it bo'lsin», deb qarg'agan ekan. Itlarning tarixi shunaqa... — Asqarali shunday deb jim qoldi.

Uning bu qisqa ertagi Rhak bilan Dilmurodga ham ta'sir etgan, ular piyoladagi choyni ichmay, sovutib o'tirishardi. Ertakning ma'nosini u qadar chaqib yetmagan Umida esa ko'zini hiyol qisib yangi savol o'ylardi.

— Buva, buvajon, — dedi u nihoyat, — unda musicha nimadan paydo bo'lgan?
— Musicha burgutdan, baland ucholmagani uchun musicha bo'lib qolgan.
— Chuvalchang-chi?
— Ilondan.
— Unda... Odam nimadan paydo bo'lgan?
— Odammi? — Asqarali bir oz o'ylab turdi-da, kulimsiradi... — Buni bilmayman.
— Men bilaman, bilaman! — dedi Umida quvonganidan irg'ishlab. — Odam maymundan paydo bo'lgan!

O'tirganlar baralla kulib yuborishdi.

— Gaping to'g'ri, to'ppa-to'g'ri, — dedi Asqarali kulgidan namlangan ko'zlarini qiyiqchasining uchi bilan artib. — Senga o'xshagan qaqajonlarning maymundan paydo bo'lgani aniq. — Asqarali shunday deb qo'yib, «Og'ir hazil qilmadimmi», degan havotirda Dilmurodga qaradi. Dilmurod bu hazilni o'ziga olmagan edi. Asqaralining ko'ngli xotirjam bo'lib, Umidani bag'riga tortib, peshonasidan o'pib qo'ydi. — Qizim, bor-chi, sutosh pishganmikin? Pishgan bo'lsa ayt, olib kelishsin.

Umida «xo'p bo'ladi», deb yugurib chiqib ketdi. Dilmurod Asqaraliga qaradi.

— Asqarali aka, mushuk, it, musichaning ajdodlarini bilib oldik. Lekin odamnikini aytmadingiz?
— Buni chindan ham bilmayman, inim. Haligi ertaklarni buvam rahmatli aytib o'tirardilar. O'shanda odamning ajdodi kim bo'lgan, deb so'ramagan ekanmiz. Bu savolni qizingizdan eshitib turibman.
— Umida rost gapirdi, Darvin degan bir olim odamning maymundan paydo bo'lganini isbotlab bergan.
— Bunisi bizga qorong'i, inim. Menga qolsa, barchaning ajdodi maymun demasdim.
— Nimaga?
— Shuncha yil yashab, odamning har qanaqasini ko'rdim. Nazarimda, bir qism odam — siz aytganday, maymundan, bir qismi — burgutdan, bir qismi itdan, mushukdan, sichqondan, hatto eshakdan ham tarqagan.

Rhaq bilan Dilmurod qah-qah otib kulib yubordilar. Ularga Asqaralining o'zi ham qo'shilishdi...

Aqida bir yarim hafta deganda oyoqqa turdi. Turdiyu, yana ketishdan so'z ochdi. Dilmurod unga qarshi so'z aytmay, kechqurun safar tadorigini ko'rib qo'ydi. Saharda xotini bilan qizini olib markazga tushib ketdi. Qishloqdan chiqaverishda, yo'l yoqasidagi qo'ng'ir xarsang ustida

Devona cho'ngayib o'tirardi. Onasi bilan mashina kabinasida o'tirib borayotgan Umida uni birinchi bo'lib ko'rdi. Qo'lini silkidi. Lekin Devona uni ko'rmadimi, har holda, joyidan jilmay, changitib o'tgan yuk mashinasining orqasidan ma'yus tikilib qoldi. Keyin tuprog'i ko'pchib yotgan yo'lda iz qoldirib qabriston tomonga yurdi.

Rhaq uni uzoqdan kuzatib turardi. Devona hujrasiga kirib ketganini ko'rib, u ham qabristonga qarab ildam yurdi. Hujra eshigini ochib ichkariga bostirib kirdi. Ko'rpa ustida boshini eggancha chordana qurib o'tirgan Devona sapchib o'rnidan turdi-da, g'alati ovoz chiqarib, orqasiga tisarildi. Keyin devorga singib ketgudek bo'lib bukchayib o'tirdi.

— Sabohiddin! — dedi Rhaq u tomon yurib.

Devona «A... a!» deb baqirganicha boshini qo'llari orasiga oldi.

— Sabohiddin! — dedi yana Rhaq qat'iy ovozda. — Qo'lingni tushir. Menga qara. Yaxshilab qara. Tek o'tir.

Devona uning buyrug'ini itoatkorona bajardi. Rhaq ko'zini unga qadadi. Devona nest bo'lib o'tirib qoldi. Rhaq yana ham yaqinlashib ko'zining qorachiqclariga tikildi.

O'sha kuni Rhaqqa Devonaning hayotidan yana bir voqea ayon bo'ldi.

Muzlim

Sabohiddin oqshomda, eski to'n kiygan badqovoq ko'sa bir odamga ergashib, Marg'ilonni tashlab chiqdi. Badqovoq kishi na o'zini tanitdi, na Sabohiddinning kimligi bilan qiziqdi. Indamay yo'l boshlab ketaverdi. Aftidan, u olgan ko'rsatmasini keragidan ham oshirib o'rinlatardi. Sabohiddin tuni bilan yursak kerak, deb o'ylagandi. Yo'q, qorong'i tushishi bilan bir uyga qo'nishdi. Xonadon egasi ham Sabohiddinni hayratga solib, salom-alikdan nariga o'tmadi.

Tong otmay yana yo'lda bo'lishdi. Kun yoyilmasdan Vodilga yetishdi. Xoliqberdi to'raning qarorgohi shu yerda edi. Badqovoq odam miltiqli kishiga Sabohiddinni topshirdi-yu, o'zi g'oyib bo'ldi. Miltiqli kishi Sabohiddinni daraxtlar orasida zo'rg'a ko'zga tashlanayotgan o'tovga boshladi. Sabohiddin ichkariga kir-di-yu, o'tovda o'tirganlarning salobati bosib taraddudlanib qoldi. Keyin o'zini qo'lga olib, qiroat bilan salom berdi.

— Qadamingizga hasanot, — dedi to'rda o'tirgan kishi salomga qiroat bilan alik olgach. Sabohiddin qotmadan kelgan, xorij harbiylarining ko'ylagini kiyib olgan kishini ko'rib, «Xoliqberdi to'ra shu bo'lsa kerak», deb unga ta'zim qildi.

— Qani, mulla Sabohiddin, marhamat qilsinlar, o'tovimiz tor bo'lsa ham, bag'rimiz keng, — dedi Xoliqberdi to'ra unga joy ko'rsatib.

Sabohiddin poygastroqdan joy olib o'tirgandan so'ng davradagilarga, omonlashish maqsadida, bir-bir boqdi. To'raning yonida chordana qurgan qizil turkiy do'ppili Zayniddin qorini ko'rdi-yu, beixtiyor o'rnidan turib ta'zim qildi. Keyin ko'zini yerga tikkancha: «To'ram, volidangizni berib qo'yibsiz, bandalik ekan...» deb hol so'radi-da, qur'on tilovat qilib, savobini marhumaning ruhiga bag'ishladi.

— Mulla Sabohiddin kim bo'ldi, deb o'tiribman. O'zimizning so'kir Saboh ekan-ku, — dedi qori tilovatdan so'ng oraga tushgan sukunatni ko'tarish maqsadida, keyin Xoliqberdi to'raga yuzlandi, — Bu Jamol o'risning ukasi-da, taniysizmi?

To'ra, bilaman, degandek bosh irg'adi. Shu payt uchta laganda hovuri bosilmagan go'sht ko'tarib kirishdi. O'tovni ziraning xushbo'y hidi tutdi. Taom kirgach, suhbatni bas qildilar. Sabohiddin ora-sira Holiqberdi to'ra bilan Zayniddin qoriga qarab qo'yardi. To'raning

nigohidagi qat'iylik, ko'zlaridagi sergaklik, mehr Sabohiddinning e'tiborini tortdi. Shundagina u: «Odamlar to'ramni bejiz hurmat qilishmas ekan», deb qo'ydi. Tamshanib o'tirgan qoriga keksalik o'z hukmini o'tkazibdi. Qoshlari, bir tutam soqoli oqargan. Ko'zlari toliqqan kabi qisilgan. Ammo istarasi o'sha-o'sha issiq. Buxoroga ketganidan beri Zayniddin qorini ko'rmagan edi. Zayniddin qori ilgari Novqatga har kelganida Sabohiddinlarnikiga qo'nardi. Uning Jaloliddin bilan eski oshnachiligi bor edi. Jaloliddin ko'p hollarda qoriga, uning maslahatiga suyanib ish ko'rardi. Maslahat uchun O'shga borib kelishdan ham erinmasdi. Shunday bo'lsa-da, ularning oralarida ba'zan kelishmovchiliklar bo'lib turardi. O'g'illarini rus-tuzem maktabiga bergani, yangi g'oyalar quli bo'lgani uchun, hatto turkiycha qizil do'ppi kiyib yurgani uchun Jaloliddin oshnasi Zayniddin qorini ayblardi. Qori esa uni, aksincha, johilligi uchun koyirdi. Biroq, fikrlar va dunyoqarashlarning bu qarama-qarshiligi do'stliklariga raxna solmasdi. Sabohiddinning Buxoroga borib qolishi ham Zayniddin qorining maslahati bilan bo'ldi. To'g'rirog'i, bu gap Sultonmuroddan chiqqandi. Har qanday yangilikni iskab bilib oluvchi imom mardikor balosi bosh ko'targan paytda yana Jaloliddinning uyida paydo bo'ldi. Jamoliddin Sibirga surgun qilingach, bu ko'chadan o'tmay qo'ygan imom hech nima bo'lmagandek uyga kirib o'tirdi. O'tganlarning ruhiga qur'on bag'ishladi. O'sha yili xasislik qilgani uchun Jaloliddindan o'pkaladi.

— Men sizdan biron narsani tama qiladigan odam emasman, — dedi u gapni ko'p cho'zmay. — Sizga ham, farzandingizga ham mehrim bo'lakcha. Mana hozir Sabohiddinning taqdirini o'ylab, xonadoningizga bosh egib kirib keldim. Erta-indin uni ham mardikorga chaqirib qolsalar, nima qilasis?

— Boshim qotdi, taqsim. Xudo rahmimizni yer, deb o'tiribman.

— Xudo, xudo deysizu, xudo yo'lga bir tanga atashdan qochasiz.

— Bu gapingiz bekor. Siz yo'l ko'rsating, aytganingizni Xudo yo'lga atadim, — dedi Jaloliddin uning niyatini fahmlab.

— Sabohiddinni beto'xtov otlantirib, Buxoroi sharifdagi madrasaga jo'natamiz. Farzandi qobilingizni shu yo'l bilan asrab qolasiz. Ustiga-ustak, u bag'ringizga katta mulla bo'lib qaytadi. Bir yog'ingizni yozga, bir yog'ingizni qishga qo'yib rohatda yashaysiz. Uni Buxoroga o'zim uzatib boraman. Lekin chiqimi sizdan...

Eshon o'sha kuni niyatiga yetib, xali ham shuhrati so'nmagan qorabayirni yetaklab chiqib ketdi. Sabohiddinning onasi chirqirab qoldi. Jaloliddinning baxtiga o'sha oqshom Zayniddin qori Novqatga keldi. Imomning taklifini ma'qullab, sarmoyadan ham yordam qildi. Ana shu kishining himmati bilan Sabohiddin madrasada saboq olib qaytdi. Baxtini qarangki, akasi bilan uchrashib garangsib yurgan og'ir damda bu donishmand odamga ro'para bo'ldi.

Dasturxonga fотиha o'qilgach, o'tovdagilar ta'zim qilib chiqib ketdilar. To'ra Sabohiddinning qolishiga istak bildirdi.

— Jamol o'risni... — Xoliqberdi shunday deb kulimsiradi. Keyin so'zini to'g'riladi. — Akangiz Sibirga mendan keyin kelib, mendan ilgariroq o'rischani o'rganib olganiga Jamol o'ris, deb yurib o'rganib qolibman. Uni hali ko'rganingiz yo'qdir?

— Ko'rdim. Marg'ilonda uchrashdik.

— Nima deydi? Bosmachilarga qo'shilma, degandir?

— Ha.

— Shunaqa... sho'rolar bizlarni «bosmachi» deyishadi. Yurtni bosgan, talagan, xor qilgan ularu, «bosmachi» degan nomni olgan biz bechoralar. Xo'sh, akangiz yo'ldan qaytargan ekan, nega keldingiz?

— Har ish Ollohning inoyati bilan, to'ram, ayri bo'lish peshonada bo'lsa, na iloj? Men akamga emas, Ollohga bo'ysunaman.

— Balki sizni Buxorodagi oliy zotlar qo'rqitishgandir?

— Yo'q, to'ram, men ularning ayblashlaridan qo'rqmayman. Ma'mur boyvachchaning qoni

ham, akamning tortgan azoblari ham mening gardanimda, bu gunohim uchun Ollohning o'zi jazolaydi meni.

— Ma'mur boyvachcha dedingizmi? Uni Jamol o'ris o'ldirmaganmidi?

Sabohiddin, Xoliqberdi to'ra xabarsiz ekan-da, deb ajablandi. Sirni ochishga ochib qo'yib, endi gapdan bo'yin tovlashning foydasi yo'qligini bilib to'g'risiga ko'chdi.

— Uni men...

— Ana xolos! Jamol o'ris shuncha yil birga bo'lib churq etmabdi-ya... Akangizning boshidan suv o'girib ichsangiz arziydi, mulla. O'zga odam bo'lganda, «men ukamni qutqarish uchun shu azoblarni tortib yuribman», deb ikki jahonga jar solardi. Bu gapingizdan keyin Jamol o'risni yana ham yaxshi ko'rib qoldim. G'animlarim orasida shunday pokiza odam borligidan xafa bo'lib ketaman. Har jangga kirganimda Xudodan: «Adashgan birodarlarimning jonini omon saqla», deb so'rayman. Ularning qonini to'kishdan qo'rqaman.

— Buxorodan bu yerga kela-kelguncha o'ylab, o'yimga yeta olmadim, to'ram. Xudo qaysi gunohlarimiz uchun bizga bu azoblarni ravo ko'rdi ekan. Qachonga qadar bir-birimizni qashqirday g'ajiyimiz?

— Bu azoblar o'tadi-ketadi. Xudo xohlasa, farog'atli kunlarga oz qoldi.

— To'ram, aybga buyurmasangiz, bir so'rog'im bor edi? — dedi Sabohiddin ikkilanib.

— So'rayvering, — Xoliqberdi to'ra shunday dedi-da, lo'labolishdan birini qo'ltig'i ostiga olib yonboshladi.

— Akam bilan murosangiz chiqishar ekan, nima uchun uni nohaq yo'ldan qaytarib, qanotingiz ostiga olmadingiz?

Xoliqberdi to'ra bu gapni eshitib kulib yubordi.

— Jamolni yo'ldan qaytarib bo'larkanmi? — dedi u kulgidan to'xtagach. Keyin bir oz jiddiylashdi: — Uni avval qiymalab tashlab, keyin et-suyagini bittalab terib chiqsangiz ham birovning aytganiga yurmaydi. Men shunaqa odamni yaxshi ko'raman. Birovning gapiga kirib ko'ch-ko'ronini ko'taraveradigan subutsizdan juda qo'rqaman. Mana shunaqa odamlar yurtni xarob qiladi. Ular bilan ehtiyot bo'lib gaplashish kerak.

— Sho'rolar haq yo'lga qaytmasa, elning qoni daryo bo'lib oqaverar ekan-da?

Xoliqberdi to'ra asabiylashgan holda qoshlarini chimirib Sabohiddinga qaradi.

— Yaramga tuz sepmang, — dedi u qovoq uyub. — Kecha akangiz dilimni vayron qilib ketgan edi. Elning qoni to'kilayotgan bo'lsa aybli emasman. Men xalqimning bag'riga shamol tegsin, deb bu ovloqlarda izg'ib yuribman. Mening Sibirda tortgan azoblarim o'zimga yetmasmidi? Jamol ham xalqim deydi, siz ham, Zayniddin qori ham, Shermat ko'r ham. Hammamiz xalq deymizu bir-birimizga tish qayraymiz. Akangiz o'rislarning etagini tutaylik deydi. Zayniddin qori turkiyparast. Siz, albatta, ahli din deb turib olasiz.

— Meningcha, eng to'g'ri yo'l shu, to'ram. Axir o'zingiz ham, alhamdulillah, musulmonsiz.

— Alhamdulillah... — Xoliqberdi to'ra shunday deb yengil xo'rsindi. — Xo'p, biz sho'rolarni yengdik, deylik, xo'sh, yurtni kim boshqaradi? Din peshvolarimi? Bunga ham ko'ndim. Xo'sh, kimga ishonasiz? Aniq aytolmaysiz? O'zingiz yaxshi bilgan imomingiz Sultonmurodga o'xshaganlar yurt og'asi bo'lsa elning sho'ri qurimaydimi? Nimaga indamaysiz? Yo Shermatni qo'yasizmi?

— O'zingiz-chi?

Xoliqberdi to'ra Sabohiddinga qarab turib, kulib yubordi.

— Hali ham esingiz kirmabdi, mulla. Kalta o'ylamay, ko'zingizni oching. Sho'rolardan ustun kelgan kuni Xoliqberdining g'animlari kamaymay, yana ko'payadi. Qirg'in davom etaveradi. O'zbek asli mo'min-qobil xalq bo'lsa ham, qo'chqor toifaligi bor. Ikkitasining boshi bir qozonda

qaynamaydi. Elni birlashtirish uchun Temurga o'xshagan Xudo yarlaqagan zot kerak! Xudo bizga yana bunday zotni ravo ko'radimi, yo'qmi, bilmayman.

— To'ram, aqli qosirligim uchun gunohimdan o'ting, nazarimda, siz qudratingizga ishonmaydiganga o'xshaysiz?

— Bu savolingiz noo'rin. Xalq men tomonda. Agar xalqqa ishonmasam, ko'r bo'laman...

Ammo... sarmoyadorlar?! Shulardan xavfdaman... Ular yurtni xohlagan paytlarida sotib yuboradilar. Balki inglizlarga allaqachon pullashgandir ham?.. Har kuni quyosh charaqlab tursa ham dunyo qorong'ilashib ketgan, oq-qorani ajratish mushkul bo'lib qoldi. Buxorodagi oliy zotlar istagi bilan siz qishloqma-qishloq yurib, va'z aytib, islom lashkarlarining haqqiga duo qilib, xalqni haq yo'lga chorlashingiz lozim ekan.

— To'ram, men haq ishga jonimni tikkanman. Huzuringizga kelmog'imdan maqsad — jihodga kirmoqlik.

— Da'vat — jihod emasmi? Sizning birgina haq so'zingiz miltiqdan uchadigan o'nta o'qdan afzal. Miltiqlardan o'q uzuvchilar yetarli. Siz bir narsani farqlab olsangiz bas — bu yer Chanoqqal'a emas. Jangdan murod ham o'zga.

Xoliqberdi to'raning keyingi gapi Sabohiddinga bir oz malol kelib, o'tirgan yerida bir qimirlab oldi. Xoliqberdi to'ra buni sezib, so'radi:

— Gaplarim yoqmadi chog'i? Fikringizni yashirmay aytavering.

Sabohiddin ko'zini hamsuhbatidan uzib, yerga qaradi. Fikrni ochiq bayon qilishga ijozat berilgan bo'lsa-da, bu imkoniyatdan darrov foydalanishga shoshilmadi. Xoliqberdi to'ra «Ha, mulla» deb qo'ygach, unga qaradi:

— To'ram, unda ham bunda ham jihoddan murod — Ollohning roziligi. Jindak farqi shuki, unda musulmonlar birlashdi. Bunda ayri-ayriga o'xshab ko'rinadir menga. Unda g'anim aniq edi: inglislilar, farangilar... bunda bir qanot o'rislardan madad oladi, boshqasi inglislardan. G'ayriddinlardan quvvat umid qilgan qush yana qafasida qolmasmikin?

Bu gapni eshitib, Holiqberdi to'ra ma'yus jilmaydi:

— Durust, durust, — dedi u, — siz ham akangiz singari ushlagan yeringizdan kesarkansiz.

Keling, orani ochiq qilib olaylik, yana huzurimdan mavhum xayol bilan ketmang. Chanoqqal'a urushidan xabarim bor. Bo'g'ozdan kofirlarning kemalarini o'tkazmaymiz, deb jangga kirishni siz Olloh roziligi uchun jihod hisoblayapsizmi? Janjalning boshi nimada edi, bilasizmi? Turkiya ijazati bilan Olmon harbiy kemalari bo'g'ozdan o'tib, o'rislarga hujum qilganlar. Buni inglislilar va farangilar Turkiya Olmonning sherigi hisobida muhorabaga kirdi, deb hisobladilar. Oqibat nima bo'ldi? Olmoniya yengildi. Chanoqqal'a bo'g'ozidan inglisu farangilar uchun baribir yo'l ochildi. To'kilgan qonlar zoe ketdi.

— Aybga buyurmang, to'ram... — Sabohiddin beihtiyor uning gapini uzdi-yu, keyin xijolat bo'lib, nigohini olib qochdi.

— Gapiravering, mulla.

— To'ram, Olloh roziligi uchun to'kilgan qon zoe ketmaydi.

— Olloh roziligi uchun qon to'kishdan oldin aqlni ishlatib ko'rish kerak. Siz uchun jihod — ilm olmoqlik edi. Olloh sizni ilm olmoqqa yo'llagan edi. Siz Ollohning roziligini Chanoqqal'ada emas, madrasada, ilm olishda topishingiz lozim edi. Bu tomonga ham miltiq ko'taraman, deb oshiqqaningiz chakki bo'lgan. Ustozlaringiz «xatmi kutub» bo'ldi, deb duo berganlari bilan, ilmda qiladigan yumushlaringiz ko'p edi. Hamonki, siz bunga kelibsiz, Buxorodagi oliy zotlarning istagini bir oz isloh qilamiz: Siz Zayniddin qori bilan birgalikda Norxo'janing xizmatida bo'lasiz. Farg'ona bir siqimgina bo'lsa ham qo'rboshilarga to'lib ketdi. Hammasi o'ziga xon. Siz Norxo'jani tiyishga unnab ko'rasiz. U zo'pidin aql bilan ish yuritmaydi sira. Sizga ham quloq solmaydi. Ammo yigitlari oq-qorani tanib olishlari kerak.

— To'ram, aybga buyurmasangiz, bir narsani oydinlashtirish niyatim bor edi.
— So'rayvering.
— Kecha akamni ko'rganimda... volidai mukarramangizning qotillarini sizga topshirish uchun yo'lga chiqishgan ekan. Shuning sababi ham... akam bilan eski oshnachiligingizmi?

Xoliqberdi to'ra kulimsiradi.

— Oshnachilik osoyishta kunlarda, samovarxonada, ulfatchilikda bo'ladi, mulla. Sho'rolar «Xoliqberdi g'azabga minib, daryo-daryo qon to'kadi», deb cho'chishgan. Ular Xoliqberdini hali yaxshi bilishmaydi. Xoliqberdi qonxo'r emas, to'ng'iz ham emas. Onamning birgina oh urgani uchun daryo emas, dengiz-dengiz qon to'ksam ham, bu qonni bir umr simirib yotsam ham xumordan chiqmayman. Onamni ikki-uch murtad o'ldirgan bo'lsa, xalqda nima gunoh? Xalqni tig'dan o'tkazganim bilan onam tirilib kelmaydi-ku? Kalta o'ylagani uchun akangizdan ranjidim. Aslida u qotillar sho'roniki emas, o'zimizga tegishli odamlar. Bu Jamol o'risga ham ma'lum. Shuning uchun men ularga qaramadim. O'zlari hukm chiqarib, beklarimning oldida o'zlari otishdi. Men qotillar bilan emas, ularga fatvo berganlar bilan, Xudo xohlasa, hisob-kitob qilaman.

Xoliqberdi to'ra shunday deb tizzasiga qo'l tirab o'rnidan turdi. Sabohiddin, suhbat yakunlanganini anglab, ta'zim qildi. Tun bo'yi bu suhbat mag'zini chaqishga urinib uxlamagan Sabohiddin ertalab qorining istagi bilan Novqatga, ota-onasini yo'qlash uchun yo'l oldi. Norxo'janing qarorgohiga boshlab boradigan odamni uyida kutadigan bo'ldi.

Qizilqiyan qoralab yo'lga chiqqan Sabohiddin Iskobil1dan o'tgach, uch quloqli anhor labida tarvaqaylab yotgan majnuntol soyasida hordiq chiqarmoqchi bo'ldi. Otining oyog'ini tushovlab, eski to'nini yerga to'shadi-da, xurjunini yostiq qildi. Majnuntolning zaif shoxlariga tikilib o'yga toldi. Qiziq, daraxtlar ichida faqat majnuntolning qaddi egik. Hatto chinor yonidagi terak ham bo'y cho'zishga harakat qiladi. Bu esa... Elning hozirgi ahvoli shu majnuntolga o'xshaydi. Balki majnuntol ham qadimda qaddi tik daraxt bo'lgandir. Balki uning tik shoxlari joy, mavqe talashib, oqibatda sovuq shamollar zahriga chidash berolmay holsizlanib, ayri-ayrim bo'lib qolgandir? Endi qaddini rostdash uchun necha yil, qancha kuch-qudrat kerak. Bu elning qad rostlab, ko'krak kerishini ko'rish Sabohiddinga nasib etarmikin?..

Yo'l mashaqqati, uyqusiz tunlar azobi kuchini ko'rsatdi: Sabohiddinning ko'zi ilindi. Kun ko'tarilishi bilan soya qochib, oftob tig'ida qizib uyg'ondi. Ko'zini ochdi-yu, atrofga olazarak qarab, otini izladi. Seskanib, o'rnidan turdi. U yon-bu yon yurdi — ot yo'q. Ulovi qaysi bir chapdastning o'ljasiga aylanganini bilib, xurjunini yelkasiga tashladi-da, yo'l o'rtasiga tushdi. Yurishini ham, yurmasligini ham bilmay turganda, qo'qonaravanning qorasi ko'rindi.

Mudroq aravakash Sabohiddinning iltimosini bee'tibor eshitdi. Keyin orqasiga yarim o'girilib:
— Siqilishib qolmaysizlarmi, tog'a? — deb so'radi.

Aravadagi uch qariyaning keksarog'i soqolini tutamlab, unga norozi qiyofada boqdi.

— Gapingni qara-yu, so'ltamat! Aravangga yana bitta podsholikning odami sig'adi. Yuragingni keng qil, — dedi jikkak qariya, keyin so'zini tugatmay Sabohiddinga yuzlandi. — Qani, o'g'lim, xurjunni uzating. Odamning fe'li siqiq bo'lsa, ko'ziga dunyo ham tor ko'rinadi. Qani, qo'lni bering, ha, barakalla. Bu so'ltamatdan xafa bo'lmang. Zamon og'ir. Yo'lda uchragan odamga xavotir ko'zi bilan qarashga o'rganib qolyapmiz...

— Kecha yo'limni to'sishgan edi, — dedi aravakash o'zini oqlash niyatida.

— Ana ko'rdingizmi, — deb uni quvvatladi jikkak chol, — odamzot ozga sira qanoat qilmas ekan-da. Norxo'ja yo'lto'sarlarni bilsami, naq putini yirib tashlar. Bosmachi boshqa, u boshqa.

— Agar qorni ochlar bosmachi bo'lsa, mana, biz ham tog'-toshda sanqirdik, — dedi yoshi ulug'roq qariya. — Ular yurtini o'ylashyapti ekan.

— Norxo'ja azaldan shunaqa, — dedi suhbatga qo'shilmay o'tirgan chalako'sa qariya. — Eslaysizmi, Yikchi eshonga murid tushib yurgan edi. Xudoning rahmi kelib tirik qoldi. Zamon alg'ov-dalg'ov bo'lib, yana jonini garovga tikibdi. Fikrimcha, u qorniga yig'lamaydi. Katta bir taxtni mo'ljal qilgan-ov...
— Taxt?! Bu yoqda Xoliqberdi to'ra turganda unga yo'l bo'lsin?
— Noumid shayton. Shunday niyati bo'lmasa, darbadarlik yukini yelkasiga olmas edi. O'ziga lozim bo'lsa, Xudodan saratonda ham qor yog'dirishini so'raydurgan odam u.
— Keling, qo'ying, so'ltamatni chaynamaylik. Yana xizrni yo'qlagan bo'lib unga yo'liqmaylik. Och qornim-tinch qulog'im. Bir-birini g'ajiy-g'ajiy oxir sillasi qurib tinchib qolishar...

Sabohiddin qariyaning bu so'zlarini eshitib, beixtiyor Salimxo'jani esladi. U ham bir suhbatida: «Bir-birining ildiziga bolta urib bo'lishini g'animlar intiqlik bilan kutib yotishibdi», degandi. Darvoqe, hozir Salimxo'ja qaerda ekan? Zindondan qutula oldimikan? Bechora ushoqqina edi, ishqilib, Xudo o'z panohida asrasin-da...

Qariyalar ekin-tikinning avji haqida so'z yuritib, Sabohiddinni suhbatlariga tortmadilar. Kecha ko'rgan-kechirganlari bilan boshi garang bo'lib o'tirgan Sabohiddin uchun bu ayni muddao edi. Qizilqiyaga shom chog'ida yetib kelishdi. Sabohiddin, ulov topilmagani uchun noiloj shu yerda tunadi. Ertalab mo'ylovi endi sabza urib, ovozi do'rillab qolgan aravakash yigitga hamroh bo'ldi. Yigit Qizilqiyaga yumush bilan tushgan, ishini bitkazib, kayfi chog' bo'lib qaytardi.

Arava asta chayqalib boradi. Yo'lning ikki tomoni tog'. Tog'larning beli qip-qizil. Xuddi birov uning ko'ksiga bexos qilich tortib yuborganu endi bag'ridan qon sizib chiqib turganday. Bunday g'alati tog' boshqa yerda bo'lmasa kerak. Hozir Sabohiddin go'yo ikki tog' orasida emas, ikki o't orasida kuyib, yonib borar edi. Akasini ko'rgandagi quvonchi so'ngan, tungi uchrashuv, Xoliqberdi to'ra bilan bo'lgan suhbat uni gangitib qo'ygan edi. Aka-ukaning oralariga qilich tushishi tayin.

Yigit ot ustida bir yonga sal qiyshayib o'tiribdi. Qamchi ushlagan qo'li xuddi jonsizdek. Ahyon-ahyonda otga qamchi urib qo'yadi. Ba'zan mung'ayib o'tirgan hamrohiga qaraydi. Sabohiddinning o'yga berilganini ko'rib, indamaydi. O'zicha xirgoyi boshlaydi:

*Sevib olgan yoringiz muncha chiroyli yor ekan,
Qo'llaringga suv berolmas, surati hayvon ekan.*

Yigit qo'shiq so'zlarini yaxshi bilmaydi shekilli, qolganini yamlab-yutib aytdi. Ashula yarmiga bormay, bir oz jimib qoldi-da, so'ng boshqasini balandroq ovozda boshladi:

*Tomga tariq sochilgan,
Hay bola, bola, omon yor...*

Bu qo'shiq ham chala-yarim bo'ldi. Biroq Sabohiddinni yelkasidan bosib turgan g'am yukini bir oz yengillatdi. U xayollar domidan qutulib aravakashga qaradi.

— Ashulani yaxshi aytar ekansiz, — dedi.
— E, zerikkanda bir xirgoyi qilib qo'yamiz-da, aka. Ashulani yaxshi ko'ramanu, so'zlarini to'la bilmayman. Mana, kechagi bazmda bir ashula eshitib yodlab olgan edim. Hozir esimdan chiqibdi. Balki siz bilarsiz?
— Nevlay?
— Eshitib ko'ring-a:

Qaro qush qichqirib o'tdi, uyosida ilon ko'rdi,

Baliq ko'ksini chok aylib, azim daryoda qon ko'rdi.

— Yo'q, bunaqa ashulani eshitmagan ekanman.

— O'zim ham birinchi marta eshituvdim. Hay, mayli, nasib etsa yana eshitarmiz. Mullaka, bu yerlarga hech yo'lingiz tushganmidi ilgari?

— Ha, bir-ikki o'tganman.

— Mullaka, so'raganning aybi yo'q, ismlari nima edi? Hali hiyla yo'l yuramiz, gaplashib ketaylik. Mening ismim Abdusattor.

— Sabohiddin.

— E-ha, endi tanidim. Boyatdan beri ko'zimga issiq ko'rinyatuvdingiz. Siz Jalol tog'aning o'g'lisiz-da, a?

— Ha.

— Buxoroda o'qirdingiz-da, a? Akangizni ham bilaman. Ma'mur boyvachchani o'ldirib sibir bo'lgan ekanlar. Chamasi, biron yilcha bo'ldi qaytganlariga. Rahmatli Jalol tog'a u kishining...

— Nima?! Nima dedingiz?

— Ie, eshitganingiz yo'qmidi?.. Jalol tog'a... Jalol tog'aning yigirmalarini ham o'tkazdik.

Sabohiddin uning boshqa so'zlarini eshitmadi. Dunyo ko'ziga qorong'i bo'lib ketdi. Bo'g'ziga yig'i kelmagan bo'lsa ham, nafasi siqildi. Abdusattor aravani to'xtatdi. Meshdan suv quyib uzatdi. Sabohiddin ichmadi. Abdusattor nima qilarini bilmay bir oz turdi. Keyin aravaga chiqqida, otga yengil qamchi urdi. To Novqatga yetib borgunlaricha Sabohiddindan sado chiqmadi. Abdusattor ham uni gapga tutmadi. U aravani to'g'ri Sabohiddinlarning uyiga haydadi.

Sabohiddin aravadan tushib uyi tomon yurdi. Oyog'i xuddi kishan urilgandek og'ir edi.

Devorlari nuragan, yetim bola kabi mung'ayib qolgan uyni ko'rgach, mijjasiga yosh keldi.

Yuragidan otilib chiqqan faryodni tomog'i g'ippa bo'g'di. Ko'chada yig'lab yubormaslik uchun qadamini tezlatdi.

Sabohiddin ichkari kirdi-yu, cho'nqayib o'tirgancha qumg'on qaynatayotgan onasini ko'rdi.

«Buvi, buvijon!» deb qichqirmoqchi bo'ldi. Ammo ovozi chiqmadi. Tomog'iga nimadir tiqildi.

Ko'zlari yoshlandi. Yuragida uyg'ongan hayqiriq labidan sassiz uchdi — ona o'g'lining dardli nidosini eshitmadi. Biroq orqasida kimningdir nigohi qadalayotganini his qilib, yalt etib qaradi.

O'g'lini bir nafas tanimadi... Yo'q, yo'q, tanidi. Faqat ko'zlariga ishonmadi. Ko'rayotgani tushi ham emas, sarob ham emas, balki zohir ekaniga ishonch hosil qilgach, avval lablariga titroq yugurdi.

Keyin titroq turgan tizzalarini ushlab, qaddini rostladi. So'ng «bolam, bolajonim...» deganicha qanot yoyib o'g'li tomon yurdi.

Sabohiddin yurmoqchi edi, biroq jon chiqib ketgan oyoqlarini bosolmadi. Holsizlanib tiz cho'kdi. Shu alfozda boshini ona bag'riga qo'ydi.

Onasining yig'lab aytgan gaplarini eshitmadi. Qulog'iga shu topda faqat ona yuragining dukirigina urilardi.

Yig'i ovozini eshitib qo'ni-qo'shnilar chiqdi. Ayollar yig'i-sig'i qilib bo'lgach, ichkariga kirib ketishdi. Sabohiddin esa devor-darmiyon ikki qo'shnisi bilan ayvonda qoldi. Tilovat qildi.

— Rahmatli Jaloliddinning joyi jannatda, rohat-farog'atda yurgandir. Bu dunyoda ko'p g'am chekdi bechora.

— Uzoq yotdilarimi?

— Bir nafas ham yotmadi. Shu yoshga kirib «um» deganini bilmayman. Rahmatli hali baquvvat edi. Shu bahorda ham hech kimga so'z bermay, yerini o'zi ag'dardi-da. Xudoning shafqatini qarang, jonini qiynamaygina oldi.

— O'g'lim, dadangizning qanday jon berganlaridan bexabarsiz-a?

— Xabarim yo'q.

— Rahmatli dadangiz omonatlarini masjidda topshirdilar.

— Masjidda?

— Ha, masjidda. Dadangiz masjidimizda soʻfilik qilayotgan edilar. Peshin namozidan soʻng supurib-sidirib, endi ketaman, deganlarida, qayoqdandir bir daydi oʻq kelib...

— Kim otibdi?

— Kim otganini hech kim bilmaydi. Qishloq tinch edi. Faqat uch marta oʻq ovozi eshitdik.

Keyin: «Jalol soʻfini oʻldirib ketishibdi», deb xabar qilishdi. Masjidga borsak, qonga belanib yotibdilar. Ikkita oʻq koʻkraklariga tekkan ekan. Bitta oʻq masjid eshigiga sanchilib qolibdi. Uch kundan keyin koʻrdik.

— Siz koʻp qaygʻuravermang, oʻgʻlim. Ollohning irodasi-da. Hammamiz bu dunyoda omonatmiz. Barchamizning peshonamizga oʻsha yogʻoch otga minish yozilgan. Dadangiz imon bilan ketdilar, shukur qiling.

Sabohiddin bunday paytda aytiladigan juda koʻp oyatlarni, hadislarini yoddan bilsa-da, qoʻshni oqsoqolning bu joʻngina gaplaridan tasalli olgandek boʻldi. Ammo yurakda qolgan armonga hech qanday tasalli kor qilmadi.

Qorongʻi tushgani sababli qabristonga erta tongda boradigan boʻlishdi. Sohiba aya oʻgʻliga Jaloliddin akaning soʻnggi kunlarini, «Yuragim siqilyapti», «Aloq-chaloq tush koʻrdim», deganlarini, yana allaqancha mayda-chuyda gaplarni bir-bir soʻzlab berdi.

— Mashhura koʻrinmaydimi? — deb soʻradi Sabohiddin uning gaplarini eshitib boʻlgach. U onasi bilan koʻrishayotgan chogʻidayoq koʻzlari bilan singlisini izlagan, ammo qoʻshni ayollar chiqib qolib, soʻrashga ulgarmagan edi.

— Mashhurani... Sultonmurod olib ketdilar.

— Qaerga?

— Nevlay. Rahmatli dadangizning yigirmalariga kelib, bosh boʻlib turdilar. «Zamon notinch, uyingizda erkak yoʻq, boʻyi yetgan qiz, uvoliga qolmaylik, oʻzimning panohimda boʻlsin», deb...

— Qaerga olib borishlarini aytmadilarmi?

— Aytidilar... Norxoʻja eshonning qarorgohi, dedilarmikin...

— Indamay yuboraverdingizmi?

— Voy, bolam, xudoning zorini qildim... Gapimga quloq solsalar ekan. Yolgʻiz ayol boshimga shuncha kulfat kammidi, bolam? Ikki qanotim qirqilgan boʻlsa, otangiz bir ogʻiz vasiyat qilmay oʻtgan boʻlsalar, qoʻni-qoʻshnilar oraga tushishga qoʻrqishsa, qoʻlimdan nima kelardi? Xudoga soldim. Xudodan qaytsin...

Sabohiddin onasining yosh toʻla koʻziga qaray olmadi. Imomning qilgʻini qancha oʻylamasin, tagiga yetolmadi.

Ertalab qabristonga bordilar. Sabohiddin qabrni quchoqlab, tungi salqinga toʻygan tuproqqa bagʻrini berib yotdi. Onasiga qoʻshilib borgan qoʻshni ayollar yigʻi boshlashdi.

Sabohiddin qaddini koʻtargach, ayollar tinchishdi. Tilovat boshlandi. Soʻng Sabohiddin ayollarni uyiga joʻnatdi. Qabristonda yakka-yolgʻiz qoldi. Goʻyo ota mehriga qonayotgandek qabrga uzoq tikildi.

— Dadajon, ilohim joyingiz jannatda boʻlsin, — deb pichirladi lablari.

— Inshoolloh, — deb javob berdi xayolidagi dadasi.

— Bizning rohatimizni koʻrolmay koʻzingiz ochiq ketdi. Goʻringizga bir siqim ham tuproq tashlay olmadik.

— Ollohning irodasi bu, oʻgʻlim. Chirogʻimni yoqib tursalaring, bas.

— Endi kimga suyanaman? Maslahatgoʻyim kim?

Javob yoʻq. Chunki otasi bilan Sabohiddin xayolan soʻzlashayotgan, fikrida esa bu savolga javob

yo'q edi.

Kechqurun uylariga Sultonmurod kirib keldi. Sabohiddinga hamdardlik bildirdi-da, marhumning ruhiga bag'ishlab tilovat qildi. Tayinsiz mavzularda bir oz suhbatlashishgach, Sabohiddin muddaoga ko'chdi.

— Taqsir, men Norxo'ja eshonning huzurlariga borishim kerak ekan.

— Ha, o'g'lim. Imonini yo'qotmagan har bir musulmonning o'rni o'sha yerda. Ammo siz hozircha bu haqda tashvish tortmang. Uch-to'rt kun dam oling. Rahmatli dadangizning ruhlariga xayri-xudoyi qiling. Eshon huzuriga birga boramiz. Men shuning uchun kelganman. Manavini oling, xarajatlarga lozim bo'ladi.

— Taqsir, singlim...

— Mashhura sog'-omon. Biron nomahramning ko'zi unga tushmaydi.

— Uni uyga qaytarsak, onam yolg'izlar.

— Buni kengashib ko'ramiz. Hozir zinhor tashvish tortmang.

Sultonmurod shunday deb chiqib ketdi. Sabohiddinning norizo nigohi uning izlariga qadalib qoldi...

Sabohiddin esini tanibdiki, shu xasis odamni biladi. Maktabga qatnayotganida domlaning yaxshi gaplarini ham eshitgan, kaltagini ham ko'p yegan. Jamoliddin o'qishni xush ko'rmas, kaltak yegandan keyin haftalab tutqich bermasdi. O'g'lining o'qishga bo'yni yor bermayotganini ko'rib, otasi uni maktabga yubormay qo'ydi. Sabohiddin akasining teskarisi, tez olovlanar va shunday tezlik bilan so'nib, itoatkor bo'lib qolardi. Kechasi janjal-to'polon bilan maktabga bormaslikka ahd qilgan odam, ertalab burnini torta-torta yo'lga tushardi. Xiyol ulg'ayib, sho'xligi avjga chiqib, qishloqdagi o'spirinlarga ham bas kela boshlagach, bir tomondan otasi, bir tomondan domla siquvga olib, bo'yniga itoat zanjirini solishga urindilar. Ularning bu harakati samara berdi. Ma'mur boyvachcha voqeasida zanjir uzilay dedi-yu, ammo Sultonmurod ustalik qilib qoldi. Sabohiddinni itoatkorlik to'riga chirmab tashladi.

Sabohiddinning Buxoroga borishi aniq bo'lgach, Sultonmurod uni yo'qlab, pand-nasihat qildi:

— Olloh-taolo barcha bandalariga rahm-shafqatni bir xilda sochgan. Odam zoti rizqini kuchi yetganicha o'zi terib yeydi. Janob rasulilloh deydilarki: «Tangrim sizlarni yer yuzida voris etgan va o'zi ato qilgan narsalar bilan bizlarni sinab ko'rish uchun ba'zilaringizning darajangizni boshqalarnikiga nisbatan yuqori qilib qo'ygan». Yana Muhammad alayhissalom aytadilarki: «Ba'zi bir oilalarning bu dunyodagi hayoti farovon etilmish, ularga atalgan narsalarga sen ko'z tikma». Demoqchimanki, Olloh-taolo Ma'mur boyvachchaning bu dunyosini farovon etmakni inoyat qilib, uning rizqiga rizq qo'shgan. Akangiz xotinini taloq qilgach, Xudo o'zining bu ojiza bandasini ham Ma'mur boyvachchaga in'om etdi. Garchi Ma'mur boyvachcha yangangiz taloq bo'lmasidan ilgari don olishgan taqdirda ham sizning o'ldirmog'ingizga huquqingiz yo'q. Zinokorga jazoni Ollohnig o'zi belgilagan. Ammo Tangri bilan bandalar o'rtasida shayton bor. Olloh-taoloning to'liq hikmati va inoyati birlan jannatdan quvilgan shayton mo'min-musulmonlarni haq yo'ldan ozdirishga harakat qiladi. Ma'mur boyvachchaning begunoh qonini to'kkan kimsa shayton vasvasasiga uchib, Xudoning qahrini keltirdi. Jamoliddin begunoh. Uning gunohsizligi Olloh-taologa, menga va yana bir kishiga ayon. Jamoliddin o'n uch yil do'zax azobini tortadi. Uning uvoli ham qotilning yelkasida.

Sultonmurod shu zaylda gapni aylantirib-aylantirib, ayb sirtmog'i yasadi-da, Sabohiddinning bo'yniga tashladi. Sabohiddin bu sirtmoq oldida ilojsiz qoldi. Ammo taqsir uning boshini silab, rahm-shafqat ko'rsatdi:

— Siz hozir borib, «Ma'mur boyvachchani men o'ldirgan edim», desangiz ham akangiz Sibirdan qaytarilmaydi. Bu birlamchi. Ikkilamchi — so'zlaringizga hech kim ishonmaydi. Ammo, umid chinnisini sindira ko'rmang. Tavbalar qiling, Tangrining shafqati beqiyos. Olloh, akangizni

Sibirning do'zaxiy azoblaridan barvaqt xalos etib, sizning ham gunohlaringizdan o'tsa ajab emas. Buning uchun siz butun borlig'ingiz bilan ibodat qilmog'ingiz, bu dunyoning rohatlaridan voz kechmog'ingiz lozim. Ibodat chog'ida Ollohg'a shunday sig'ining-ki, xushu' chog'ida qilich ko'kragingizga sanchilib, kuragingizdan chiqsa ham sezmay. Men befarzand, Xudoning bir bechora bandasiman. Sizni o'g'lim qatori ko'rib, mehr qo'ygan edim. Sizni yosh deb fahmlab, ortiqcha azoblarga giriftor bo'lmasin, deb o'sha kuni yolg'on gapirdim. Yelkangizdagi gunohlarning yarmi mening bo'ynimga tushdi. Shu topgacha gunoh ishga qo'l urgan banda emasman. Gunohlarimni yuvish uchun toat-ibodatlarimning o'zi kifoya emas. Inshoolloh, xatmu kutub qilganingizdan so'ng, agar Tangrim umrimizni bersa, birga haj qilib, Ka'batullohni tavof etib, Ollohdan gunohlarimizni so'raymiz.

Sultonmurod bir necha marta uylanganiga qaramasdan, befarzand edi. Uning mehr bilan aytgan so'zlariga Sabohiddin ishonadi. Ammo Sabohiddin uning qalbida yashiringan niyatidan bexabar edi. Sultonmurod Andijon madrasasida bilim olgan, dadasining topish-tutishi ham yomon emasdi. Boshqalarga nisbatan ziyrakroq bo'lgani, yaxshiroq bilim olgani uchun durustroq obro'-e'tiborni xayol qilgandi. Qishlog'iga oddiy imom bo'lib qaytish uni qanoatlantirmas edi. Yurtning eng obro'li ulamolari qatoridan o'rin olish yo'llarini izlab yurganda xalq besaranjom bo'lib qoldi. Yikchi eshonning g'alabasiga ishonib, tahsilni ham tashladi-da, uning etagidan tutdi. Qirg'izlar tog'dan tushib eshonni hol-joniga qo'ymay oq kigizga o'tkazib, «Xon» deb e'lon qilishganda Sultonmurodning yuragi xapriqib ketdi. Eshonga madhiya aytayotganlar orasidagi Sultonmurod ko'zini bir yumdi-yu, oq kigiz ustida Yikchi eshonni emas, o'zini ko'rdi. Bu manzara — oq kigiz ustida viqor bilan o'tirgan Sultonmurod ongiga muhrlanib qoldi. Hujum boshlanganda ham, bir necha soat ichida g'alabadan umidini uzib qochganda ham, katta obro' istagida Buxoro madrasasiga yo'l olganda ham, hatto tunlari o'g'rincha qo'shni mahallaga borib yurganlarida ham shu manzara ko'z oldidan nari ketmasdi. Nazarida, Xudo uni xon bo'lish uchun yaratganday edi. O'sha mahallaga qatnab yurganida juhud yigitlarning qo'liga tushib bichib qo'yilgach, niyati darz ketdi. Ammo Xudodan umidvor bo'lib yuraverdi. Biroq har qancha urinmasin, ishi orqaga ketaverdi. Oqibatda, Buxoro madrasasidagi tahsil ham chala qolib, qishlog'iga qaytdi. Qaytdiyu boylik to'plashga kirishdi. U endi xonlikdan umidini uzib, viloyatdagi eng boy odamga aylanishni istab qoldi. Oyog'i ostidan Sabohiddin mojarosi chiqdi-yu, bu ham bir korimga yarar, deb diliga tugdi. Sabohiddinni Buxoroga yuborib, u bir o'q bilan ikki quyonni urgan edi. Avvalo qorabayirga yetishib, uni tuzukkina aqchaga pulladi. Qolaversa, nazarida, Sabohiddin undan ma'naviy qarzdor bo'ldi. Farg'onada g'alayonlar boshlangach, u eski tanishi Norxo'janing etagidan tutdi. Norxo'ja unga ro'yxush beravermagach, Sabohiddinga muhtojlik sezdi. Baxtiga Xoliqberdi to'ra boshqa qo'rboshiga emas, aynan Norxo'jaga yuboribdi. Ammo Zayniddin qorining ham kelishi Sultonmurodga yoqmasdi. Undan qutilish yo'lini izlay boshladi...

Sultonmurod pul tashlab ketgach, Sabohiddin Salimxo'janing kuyunib aytgan gapl arini esladi. Buxoroda ekanida o'z erkicha turmush kechira olishga qurbi yetadigandek edi. Ammo o't-olov bag'ridan o'tib kelar chog'ida ko'rgan-eshitganlari uni anchayin o'ylatib qo'ydi. O'z maylicha yashay olmasligiga ishonch hosil qildi. Shu tobda Salimxo'jani, uning suhbatlarini qo'rsadi. Salimxo'ja hozir yonida bo'lganida, «aytmovdimmi», deb gina qilardi. Avval qoshlarini chimirib o'yga tolardi. Keyin ayrim shaxslar manfaatidan yurt-el manfaati ustunroq ekani haqida gapirardi. So'ng iroda haqida, balki oydin maqsad haqida so'z ochardi. Har nechuk, Sabohiddinni maslakdosh deb bilmasa-da, unga dalda bo'lardi. Afsuski, Salimxo'ja uzoqda qolgan. Bu yerda esa fikrlashadigan, dardlashadigan hech kim yo'q. Bundan buyon bo'lmasa ham kerak.

Endi istasa-istamasa Norxo'janing huzuriga boradi. Chunki Mashhura o'sha yerda.

* * *

Devona xirillagan ovoz chiqarib titray boshlagach, Rhaq undan ko'zini oldi-da, tashqariga chiqib ketdi. Devona o'sha kuni ostona hatlamadi.